

ΠΕΤΡΟΣ Α. ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΔ: 15515
ΚΩΕ: 15384



**ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ
ΣΤΗ ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΟΥ.
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ**

Διατριβή επί διδακτορία
που υποβλήθηκε
στο Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης
του Παντείου Πανεπιστημίου.
Νοέμβριος 2001

ΑΘΗΝΑ 2001

**ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ
ΣΤΗ ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΟΥ.
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ**

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.	I
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	6
ΤΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ, ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΑΛΛΑΓΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ. Η ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ.	
1.1 ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ:	6
Η ΠΑΡΑΛΛΗΛΗ ΠΟΡΕΙΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ.	
1.1.1 Σύνομη ιστορική αναδρομή.	7
1.1.2 Κράτος και καπιταλισμός.	10
1.1.3 Διακεκριμένα ιστορικά στάδια.	16
1.2 ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ.	25
Η ΚΑΤΑΛΥΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΘΕΣΜΩΝ.	
1.2.1 Οργανισμοί και θεσμοί.	26
1.2.2 Ο μετασχηματισμός του κράτους. Από το κράτος στην οικουμένη.	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	49
Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ.	
2.1 Κεφάλαιο σε εμπορευματική, σε χρηματική και παραγωγική μορφή.	50
2.2 Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΣΤΟΝ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΧΩΡΟ.	57
2.2.1 Η σφαίρα της κυκλοφορίας.	58
2.2.2 Η σφαίρα της παραγωγής.	65
2.2.3 Η επέκταση του καπιταλισμού σε παγκόσμια κλίμακα.	67
2.2.4 Οι φάσεις του μετασχηματισμού και η διαδοχικότητά τους.	70

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	73
Η ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ. ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΑΙ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΑ.	
3.1 ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ	74
3.2 ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΑ ΔΙΑΝΟΜΗΣ.	85
3.2.1 Η κλασική μακροοικονομική σχέση κεφαλαίου εργασίας.	87
3.2.2 Η νεοκεϋνσιανή μακροοικονομική εξέλιξη.	89
3.2.3 Η κλασική μαρξιστική προσέγγιση.	92
3.2.4 Η καλκιανή προσέγγιση της μακροοικονομικής εξέλιξης.	94
3.2.5 Μια γενική μετακεϋνσιανή σύνθεση: χρηματοδοτική και μακροοικονομική εξέλιξη.	97
3.2.6 Μια αναγκαία συμπλήρωση που περνά από τον Pasinetti, ή μια πρώτη αναγνώριση της συμμετοχής της εργασίας.	104
3.2.7 Σύνομη σύνοψη του κεφαλαίου.	107
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	108
ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΛΕΥΡΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ	
4.1 ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ.	108
4.1.1 Μια αναγκαία σύνδεση με όσα προηγήθηκαν.	110
4.2 Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΩΣ ΚΑΘΑΡΗ ΑΞΙΑ ΧΡΗΣΗΣ. ΧΡΟΝΟΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.	117
4.2.1 Η οικονομία του χρόνου: παραγωγικός καπιταλιστικός χρόνος, χρόνος με ιστορική σημασία.	118
4.2.2 Η αναπαραγωγή της εργασίας.	122
4.3 Η ΑΝΤΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΑΞΙΑ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΑΙΑΚΗ ΤΗΣ ΕΚΔΟΧΗ.	125
4.3.1 Η διαμεσολαβούμενη από το μισθό συνάντηση της εργασίας με τον εαυτό της.	128
4.4 Η ΔΙΑΝΟΜΗ ΣΤΟ ΣΗΜΕΙΟ $X - E^5_{\mu\pi}$.	136

4.4.1 Παραγωγικότητα εργασίας και γενικό ποσοστό κέρδους.	143
4.5 Η ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΟΥ ΔΙΑΝΕΜΗΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΣΤΟ Α - ΧΩΡΙΚΟ ΠΕΔΙΟ	145
4.5.1 Η πιστωτική λειτουργία.	149
4.5.2 Η ουσία της οργάνωσης της παραγωγής.	152
4.5.3 Η ψηλάφηση της συμμετοχής.	157
4.6 Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.	161
4.6.1 Το κρίσιμο σημείο, ο μισθός.	163
4.6.2 Η λειτουργική ενσωμάτωση της διανομής του εισοδήματος.	171
4.7 ΣΥΝΟΨΗ.	179
ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ	180
Παράρτημα πρώτο.	187
Παράρτημα δεύτερο.	204
Παράρτημα τρίτο.	207
Βιβλιογραφία.	218

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εποχή μας χαρακτηρίζεται από τις μεγάλες "ταχύτητες" και τις ταχύτατες αλλαγές. Γρήγορες μεταβολές στα πρότυπα, τις επιθυμίες, τη διάρθρωση της παραγωγής, τις αξίες προκαλούν την αμηχανία της συλλογικής και ατομικής συνειδησης. Η συστηματοποίησή τους και θεωρητική τους "ακινητοποίηση" συνοδεύει τη διαπίστωση ότι δεν υφίστανται αναλλοίωτοι μηχανισμοί στο πέρασμα του χρόνου. Το κράτος και οι δομές του δεν αποτελούν εξαίρεση. Το ίδιο και η διανομή του εισοδήματος, τα παραγωγικά και επικοινωνιακά πρότυπα, οι αρχές της κατανομής της δυνάμεως και του πλούτου τόσο ανάμεσα στους ανθρώπους όσο και τις περιοχές της υδρογείου. Το πώς μετασχηματίζεται το κράτος μέσα από τη διεθνοποίηση και πώς τούτο επιδρά στη διανομή του εισοδήματος στα διαφορετικά επίπεδα άρθρωσης του κόσμου, είναι θέματα που πραγματεύεται η παρούσα εργασία. Κατά την εκπόνησή της θεωρήθηκε σκόπιμο να επιλεγεί το πλέον αφηρημένο πεδίο έρευνας, το οποίο θα ήταν σε θέση να υποδέχεται γενικεύσεις που ερμηνεύουν ασφαλέστερα τις πληθωρικές σχέσεις παραγωγής, κυκλοφορίας, διανομής και επικοινωνίας των υποκειμένων στα διαφορετικά επίπεδα οικουμενικής ολοκλήρωσης του παραγωγικού συστήματος. Οι πολιτικές αντιμετωπίζονται ως συστήματα των πιο γενικών παρεμβατικών δράσεων.

Οφείλω ξεχωριστές ευχαριστίες στον επιβλέποντα καθηγητή κύριο Θ. Πάκο, για την ευγενή διακριτικότητα με την οποία προσέφερε την αμέριστη βοήθειά του και την εμπιστοσύνη με την οποία με περιέβαλε στη διάρκεια της εκπόνησης. Η συστηματική καθοδήγησή του και η προθυμία του να μοιραστεί την ώριμη γνώση σε κάθε πεδίο της έρευνας επέτρεψαν την ολοκλήρωση της εργασίας. Ο υπομονετικός σεβασμός που τον διέκρινε μετασχηματιζόταν με δεξιοτεχνία σε αληθινή φροντίδα του διδασκάλου ο οποίος κατέχει τη μοναδική ικανότητα να εκμαιεύει την ουσία της σκέψης του μαθητή.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον καθηγητή κύριο Θ. Παλάσκα για τις εξαιρετικά χρήσιμες αναζητήσεις και τις φιλικές συζητήσεις στις σύγχρονες πλευρές της πολιτικής οικονομίας. Οι εύστοχες παρατηρήσεις του επέτρεψαν τη σφαιρική και σε βάθος πραγμάτευση του θέματος.

Θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω προς τον καθηγητή κύριο Γ. Σακέλλη για την απλόχερη ηθική ενίσχυση και τη βοήθειά του στη θεωρητική αναζήτηση. Η εμβριθής μαρξιστική του κατάρτιση και η αισιοδοξία του μετουσιώνονταν κάθε φορά σε πολύτιμα κίνητρα δημιουργίας.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω επίσης την κυρία Ε. Μακρυγιάννη για το υπομονετικό διάβασμα των κειμένων, τις τυπογραφικές διορθώσεις και τη συνεχή ενθάρρυνσή της.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι κρατική και η μετακρατική μεσολάβηση στη διανομή του εισοδήματος και του πλούτου στις πιο αφηρημένες τους εκδοχές και ο συσχετισμός τους με το νόμο της αξίας στο οικουμενικό πλαίσιο είναι το θέμα που πραγματευόμαστε. Επιδιώκουμε μια σταδιακή μετάβαση από τα *απτά ιστορικά στοιχεία* που ανιχνεύονται στις παγκόσμιες σχέσεις, στις *πιο αφηρημένες καταβολές* των καθαρών οικονομικών σχέσεων του οικουμενικού καπιταλισμού, και από εκεί στις *νέες σχετικοποιήσεις* της συνάντησης κεφαλαίου - εργασίας.

Γίνεται ιστορική και θεωρητική αναφορά στις σχέσεις κεφαλαίου και κράτους και παρατίθενται με αφαιρετικό τρόπο οι αλληπάλληλοι μετασχηματισμοί του τελευταίου και των παρεμβάσεων του, που αντιστοιχούν στα διαφορετικά στάδια ολοκλήρωσης του καπιταλιστικού συστήματος. Η αρχική διαπίστωση είναι αυτή της *ενδιάθετης τάσης* του κεφαλαίου, ως παραγωγικής και κοινωνικής σχέσης, για επέκταση στην οικουμένη. Με την "απελευθέρωση" του κεφαλαίου, η σημασία του χώρου σχετικοποιείται και καθίσταται ευχερέστερη η άρθρωση της σχέσης αξιοποίησης, καθώς αυτό μεταφέρεται με μεγαλύτερη ευκολία και σχετίζεται με την εργασία με χαρακτηριστικές για κάθε περίοδο συναρτήσεις παραγωγής. Στην εξέλιξη του διεθνούς νομισματικού συστήματος βρίσκουμε την εκδήλωση αυτής της "μεταβλητής γεωμετρίας" των σχέσεων. Τα διεθνή συστήματα σχέσεων που διαμεσολαβούνται από τα κράτη αποκαλύπτουν τις κινήσεις του κεφαλαίου, τις αλληπάλληλες μετατροπές στις μορφές του, παραγωγικό, εμπορευματικό, χρηματικό, και τις συνακόλουθες κρατικές πολιτικές.

Ερευνάται στη συνέχεια η σχέση που αναπτύσσει η οικονομία με *τους θεσμούς και τους οργανισμούς*, οι οποίοι δεν αντιμετωπίζονται ως τυχαίο επακόλουθο των προσπαθειών προς διόρθωση των ατελειών της αγοράς, αλλά ως *δομικό συστατικό των οικονομικών συστημάτων* που σχηματοποιούν και βοηθούν στην εσωτερικήυση σχέσεων και την άσκηση των οικονομικώς ενεργούντων στις απαιτήσεις αναπαραγωγής του συστήματος.

Στο χώρο της *εθνικής συσσώρευσης*, το κράτος λειτουργεί ως ο επικρατέστερος θεσμός που μεσολαβεί για την αναπαραγωγή της σχέσης του κεφαλαίου. Η *μετάβαση* στη νέα πραγματικότητα γεννά διαφορετικές ανάγκες, οι οποίες δε βρίσκουν κάλυψη με μια ομοθετική κρατική επέκταση στο χώρο του οικουμενικού παραγωγικού γίνεσθαι. Η σταδιακότητα αυτής της μετάβασης προς την οικουμενική αναπαραγωγή του συστήματος σχετίζεται με την αντίστοιχη μετάθεση-επέκταση του παραγωγικού κυκλώματος και των κυκλωμάτων της κυκλοφορίας ώστε το *κεφάλαιο* να καταστεί μια *οικουμενική οντότητα* με αδιάπτωτη κίνηση αξιοποίησης. Το καπιταλιστικό κράτος ενσωματώνεται σε ένα *ιεραρχημένο* και υπό *συνεχή αναδημιουργία* οικουμενικό σύστημα σχέσεων και είναι εντελώς απαραίτητος κρίκος στην αλυσίδα αναπαραγωγής του συνόλου του συστήματος. Το κράτος παύει πλέον να είναι το σταθερό κέντρο αυτοεπόπτευσης της κοινωνίας, και η εθνικής ολοκλήρωσης κοινωνία στην αναζήτηση της ταυτότητάς της προσφεύγει στην υπό διαμόρφωση διεθνή κοινωνία των πολιτών, μαζί με τις άλλες διεθνούς χαρακτήρα οντότητες.

Στη συνέχεια, ερευνάται η *σχέση αξιοποίησης* του κεφαλαίου στα νέα πλαίσια. Αυτή η σχέση και των τριών κυκλωμάτων ύπαρξης της αξίας, ολοκληρούμενη στην οικουμενική περιπέτειά της, αποκτά το χαρακτηριστικό να μπορεί να *πραγματοποιείται ακέραια* σε κάθε οικονομικώς οριζόμενο σημείο του χώρου. Η αμφίδρομη κίνηση μεταξύ της σχέσης των τριών κυκλωμάτων ύπαρξης της αξίας από τη μία και της αγοράς από την άλλη βρίσκει το σύγχρονο νόημά της στη σχετική υπέρβαση των χωρικών περιορισμών και καθιστά ευκολότερη τη *διαφοροποίηση* τόσο από την πλευρά της προσφοράς όσο και από την πλευρά της ζήτησης. Οι *σχέσεις διανομής* στο παραπάνω πλαίσιο αρχίζουν να ερευνώνται μέσα από τη διαλεκτική που αναπτύσσεται ανάμεσα στο καθαρό νόημα της κεφαλαιακής σχέσης και του τρόπου εκφοράς και σχετικοποίησής της στο οικουμενικό πεδίο.

Πιο συγκεκριμένα, η εξέταση λαμβάνει χώρα σε τρία αλληλεξαρτώμενα επίπεδα:

α. Γενικό ιστορικό και θεωρητικό πλαίσιο κίνησης και ωρίμανσης του νόμου της αξίας.

Δεν είναι πάντα προφανές και δεδομένο το πλαίσιο στο οποίο αναπτύσσεται μια κριτική θεωρητική θέση - θέαση των πραγμάτων. Θεωρήθηκε ως εκ τούτου σκόπιμο να ξεκαθαριστούν οι όροι, ιστορικοί και θεωρητικοί, εντός των οποίων δεσμευόμαστε να αναπτύξουμε το θέμα μας, και να εξασφαλιστεί ο γενικός και αφηρημένος χαρακτήρας των παραδοχών μας. Διαμορφώνεται ένα συνεκτικό γενικό θεωρητικό πλάσμα από το οποίο αντλεί νομιμοποίηση η ανάλυσή μας στο επόμενο επίπεδο.

β. Σχέσεις διανομής. Γενικό θεωρητικό πλαίσιο και ειδικότερες εκφάνσεις - πρότυπα διανομής μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας.

Αναπτύσσεται το περιεχόμενο των τριών διακριτών ρευμάτων σκέψης, κλασικό, νεοκλασικό, μαρξιστικό, τα οποία επηρεάζουν το ερμηνευτικό πλαίσιο των ειδικότερων εκφάνσεων. Παρατίθενται τα πρότυπα διανομής με την επιδίωξη, στην ιστορική τους ανάπτυξη και την πιο αφηρημένη τους εκδοχή, να αντιμετωπισθούν ως γνωσιολογική και ερμηνευτική πορεία που συνδέεται με την εθνική ολοκλήρωση. Στη συνέχεια εντοπίζεται τη γνωσιολογική - θεωρητική γέφυρα για τη μετάβαση σε μια μετακρατική ολοκλήρωση που προκαλεί η μεταστατική φύση της κεφαλαιακής σχέσης.

γ. Νέο θεωρητικό και θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του νόμου της αξίας και των διανεμητικών σχέσεων κεφαλαίου και εργασίας.

Επεξεργαζόμαστε το νέο πλαίσιο μιας μαρξιστικής αντίληψης δημιουργίας των θεωρητικών στοιχείων που ερμηνεύουν τη διανομή του εισοδήματος. Προχωρώντας πέραν των άμεσων εμπειρικών διαπιστώσεων και του προφανούς, ορίζονται οι συνθήκες μιας νέας θεσμοποιητικής και συνεκτικής λειτουργίας του συστήματος και εξετάζονται οι παράγοντες εκείνοι που διαμορφώνουν τη νέα σχέση κεφαλαίου και εργασίας. Οι καθαρές απαιτήσεις της νέας σχέσης αξιοποίησης ενσωματώνουν τη διανομή ως λειτουργικότερο στοιχείο

στην αναπαραγωγή του συστήματος και οι οικονομικές λειτουργίες αμεσότερα από ποτέ φαίνεται ότι διαμορφώνουν το εποικοδόμημα και το επικοινωνιακό πλαίσιο της παραγωγής με τους αλληλοσυνδεόμενους άξονες της πιστωτικής επέκτασης και της επιχειρηματικής οργάνωσης.

Ο νόμος της αξίας διατρέχει ως πλέγμα αλληλοδιασταυρούμενων συνιστωσών όλο το κείμενο. Βοηθά να κατανοήσουμε την ιστορική ανάγκη αλλά και ερμηνεύεται από τα ιστορικά φαινόμενα και τις εξελίξεις που διαπιστώνουμε στη συλλογική συνείδηση. Δεν είναι μια άπαξ εδραιωμένη αρχή στην αυγή του καπιταλισμού. Είναι *μια δυναμική διεργασία* μεταξύ του όντως όντος και του φαινομένου, η οποία μέσω της ειδικού τύπου επικοινωνίας των παραγωγικών υποκειμένων λαμβάνει το ιστορικό της περιεχόμενο κάθε περίοδο.

Βάσει των παραπάνω, θα προσθέσουμε μια παραστατική περίληψη της λογικής που διατρέχει το σύνολο του κειμένου:

α) *το κράτος μεσολαβεί* ιστορικά τη σχέση κεφαλαίου - εργασίας ως επικρατής θεσμός. Η υποφώσκουσα όμως ανάγκη της άμεσης σχέσης των δύο αυτών συντελεστών ως όρος αποτελεσματικότερης αξιοποίησης οδηγεί β) στη *διεθνοποίηση του κράτους* που με τη σειρά του διευκολύνει αυτή τη συνάντηση και η ανταλλαγή μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας δύναται να αντιμετωπιστεί πλέον ως γ) *ανταλλαγή* στο καπιταλιστικό πλαίσιο σχέσεων μεταξύ των δύο πλευρών της εργασίας που εκδηλώνονται εναργέστερα: της *καθαρά ανταλλακτικής αξίας* από τη μια και της *συγκεκριμένης αξιοπαραγωγού* εργασίας από την άλλη. Τώρα, η *κυρίαρχη μεσολάβηση* πραγματοποιείται δια της *πιστωτικής λειτουργίας* και της *αυτοοργάνωσης* της παραγωγικής σχέσης. Η *πλευρά της εργασίας* δ) αποκτά ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό: συμπεριφέρεται με όρους μιας *ιδιαίτερης κεφαλαιακής λειτουργίας αξιοποίησης* και αυτοπειθαρχίας στο πλαίσιο της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης νομιμοποιεί τις νέες σχέσεις διανομής με πιο άμεσο τρόπο, συμμετέχοντας στους όρους που διαμορφώνουν τη νέα ψευδή συνείδηση του homo economicus. Ο *μισθός* ως καθαρή ανταλλακτική αξία διαβρώνεται προς όφελος της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου για τη συναινετική αναζήτηση της μεγαλύτερης αναλογίας κέρδους

Στο τέλος της εργασίας παρατίθενται τρία παραρτήματα, εκ των οποίων το πρώτο είναι μια μελέτη περίπτωσης για την εμπειρική επιβεβαίωση του τρόπου επέκτασης της κεφαλαιακής σχέσης στον οικουμενικό χώρο. Στο δεύτερο εκτίθενται διανεμητικές πλευρές μερικότερου χαρακτήρος, οι οποίες δεν αναλύονται στο κυρίως κείμενο, και στο τρίτο γίνεται μια γενική θεωρητική ανάλυση του τρόπου με τον οποίο ο άνθρωπος ως παραγωγός και καταναλωτής διαβρώνεται από την ίδια του την οικονομική πράξη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ:

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ, ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΑΛΛΑΓΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ. Η ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ.

Το παρόν κεφάλαιο συγκροτούν δύο ενότητες, στις οποίες εμφανίζεται ο τρόπος που η ανάπτυξη του κράτους συνοδεύει την εξέλιξη του καπιταλισμού και οι θεσμοί και οι οργανωτικές μορφές εξετάζονται ως οργανικά στοιχεία της επέκτασης του συστήματος.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ:

1.1 Η ΠΑΡΑΛΛΗΛΗ ΠΟΡΕΙΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ.

Σε αυτή την ενότητα εξετάζεται η *παράλληλη πορεία* ανάπτυξης του σύγχρονου κράτους και του καπιταλισμού ως συστήματος παραγωγής και κυκλοφορίας. Επιδίωξή μας είναι να δώσουμε μια ιστορική εικόνα και να αποτυπώσουμε το *γενικό ιστορικό πλαίσιο* εντός του οποίου ωριμάζουν οι *σύγχρονοι θεσμοί* και μορφοποιείται λειτουργώντας ο *νόμος της αξίας*. Η μέθοδος που ακολουθείται συνίσταται στη διαδοχική ιστορική μετάβαση μέσω των διακεκριμένων σταδίων του καπιταλισμού, με ταυτόχρονη αναφορά στις αμιγείς παραγωγικές σχέσεις.

1.1.1 Σύντομη ιστορική αναδρομή

Η παρεμβατική λειτουργία του εθνικού κράτους και η θεαματική έκταση των αρμοδιοτήτων του γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη τους τελευταίους τρεις αιώνες.

Πριν από τον 18ο αιώνα οι οντότητες που αποκαλούμε "κράτη" είχαν περιορισμένες αρμοδιότητες και μοιράζονταν τις λειτουργίες τους με άλλες τοπικές οντότητες, εκκλησίες και διαφοροποιημένα θεσμικά σώματα. Τους διέφευγε τόσο αυτών όσο και των πολιτικών θεσμών ο συνολικός καθορισμός της κοινωνικής ζωής: διήθυναν την διπλωματία και ασχολούνταν με τους πολέμους έξω από τα σύνορα, στο εσωτερικό δε δεν απέδιδαν δικαιοσύνη και δεν εξασκούσαν βία, με την έννοια του μονοπωλίου της βίας. Ανάμεσα στον 13ο και τον 18ο αιώνα ο τομέας που σταδιακά μονοπωλείται από το κράτος είναι αυτός της στρατιωτικής βίας. Στη συνέχεια δημιουργούνται σε μια μακρά ιστορική διαδικασία οι συνθήκες ώστε οι μάζες να ανασυρθούν προοδευτικά από την πολιτική τους αδιαφορία, φτάνοντας μέχρι τη σύγχρονη εποχή της εκτεταμένης πολιτικής κοινωνίας του καπιταλισμού με τα πολιτικά δικαιώματα, τις ιδεολογίες κάθε χαρακτήρος κτλ.

Ο 19ος αιώνας χαρακτηρίζεται από τη μείωση των εκτός συνόρων πολέμων, τη γέννηση και ανάπτυξη των κρατικών υπηρεσιών: μέσα κυκλοφορίας, μεταφορά και επικοινωνία, το δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα, τα συστήματα υγείας και κοινωνικής προστασίας.

Ο 20ος αιώνας έχει να "καυχηθεί" για μαζικούς πολέμους και την αποκορύφωση του εθνικισμού, και να "παραθέσει" την επίταση του προγραμματισμού, την επέκταση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας, την είσοδο και διείσδυση του κράτους και στους πιο οικογενειακούς και προσωπικούς χώρους, τις γενικής και ειδικής φύσεως ρυθμίσεις που αναλαμβάνονται από το δημόσιο τομέα. Σε γενικό επίσης επίπεδο και με ελάχιστες εξαιρέσεις, το κεντρικό κράτος ενισχύεται έναντι του περιφερειακού - τοπικού, και τα περιφερειακά ή τοπικά εμπόδια περιορίζονται στην εσωτερική επικράτεια. Συνυπάρχουν γεωπολιτικώς το κρατικό με το υπερεθνικό και το παγκόσμιο. Η εθνική

κυριαρχία συνδυάζεται με τον καπιταλισμό. Εκ παραλλήλου παρακολουθούμε την ταυτόχρονη “διεθνοποίηση του κράτους”, τη μείωση του για την ευχερέστερη μετάβαση προς ένα ενιαίο κόσμο.¹

Οι γεωπολιτικές σχέσεις πάντοτε περιόριζαν την κυριαρχία του κράτους έθνους, και οι κοινωνίες τουλάχιστον της Ευρωπαϊκής Ηπείρου δεν ήταν ποτέ καθαρώς εθνικές, ήταν ισοδυναμώς και διεθνικές. “Τα εθνικά σύνορα ποτέ δεν επέβαλλαν τους ανυπέβλητους περιορισμούς στην καπιταλιστική οικονομία και τη μοντέρνα κουλτούρα. Ο καπιταλισμός ήταν κατεξοχήν διεθνικός στην αρχή της βιομηχανικής εποχής: η κινητικότητα του κεφαλαίου και της εργασίας δεν γνώρισαν σχεδόν κανένα εμπόδιο και το μεγαλύτερο μέρος των ζωνών ανάπτυξης τοποθετείται σε όμορες περιοχές όπως η Βοημία, η Καταλονία, ή τα σύνολα του τύπου Βελγίου, Ολλανδίας, Λουξεμβούργου. Εάν είναι αλήθεια ότι η βιομηχανία πέρασε μια φάση περισσότερο εθνική μεταξύ των ετών 1880 και 1945, το χρηματιστικό κεφάλαιο παρέμεινε διεθνικό σε υψηλό βαθμό” (Man M. 1995, σ. 52). Τα ρεύματα της κουλτούρας επίσης διασπείρονταν, επεκτείνονταν στο χώρο (“ρομαντισμός”, “βικτωριανό στύλ” κτλ). “Η εθνική κυριαρχία όφειλε να συνδυάζεται πάντα με τον καπιταλισμό όπως και με το διεθνικό χαρακτήρα των πολιτισμικών γεγονότων” (ό. π. σ. 52).

Αβίαστη φαινομενική διαπίστωση είναι πως τουλάχιστον από το 1945 και ύστερα η κυριαρχική θέση του κράτους - έθνους υπονομεύεται από το διεθνικό δίκτυο σχέσεων, ειδικώς αυτό του οικουμενικού καπιταλισμού, και από τη μετανεωτερική κουλτούρα. Πολλοί μελετητές προχωρούν περισσότερο πρεσβεύοντας τη διακύβευση της σταθερότητας, τη διάρκεια και την ορθολογικότητα του μοντέρνου πολιτισμού.² Με κοινωνιολογικούς και πολιτικούς όρους η κυριαρχία του κράτους -υπό την έννοια του επιφυλασσόμενου πεδίου- ενώ είναι πολύ

¹ Βλ. σχετικά, Piccioto S. 1990.

² Βλ. Man M. 1995, σ. 4. Στην πορεία της ανάπτυξης θα επεξεργαστούμε εκτενέστερα στοιχεία που σχετίζονται με την ορθολογικότητα, την οργάνωση και την αποτελεσματικότητα του οικονομικού συστήματος.

πρόσφατη και ακόμη πιο πρόσφατα απέκτησε την ωριμότητά της, αρχίζει να υπονομεύεται.

Την ίδια περίοδο ο διεθνικός χαρακτήρας της οικονομίας και της κουλτούρας αποκορυφώνεται: Οργανισμοί και διεθνή δίκτυα, διεθνοποίηση του κράτους, "μεταμοντέρνος υπερ- και μετα-χώρος" υπό την κηδεμονία της κερδοφορίας, δραστικός γεωπολιτικός μετασχηματισμός μετά την υποχώρηση του ψυχρού πολέμου, την απομάκρυνση του καταστρεπτικού ενδεχομένου και την απώλεια του εξωτερικού κινδύνου. Ακόμη περισσότερο, τις δύο τελευταίες δεκαετίες εκρήγνυται μια "αντιπρονοιακή επανάσταση", που αναφέρει τις αιτίες της στα δομικά δημοσιονομικά ελλείμματα, τα υψηλά επιτόκια που εμποδίζουν την ανάπτυξη και θέτουν εν αμφιβόλω την προσφορά, αποθαρρύνοντας την εργασία και το δανεισμό.³ Για πολλούς βέβαια, το κράτος δεν διέρχεται περίοδο αποψίλωσης αλλά ωρίμανσης, μετασχηματισμού και προσαρμογής στις νέες συνθήκες.⁴ Είναι ένα θέμα που θα πραγματευτούμε στη συνέχεια. Θα ξεκινήσουμε με μια σύντομη ιστορική αναδρομή στους *τρόπους συνάψεως* της πραγματικής οικονομίας με το κράτος, γιατί προσφέρεται ως ένα περιεκτικό *πλαίσιο κατανόησης* του τρόπου ανάπτυξης και λειτουργίας του τελευταίου.

³ Βλ. σχετικά, Skidelsky R. 1997.

⁴ Βλ. σχετικά, Pereira L.C.B. 1993, Streeten P. 1993.

1.1.2 Κράτος και καπιταλισμός

Στη θεσμική συγκρότηση μιας κοινωνίας αντανακλώνται οι αλλαγές των σχέσεων που λαμβάνουν χώρα στην “κοινωνία των πολιτών”. Το ίδιο το θεσμικό “δυναμικό” είναι επίσης υπεύθυνο για μεγάλο πλήθος αλλαγών στους κόλπους της κοινωνίας, γι’ αυτό το λόγο τη σχέση επικοινωνίας και αμφίδρομου εμπλουτισμού που αναπτύσσεται μεταξύ θεσμών και οικονομίας οφείλουμε να την ανιχνεύσουμε καθώς αποτελεί τεκμήριο εγκυρότητας καθεαυτή.

Οι παραλλαγές στο θέμα της κρατικής παρεμβατικότητας⁵ και στις θεωρητικές αναζητήσεις περί του επικρατέστερου αιτίου στο πλήθος των εκδηλώσεων της κρατικής διαμεσολάβησης είναι δύσκολο να μετρηθούν. Μπορούμε όμως να ψηλαφίσουμε τους κόμβους στο νήμα της ιστορικής διαδρομής του καπιταλιστικού κράτους και τη σχέση του

⁵ Ενδεικτικώς ας αναφέρουμε:

- Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου: Οι πολίτες εγκαταλείπουν μερικά από τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντά τους για την προμήθεια δημοσίων αγαθών.

- Μαρξιστικές θεωρίες για το κράτος που είναι θεμελιωμένες:

α. Στην αντίληψη του κράτους ως παρασιτικού θεσμού με ουσιώδη ρόλο στην παραγωγή και την αναπαραγωγή.

β. Στον καπιταλισμό ως τύπο παραγωγής.

γ. Στον κεντρικό ρόλο της ταξικής πάλης στην καπιταλιστική συσσώρευση.

δ. Στη σχέση πολιτικών και οικονομικών στοιχείων της κοινωνίας, τα οποία αντιμετωπίζει με σχετική μεταξύ τους αυτονομία.

ε. Στην ιδιαίτερη προσοχή σε ιστορικές και εθνικές διαφοροποιήσεις.

στ. Στην έρευνα της επίδρασης των μη βασικών καπιταλιστικών τάξεων κτλ.

- Νεορικαρντιανές θεωρίες, οι οποίες είναι σαφώς συσχετισμένες με την οικονομική διάσταση του κράτους, την επιρροή του στη διανομή, την υποστήριξη της κερδοφορίας, τη συγκράτηση των μισθών.

- Κευνσιανής επιρροής θεωρίες παρέμβασης για την διόρθωση της αναποτελεσματικής ζήτησης.

- Σοσιαλδημοκρατικές, της διανομής του εισοδήματος.

- Της Δημόσιας Επιλογής: Προσαρμογή στις απαιτήσεις των ειδικών ενδιαφερόντων, και πολλές άλλες.

Για κατατοπιστική και περιεκτική ανάλυση βλ.: Jessop B. 1977, Streeten P. 1993, Przeworski A. 1990, Block F. 1994.

με τους ηγεμονικούς παραγωγικούς τύπους, ερευνώντας γύρω από τον *κυρίαρχο τύπο κεφαλαιακής συσσώρευσης*, το *γεωγραφικό χώρο* που αυτή πραγματοποιείται, τις *ιδεολογίες* και τις *κρατικές πολιτικές* που την υποστηρίζουν.

Σημεία αφίξεως και αφετηρίας, που είναι κοινώς αποδεκτά κατά το αφηρημένο τους περιεχόμενο και συνιστούν ενότητες- διακεκριμένα στάδια, θα τα περιγράψουμε συνεκτιμώντας, με την κατά το δυνατόν συστημικότερη αναφορά, τους άξονες:

α. Κυρίαρχο τύπο συσσώρευσης.

β. Κίνηση του νόμου της αξίας, κρίσεις του παραγωγικού προτύπου, αναδιάρθρωσεις.

γ. Αντίστοιχο κρατικό τύπο.

Στον καπιταλισμό, το κράτος φυτρώνει, ή καλύτερα ενσωματώνεται, ως ατελής δάνειος θεσμός από προγενέστερους σχηματισμούς, λόγω του ότι η αυτορρυθμιζόμενη καθαρή οικονομία της αγοράς δεν υφίσταται παρά μόνον ως ιδεότυπος. Μια ελκυστική πρόκληση, την οποία δεν θα αποφύγουμε, είναι η περιγραφή μιας "καθαρής οικονομίας της αγοράς", η οποία χρησιμεύει επίσης και ως μεθοδολογικό εργαλείο, την αξία του οποίου θα εκτιμήσουμε στην αναζήτηση των εσώτερων δυνάμεων που "φροντίζουν" για την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος.

Σε μια *ιδεατή*, λοιπόν, καθαρά καπιταλιστική κοινωνία της αγοράς η παραγωγή είναι *ολοκληρωτικά παραγωγή εμπορευμάτων* δια της εμπορευματοποίησης και αυτής της ίδιας της *εργασίας*. Ο αυτοεπεκτεινόμενος *νόμος της αξίας* καθορίζει και επιβάλλει τους καταμερισμούς και τις *κατανομές* των μέσων παραγωγής και των αγαθών.

Το ανθρώπινο υποκείμενο καθίσταται ένα απλό αντικείμενο (συντελεστής της παραγωγής), υφιστάμενο τις ανεξάρτητες κινήσεις των προϊόντων, του χρήματος και του κεφαλαίου. Όμως με έναν *ιδιαίτερο ιστορικό τρόπο* και με την ελευθερία να διαθέτει την εργασία του στην αγορά. Στον καπιταλισμό η ίδια η εργασία αντιμετωπίζεται ως εμπόρευμα και παρουσιάζεται στην αγορά όπως και κάθε άλλο προς ανταλλαγή αγαθό, εφόσον κατά την ιστορική διαδρομή έχει επέλθει η

αποξένωσή της από τα μέσα παραγωγής. “Η εργασία που βρίσκεται απέναντι στο κεφάλαιο είναι ξένη εργασία, και το κεφάλαιο που βρίσκεται απέναντι στην εργασία ξένο κεφάλαιο. Τα άκρα που αντικρύζονται έχουν ειδοποιό διαφορά. Την πρώτη φορά που τοποθετήθηκε η απλή ανταλλακτική αξία, η εργασία ήταν καθορισμένη με τέτοιο τρόπο που το προϊόν δεν ήταν άμεση αξία χρήσης για τον εργάτη, άμεσο μέσο συντήρησης. Αυτός ήταν ο γενικός όρος της δημιουργίας ανταλλακτικής αξίας, και της ανταλλαγής γενικά” (*Grundrisse*, 1990, σ. 195). Η ανταλλακτική “απαξίωση” του εργάτη έχει επικυρωθεί ιστορικο-δικαιακά. “Η έλλειψη αξίας και η απαξίωση του εργάτη αποτελεί την προϋπόθεση του κεφαλαίου και τον όρο της ελεύθερης εργασίας γενικά” (*Grundrisse*, σ. 214). Η εργασία, λοιπόν, παρίσταται ως *ελεύθερη εργασία* της οποίας η *σκόπιμη δραστηριότητα* αρχίζει στο σημείο που μπαίνει στην παραγωγή - ενώνεται με τα άλλα μέσα παραγωγής τα οποία δεν της ανοίκουν. Υπ’ αυτό το δικαιολογικό πρίσμα ο εργάτης είναι και εμφανίζεται κάτοχος της εργασίας του, την οποία διαθέτει υπό όρους: στην ουσία εντός περιορισμένου χρόνου απασχόλησης. Η αποξένωση δε από τα μέσα παραγωγής “απονέμει” τον εξής βαθμό ελευθερίας στους οικονομικώς ενεργούντες: “...μπορώ να εκποιήσω σε έναν άλλο ένα ιδιαίτερο προϊόν των φυσικών και διανοητικών μου ικανοτήτων και των πιθανών ενεργειών μου ή ακόμη την νοικιάσή τους για ένα περιορισμένο χρόνο, διότι είναι αυτός ο περιορισμός που αναπτύσσει μια σχέση εξωτερική με την ενότητα και την καθολικότητά μου. Δια της εκποίησης του συνολικού χρόνου μου, υλοποιούμενου σε εργασία και της ολότητας της παραγωγής μου, θα καθιστούσα άλλον κάτοχο όλης της ουσίας που περιέχεται σε αυτόν (το χρόνο), της δραστηριότητας και της καθολικής αποτελεσματικότητάς μου” (Hegel 1840, *teste Ferreira - Ege*, 1998, σ. 586-587). Το απόσπασμα αυτό συμπυκνώνει τη διαφοροποίηση του καπιταλισμού από προγενέστερα συστήματα, στα οποία ανταλλάσσεται ο άνθρωπος ως παραγωγική μονάδα, και όχι η εργασία του, και δεν υπάρχει τυπικώς η ελευθερία διάθεσης της εργασίας.



Με την απελευθέρωση όμως της εργασίας επέρχεται και η *απελευθέρωση του κεφαλαίου* από τη συγκεκριμένη εργασία, τον στατικό, σχεδόν αμετάβλητο χαρακτήρα της σχέσης τους στους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς. Κατά συνέπεια *η σημασία του χώρου σχετικοποιείται*. Το κεφάλαιο μεταφέρεται με όλο και μεγαλύτερη ευκολία και σχετίζεται με την εργασία με χαρακτηριστικές για κάθε περίοδο συναρτήσεις παραγωγής. Η απόλυτη σχετικότητα του χώρου εκδηλώνεται στη μορφή του κεφαλαίου ως χρήματος⁶. Υπό αυτή την οπτική, η αγοραία κοινωνία δεν δημιουργεί κοινότητα, διαλύει την παραδοσιακή κοινότητα, και σε ένα υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης άγεται προς την οικουμενική αγοραία κοινωνία χωρίς εξωτερικές σχέσεις. Ο *μόνος φραγμός - όριο σε αυτή την αφαίρεση είναι οι σχέσεις επικοινωνίας*, ο τρόπος που τα υποκείμενα αλληλεπιδρούν συμβολικά.

Σε αυτή την καθαρά καπιταλιστική κοινωνία της αγοράς, όπως την υποθέτουμε αφηρημένα, το *κράτος* είναι ένα καθαρώς *νομικό υποκείμενο*, που εκφράζει μόνο την ενότητα του πολιτικού συστήματος ως αφηρημένη νομοπολιτική κατηγορία και όχι ένας υλικός-υποστασιακός θεσμός. Μια κοινωνία κυριαρχούμενη ολοκληρωτικά από την αγορά είναι ατομικιστική με εξατομικευμένες νομικές οντότητες και με ένα κράτος υφιστάμενο ως νομικό υποκείμενο χωρίς πραγματική δύναμη.

Το *κράτος* όμως στην ιστορία εμφανίζεται ως κυρίαρχος θεσμός του καπιταλισμού συνοδευόμενο από *μια θεμελιώδη αντίφαση*, να αγωνίζεται να αρνηθεί τον εαυτό του διευκολύνοντας την αγορά και την εξάπλωσή της.⁷ Στον καθαρό καπιταλισμό η κοινωνία ρυθμίζεται από

⁶ Τη σχετική σημασία του χώρου στην συνάρτηση της παραγωγής και αναπαραγωγής, θα την επεξεργαστούμε αργότερα σε σχέση με τις κρατικές πολιτικές και τις αλληλέγγυες μεταμορφώσεις του κεφαλαίου. Ενδιαφέρον επ' αυτού παρουσιάζουν δύο άρθρα του Holloway J. 1990, 1992.

⁷ Ο καπιταλισμός επερχόμενος θα επιτελέσει μια ακόμη "εγωιστική" λειτουργία. Θα περιλάβει στους κόλπους του την αγορά που προϋπάρχει, η καταγωγή της οποίας χάνεται στα βάθη των αιώνων, θα την διαχειριστεί και θα την θέσει σε μια ασύλληπτη τροχιά ανάπτυξης. Το βιβλίο του F. Braudel *Η Δυναμική του Καπιταλισμού*, με τη γλαφυρή ιστορική προσέγγιση της πορείας εξέλιξης της αγοράς και του καπιταλισμού,

μια αυτορρυθμιζόμενη αγορά, και σε αυτό το επίπεδο ανάλυσης το κράτος και η ιδεολογία μπορούν να γίνουν αντιληπτά μόνο ως εμβρυϊκές φόρμες στερούμενες υλικότητας και διαμεσολαβητικής ικανότητας. Μια καθαρά καπιταλιστική κοινωνία δεν γνωρίζει ορισμένη γεωγραφική τοποθέτηση, αλλά πρέπει να υποθεθεί ότι είναι μια οικουμενική κοινωνία χωρίς σύνορα και εξωτερικό εμπόριο. Στην ιστορία όμως το κεφάλαιο αναπτύσσεται αρχικώς στα γεωγραφικώς οριζόμενα κράτη και η ανάπτυξη του κεφαλαίου και του εθνικού κράτους είναι μέχρις ενός σημείου αμοιβαίως υποστηριζόμενα.

Στον ιστορικό χρόνο λοιπόν, η ύπαρξη του κεφαλαίου εξαρτάται από την ύπαρξη του κράτους, παρότι το τελευταίο παρουσιάζεται να παραπαίει ανάμεσα στο διαλεκτικό δίλημμα να αρνηθεί τον εαυτό του διευκολύνοντας την αγορά ή να μετριάσει τις αγοραίες κινήσεις ενισχύοντας το ίδιο. Ταυτοχρόνως, το κεφάλαιο είναι πάνω από όλα η εκδήλωση μιας *κοινωνικής σχέσης*, η απείθεια της οποίας εκδηλώνεται μέσω της ακατάπαυστης κινητικότητας υπό δύο όψεις:

α. *Λειτουργικές* μεταμορφώσεις από παραγωγικό σε εμπορευματικό, σε χρηματικό.

β. *Χωρικές* μετακινήσεις στον κόσμο σε αναζήτηση των μέσων της αυτοεπέκτασής του.⁸

Εκτός από μια σχέση κράτους-κεφαλαίου που εκδηλώνεται ανάλογα με τις μεταμορφώσεις του κεφαλαίου, θέμα που θα πραγματευτούμε στην συνέχεια, υφίσταται μια παράλληλη διπλή σχέση: *υποταγής* του κεφαλαίου στους τρόπους αναπαραγωγής και επέκτασής του από τη μια, και *απελευθέρωσης* στην κίνησή του για μεγαλύτερη αποδοτικότητα από την άλλη. Αυτή η αντίφαση επιλύεται σταδιακά δια της

προσφέρει και μια αξιοπρόσεκτη μεθοδολογική διάκριση ανάμεσα στις απλές αγοραίες και τις καπιταλιστικές σχέσεις. Οι τελευταίες, εκκολάπτονται στην αγορά αλλά επεκτεινόμενες, απορρυθμίζουν και αυτή την ίδια, λόγω της κερδοσκοπικής φύσης τους. Για την αλληλοδιείσδυση επίσης αγοράς και κράτους, την περίπλοκη "γεωγραφία τους" και τα εθνικά χαρακτηριστικά της ανάμιξής τους, βλ. Rosanvallon P. 1999.

⁸ Βλ. Μαρξ Κ. *Το Κεφάλαιο*, 1978 τ.2, κεφ I, II, III και Holloway J. 1992.

μεσολαβητικής δραστηριότητας του κράτους και την προετοιμασία των κάθε φορά νέων όρων αξιοποίησης του κεφαλαίου.

1.1.3 Διακεκριμένα ιστορικά στάδια⁹

Κατασκευάζοντας μια θεωρία σταδίων πρέπει να αναζητήσουμε τις *μορφές της κεφαλαιακής συσσώρευσης* που ηγεμονεύουν ή είναι πιο χαρακτηριστικές στο κάθε στάδιο. Οι μορφές αυτές που τοποθετούνται σε μια επικράτεια και είναι υποστηριζόμενες από τις κρατικές πολιτικές. Κατόπιν αυτών, στο επίπεδο της θεωρίας των σταδίων, αναζητούμε την κυρίαρχη μορφή της κεφαλαιακής συσσώρευσης, την γεωγραφική της θέση και τους τύπους της ιδεολογίας και της κρατικής πολιτικής που την υποστηρίζουν. Τα στάδια στα οποία θα αναφερθούμε υποδηλούν έναν κυρίαρχο *τύπο καπιταλιστικής συσσώρευσης* με εσωτερική ακεραιότητα και συνάφεια, με *αλληλοσυσχετισμό* των δομικών τους στοιχείων. Η *κρίση* είναι αναγνωριστικό σημείο-καμπή, χαρακτηρίζει τη μετάβαση και το μετασχηματισμό, την υπέρβαση των κειμένων κανόνων συσσώρευσης και αναπαραγωγής του συστήματος. Ριζώνει δε στη διεύρυνση και εμπάθυνση των φάσεων της συσσώρευσης. Αποτέλεσμα, η *αναδιάρθρωση* των βασικών σχέσεων κεφαλαίου-εργασίας και νέες συνάψεις που επιτρέπουν ένα νέο γύρο επεκτάσεως.

Μερκαντιλισμός (1650-1775). Το *εμπορικό κεφάλαιο* που είναι το αντιπροσωπευτικότερο χαρακτηριστικό, πραγματοποιεί την *κυκλοφορία της αξίας*. Η *εργασία* δεν έχει ακόμα *εμπορευματοποιηθεί ουσιαδώς*, και η παραγωγή αξιών χρήσης οδεύει προς την καπιταλιστική της οργάνωση. Χαρακτηριστικός *τύπος συσσώρευσης* είναι αυτός που πραγματοποιείται δια του *εμπορικού κεφαλαίου*, υποστηριζόμενος αρχικά από την *απόλυτη μοναρχία*. Κατά τον μερκαντιλισμό ανατέλλει ο νόμος της αξίας με τα κέρδη βασισμένα στην εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης, όχι κυρίως μέσω της μισθωτής σχέσης, αλλά της *άνισης ανταλλαγής* με την οικοτεχνία: έμποροι σε μονοπωλιακή θέση

⁹ Το κείμενο βασίστηκε στα έργα των: Albritton R. 1986, Block F. 1994, Braudel F. 1992, Gaillard J. M. 1997, Gordon D. 1988, Pereira L.C.B. 1993, Przeworski A. 1990, Rubin I.I. 1994. Η χρονολόγηση των σταδίων είναι δανεισμένη από τον Albritton R. 1986.

προσφέρουν τις πρώτες ύλες σε υψηλή τιμή και αγοράζουν το τελικό προϊόν σε χαμηλή. Εμφανίζεται ο *νόμος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης*, απομακρύνεται ο άμεσος παραγωγός από τη γη και χωρίζεται η μανουφακτούρα από την αγροτική παραγωγή: τίθενται τα *θεμέλια για την εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης*.

Το στάδιο αναπαριστά την εμφάνιση του νόμου της αξίας, παρά το γεγονός ότι η εργατική δύναμη δεν είναι ουσιαδώς ακόμη εμπορευματοποιημένη και η παραγωγική διαδικασία είναι μερικώς ακόμη ελεγχόμενη από το κεφάλαιο μέσω ενός συστήματος βίαιης εξώθησης των αγροτών. Η *καπιταλιστική σχέση είναι αδύναμη*, χρειάζεται την “εξωτερική”, την έξω από το κύκλωμα της καθαρής παραγωγής και κυκλοφορίας στήριξη την οποία προσφέρει το κράτος. Στο πολιτικό - συνταγματικό πεδίο, το πολίτευμα μεταβαίνει από την απόλυτη στην αντιπροσωπευτική μοναρχία. Είναι μια κίνηση προς το σχηματισμό του κράτους ως *αφηρημένου δικαίου υποκειμένου*,¹⁰ και της αρχής της συγκρότησης των ιδεολογικών και πολιτικών μορφών υποστήριξης της συσσώρευσης. Ο προστατευτισμός της ανερχόμενης εσωτερικής αγοράς και της νηπιακής βιομηχανίας οδηγεί σε πολιτική επιθετική και φιλοπόλεμη, λεηλασία του υπόλοιπου κόσμου και καταφυγή στο δουλεμπόριο και τη βία επί της εργασίας, ξένης και εγχώριας.

Όχι μόνο η ανάδυση του κράτους με την κυριαρχία του, ως κυρίαρχο δικαίωμα υποκείμενο και υπερκείμενος θεσμός, και το επιφυλασσόμενο πεδίο του, που προστατεύει τον νηπιακό καπιταλισμό, αλλά και η δημιουργία του έθνους ως ιδεολογικό στοιχείο του (ιδεολογία ατομικής ιδιοκτησίας και εθνικισμός) είναι ο συνδυασμός που βοηθά εξαιρετικά στα νηπιακά βήματα του καπιταλισμού.

Οι κρίσεις σε αυτό το στάδιο δεν συνάδουν με τον νόμο της αξίας, μια και ο τελευταίος δεν έχει ωριμάσει. Δημιουργούνται από εξωτερικούς σε σχέση με τον νόμο της αξίας παράγοντες, όπως η

¹⁰ Της ‘απομάκρυνσης’ ενός κυρίαρχου “περιεκτικού” θεσμού από την κοινωνία των πολιτών που είναι γενικώς αποδεκτός ως το φυσικό επιστέγαστρο κάθε κοινωνικοοικονομικής αναφοράς.

κερδοσκοπία, οι νέες ανακαλύψεις, οι μονοπωλιακές τιμές, οι πολιτικές τιμών, η αντίδραση στην εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης. Στην ουσία επίσης στον мерκαντισμό δεν έχουμε διανεμητική θεωρία, αλλά μια διανεμητική πρακτική που λειτουργεί στο πλαίσιο της ανελευθερίας των ασχημάτιστων ακόμη συντελεστών παραγωγής. Εμφανίζονται παρεμβατικές πολιτικές εύνοιας προς την εμπορική συσσώρευση και τις αναδιανομές του κοινωνικού πλούτου με συγκεκριμένη “εμπορική” φορά.¹¹

Η επέκταση του νόμου της αξίας οδηγεί στο επόμενο στάδιο.

Ελεύθερος Ανταγωνιστικός Καπιταλισμός (1775-1870). Είναι η φάση της *διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου*. Ο νέος τρόπος παραγωγής έχει γίνει κυρίαρχος, αναπαράγεται και διευρύνεται στις δικές του βάσεις. Η *βιομηχανική επανάσταση*, η παραγωγή στο εργοστάσιο, η *ελαφρά βιομηχανία* και η αναπαραγωγή της *εργατικής δύναμης ως εμπόρευμα* χαρακτηρίζουν αυτή την περίοδο. Η παραγωγή καταναλωτικών αγαθών, η ελεύθερη ανταγωνιστική αγορά, η ευκολία εισόδου σε μια βιομηχανία που ενισχύει τον ανταγωνισμό και η εμφάνιση των περιοδικών κρίσεων είναι από τα αντιπροσωπευτικότερα γνωρίσματα. Η πίστη στη ρυθμιστική ικανότητα της αγοράς, το γνωστό “*laissez faire*”, και οι πολιτικές ελεύθερου εμπορίου από την πλευρά του κράτους με τη γενική εγκατάλειψη του προστατευτισμού κάνουν αυτό το στάδιο την πιο κοντινή προσέγγιση στον καθαρό καπιταλισμό.

Αντιθέτως, οι νόμοι για τη βιομηχανία γίνονται αναγκαστικοί για να εξασφαλίσουν την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και να αντιμετωπίσουν την ανερχόμενη επαναστατικότητα των εργατών. Φιλελεύθερες ιδεολογίες και πολιτικές γίνονται κυρίαρχες, με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και τα απομονωμένα νομικά υποκείμενα σε αντιδιαστολή με την πολιτική κοινότητα. Το *ιδεώδες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας* είναι πολύ κοντά στο κράτος ως κυρίαρχο δικαϊκό υποκείμενο (απρόσωπη αγορά, ενδιαφέροντα εκφραζόμενα με εκλογές, ασθενής κυβέρνηση και απρόσωπος κανόνας

¹¹ Βλ. σχετικά, Harold L. 1979.

δικαίου). Χαρακτηριστική είναι η διάκριση της φιλελεύθερης κοινωνίας ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και το κράτος με την διάκριση των εξουσιών. Ωριμάζει η εικόνα της αυτονομίας του *κράτους του γενικού συμφέροντος* απέναντι στη βρίθουσα αντιθέσεων κοινωνία των πολιτών.

Οι κρίσεις του σταδίου προσεγγίζουν πιο πολύ στη θεωρία του καθαρού καπιταλισμού, είναι *περιοδικές κρίσεις* που έλκουν την καταγωγή τους από την αύξηση της οργανικής συνθέσεως του κεφαλαίου.

Στο στάδιο του ελεύθερου ανταγωνισμού τόσο η αναπτυσσόμενη θεωρία όσο και η πρακτική αφήνουν τους ωριμασμένους συντελεστές να δράσουν. Η θεωρία καταφέρνει να κατοπτρεύσει την πραγματικότητα και να δημιουργήσει ένα συνεκτικό πλαίσιο εννοιών που την ερμηνεύουν (Ricardo, Smith). Αργότερα, η θεωρία της αντανάκλασης των σχέσεων παραγωγής στη σφαίρα των θεσμών (Μαρξ) εντοπίζει τη λειτουργία ενός κράτους που δεν είναι αυτονομημένο αλλά χειραγωγημένο. Ενώ οι μαρξιστές του '70 προσδίδουν στο κράτος αυτενέργεια ιδιαίτερης χροιάς: το αντιμετωπίζουν ως σύνολο θεσμών και δικαιοκτών κανόνων που θεσμοποιούν τις αντιθέσεις της κοινωνίας των πολιτών, ως μηχανισμό που "καταλαβαίνει" το συμφέρον της κοινωνίας και αποσείει τους κινδύνους.¹² Αυτή η θέαση επιτρέπει την ερμηνεία της δραστηριότητας του κεφαλαίου στο επόμενο στάδιο.

Η διαστροφή των αγοραίων κανόνων της καθαρής ανταγωνιστικής αγοράς φαίνεται ότι είναι ενδιάθετη στη λειτουργία του συστήματος. Οι μονοπωλιακές παρεκκλίσεις και ο ανηλεής αγώνας της επικράτησης οδηγούν στο επόμενο στάδιο.

Ιμπεριαλισμός (1870-1917), και το πρόσφατο ιστορικό παρελθόν. Τα τέλη του 19ου αιώνα σηματοδοτούν και το τέλος της ηγεμονίας της ελαφράς βιομηχανίας, τη μεταστροφή του ηγεμονικού παραγωγικού προτύπου με την ανάπτυξη της *βαριάς βιομηχανίας* και ακολούθως τη μεγάλη *ύφεση*. Αναδύονται και διαχέονται οι οικονομίες

¹² Βλ. σχετικά, Harold L. 1979.

κλίμακος συνδυασμένες με υψηλές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στη βαριά βιομηχανία και το σιδηρόδρομο, που απαιτούσαν μακροπρόθεσμες επενδύσεις μεγάλων ποσών κεφαλαίου και πίστης. Η *συγκεντροποίηση του κεφαλαίου*, η εμφάνιση των μεγάλων εταιρειών, ε.π.ε., α.ε. κτλ, η εξέλιξη του τραπεζικού συστήματος είναι από τα κυριότερα νέα χαρακτηριστικά.

Η στενή σχέση τράπεζας-βιομηχανίας εκδηλώνεται με τη μορφή του χρηματιστικού κεφαλαίου, το οποίο δημιουργεί πλήθος τύπων μονοπωλιακών οργανισμών για την *προστασία των επενδύσεων* από τις διακυμάνσεις των αγορών. Η προοδευτική *πτώση της ρυθμιστικής ικανότητας της αγοράς* φαίνεται στις διαμεσολαβητικές κρατικές πολιτικές (dumping, tariff wars, άγριες αποικιακές πολιτικές, κράτος πρόνοιας) καθώς και στον έλεγχο της κοινωνικής απειλής, στην εξασφάλιση της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης ως εμπορεύματος. "Ο καπιταλισμός τώρα είναι επαρκώς ανεπτυγμένος, και γι' αυτό μπορεί μέσω της φορολογίας να υποστηρίξει έναν αναπτυσσόμενο κρατικό μηχανισμό με αυξανόμενο μόνιμο στρατό και ένα εμβρυϊκό κράτος πρόνοιας" (Albritton R. 1986, σ.128). Το χρηματιστικό κεφάλαιο (κυρίαρχος τύπος συσσώρευσης) απαιτεί *ισχυρό κράτος*, προστατευτικές πολιτικές εντός και εκτός συνόρων.

Όσον αφορά *την κρίση*, ο μονοπωλιακός χαρακτήρας της επιχείρησης και ο προστατευτισμός εναντίον του διεθνούς ανταγωνισμού κάνει δυνατή τη μεταβίβαση της κρίσης στον μη μονοπωλιακό ή τον μη ολιγοπωλιακό τομέα και στο εξωτερικό. Αλλά η *ανάκαμψη είναι αργή*, καθώς ο μονοπωλιακός τομέας επιδιώκει την υψηλή τιμή ακόμη και στην περίοδο της ύφεσης. "Ακόμα και όταν οι τιμές καρτέλ καταρρεύσουν, μια ανανεωμένη τεχνολογική βάση και μια αναλογία αξίας που θα εξασφάλιζαν έναν άλλο γύρο επεκτάσεως δεν θα συμβούν απαραίτητα. Και αυτό γιατί η υγεία της οικονομίας εξαρτάται έντονα από τον άγριο επεκτατισμό, τον προστατευτισμό και τον εθνικισμό. Αλλά αυτό απαιτεί ένα ισχυρό κράτος με επιθετικές ιμπεριαλιστικές πολιτικές. Έτσι, οι κρίσεις δεν μπορούν να θεωρητικοποιηθούν σε καθαρώς οικονομικούς όρους πλέον. Πράγματι,

ακριβώς επειδή οι κρίσεις στο ιμπεριαλιστικό στάδιο δεν μπορούν να εκπληρώσουν πλέον όλες τις συναρτήσεις μιας καθαρά καπιταλιστικής κοινωνίας, και επειδή κάθε κράτος προσπαθεί επιθετικά να εξαγάγει τα οικονομικά του προβλήματα, είναι που οι ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι γίνονται πιθανότεροι" (Albritton R. 1986, σ.131).

Οι αρχές του 20ου αι. βρίσκουν το καπιταλιστικό σύστημα σε μια φάση μετάβασης με έντονη την προσπάθεια να εγκατασταθεί η κυριαρχία του χρηματιστικού καπιταλισμού¹³. Η καταστροφική ύφεση του 1930 γεννά την ανάγκη για παρέμβαση, το κράτος πρόνοιας μεγεθύνεται με γρήγορους ρυθμούς και η κεϋνσιανή παρεμβατικότητα με τον ενδεικτικό προγραμματισμό και τα οικονομικά της ανάπτυξης διαδίδονται ταχέως.

Είναι το στάδιο στο οποίο *οικονομία και πολιτική* βρίσκονται στη στενότερη σχέση τους, ο νόμος της αξίας δέχεται τη διαβρωτική επίδραση του προστατευτισμού και της μονοπωλιακής επιχείρησης.¹⁴ Ο καπιταλισμός έχει αναπτύξει δυνάμεις παραγωγής, οι οποίες όλο και λιγότερο λειτουργούν σε συμφωνία με την εμπορευματική οικονομική λογική της καθαρά ανταγωνιστικής αγοράς. Η άνοδος των εργατικών ενώσεων και των σοσιαλιστικών κινήσεων έχουν υποσκάψει την αυτορρυθμιστική λειτουργία του νόμου της αξίας. Η καπιταλιστική οικονομία εξαρτάται όλο και περισσότερο από εξωγενείς παράγοντες που παίρνουν τη μορφή πολέμων και πολιτικών παρεμβάσεων. Από την άλλη, μεγάλοι οφειλέτες δεν αφήνονται να χρεωκοπήσουν, εταιρείες ζουν από τις ενισχύσεις του κράτους πρόνοιας. Αυτές είναι ενδείξεις μιας *αποεμπορευματοποίησης* του κεφαλαίου, όπως επίσης και της εργατικής δύναμης εξαιτίας των εργατικών ενώσεων και των ρυθμίσεων

¹³ Πολύτιμα στοιχεία αντλήσαμε από εργασίες και άρθρα των: Boyer R. 1997, Delhommais P. A. 1997, Golub Ph. S. 1998, Gordon D. 1988, Hirst P. - Thomson G. 1992, 1995, 1996, Lim D. 1994, Pooley S. 1990.

¹⁴ Για το στάδιο του Ιμπεριαλισμού, την κίνηση από το κράτος στο διεθνές σύστημα, την άνοδο των πολυεθνικών και αργότερα των διεθνικών εταιρειών, την προοδευτική διάβρωση της εθνικής ρύθμισης μέσω της διαλεκτικής κίνησης εθνικό κράτος - διεθνοποιημένο κράτος και της μετάβασης στην οικουμενική σφαίρα ρύθμισης και απορύθμισης, βλ. Picciotto S. 1990.

που αφορούν την αναπαραγωγή της από το κράτος πρόνοιας. Ταυτοχρόνως, *το ίδιο το κράτος μεσολαβεί* για την επέκταση της κεφαλαιακής σχέσης στο διεθνές στερέωμα.

Οι αναπόφευκτες αλλοιώσεις του νόμου της αξίας και της καθαρά αγοραίας οικονομίας με τους όρους του καθαρού ανταγωνισμού δεν μπορούν να ανακόψουν την αδιάκοπη αγωνία επέκτασης του κεφαλαίου που παραμονεύει στο βάθος της σκηνής. Η ενδιάθετη τάση του είναι να υπερκεράσει τα εθνικά "εμπόδια" και να διαχυθεί στο χώρο συνάπτοντας κάθε φορά τις επικερδέστερες σχέσεις αναπαραγωγής και επέκτασής του. Η διεθνοποίηση-οικουμενικοποίηση του κεφαλαίου, καλύτερα να το θέσουμε ως επέκταση του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής και των κοινωνικών σχέσεων που τον ακολουθούν και τον επιβάλλουν, παρουσιάζεται μέσα από την τάση για υπαγωγή ολόκληρης της οικουμένης στον τρόπο αναπαραγωγής και αυτοεπέκτασής του. Η εξάπλωσή του ολοκληρώνεται σταδιακά, όχι ανώδυνα, με τη διεθνοποίηση και των τριών κυκλωμάτων, παραγωγής, εμπορικής και χρηματικής κυκλοφορίας, που όμως έχουν ειδικό βάρος το κάθε ένα σε κάθε περίοδο επεκτάσεως.¹⁵

Παρατηρώντας το εντελώς πρόσφατο ιστορικό παρελθόν από τις αρχές περίπου του αιώνα μας, διαπιστώνουμε ότι αυτό που εύγλωττα αποδίδει ο Hobsbawm στον προηγούμενο αιώνα, είναι για τον τωρινό μια ισχυρότερη και δύσκολα αμφισβητούμενη αλήθεια: "Σε αυτή την εποχή (1840-1870) ο καπιταλισμός έγινε μια γνήσια παγκόσμια οικονομία, και έτσι η υδρόγειος μετατράπηκε από γεωγραφική έκφραση σε διαρκή λειτουργική πραγματικότητα. Η ιστορία έγινε μια παγκόσμια ιστορία." (Hobsbawm E.J.1996, σ. 79).

¹⁵Επι παραδείγματι, για το χρήμα-δάνειο ως προπομπό της ελεύσεως των βιομηχανικών προϊόντων (διεθνές εμπόριο) που προετοιμάζουν την εγκατάσταση της παραγωγής που με τη σειρά της εμβαθύνει το διεθνή καταμερισμό εργασίας, βλ. Bina C. Yaghmaian B. 1990, Cypher J. M. 1979. Έχοντας κατά νου μια τέτοια γενικότερη νομοτελειακή κίνηση μπορεί κανείς ευκολότερα να μιλήσει για ένα νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας που εγκαθίσταται δια της βοήθειας των ροών του χρηματιστικού κεφαλαίου. Στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας εξετάζουμε λεπτομερώς τη διεθνοποίηση των τριών κυκλωμάτων.

Η υπογράμμιση επίσης του Braudel, έχει σημασία στην αναζήτηση του μέτρου των αναφορών μας για τον χαρακτήρα του καπιταλισμού και το συμπαντικό εσώτερο νόημά του. Ότι, δηλαδή, ο σημερινός καπιταλισμός έχει αλλάξει απίστευτα και ως προς το μέγεθος και ως προς τις διαστάσεις. Προσαρμόστηκε στις βασικές ανταλλαγές και τα μέσα που και αυτά από την πλευρά τους αυξήθηκαν. Αλλά η φύση του καπιταλισμού δεν άλλαξε άρδην. Εξακολουθεί να θεμελιώνεται στην εκμετάλλευση των διεθνών πόρων και δυνατοτήτων και λαμβάνει τις διαστάσεις του κόσμου ή τουλάχιστον τείνει προς ολόκληρο τον κόσμο. Σήμερα, το μεγάλο του έργο είναι η ανασύνθεση αυτής της οικουμενικότητας. "Στηρίζεται πάντα επίμονα, θεωρητικά ή στην πράξη, σε μονοπώλια και τούτο παρά τις μανιασμένες επιθέσεις που δέχεται για το λόγο αυτό. Η *οργάνωση*, όπως λένε σήμερα, εξακολουθεί να διαμορφώνει την *αγορά*" (Braudel, 1992, σ.81), και αυτό συνδεδεμένο με την παράλληλη κρατική πορεία δεν είναι κάτι καινούργιο.

Με την "απελευθέρωση" του κεφαλαίου από τη συγκεκριμένη εργασία, από τον στατικό, σχεδόν αμετάβλητο χαρακτήρα της σχέσης τους στους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς, η σημασία του χώρου σχετικοποιείται. Το κεφάλαιο μεταφέρεται με όλο και μεγαλύτερη ευκολία και σχετίζεται με την εργασία με χαρακτηριστικές για κάθε περίοδο συναρτήσεις παραγωγής. Η απόλυτη σχετικότητα του χώρου εκδηλώνεται στη μορφή του κεφαλαίου ως χρήματος, ως δυνατότητας να συνάπτει σχέσεις αξιοποίησης και καπιταλιστικής αναπαραγωγής σε κάθε σημείο που μπορεί να οργανώσει παραγωγικά την εργασία. Δεδομένου επίσης του ότι το κεφάλαιο είναι πάνω από όλα μια *κοινωνική σχέση*, της οποίας η "απείθεια" εκδηλώνεται μέσω της ακατάπαυστης κινητικότητας υπό δύο όψεις, *λειτουργικές* μεταμορφώσεις από παραγωγικό σε εμπορευματικό, σε χρηματικό και *χωρικές* μετακινήσεις στον κόσμο σε αναζήτηση των μέσων της αυτοεπέκτασής του, εκτός από μια σχέση κράτους-κεφαλαίου που εκδηλώνεται ανάλογα με τις μεταμορφώσεις του κεφαλαίου, υφίσταται μια παράλληλη διπλή σχέση: *υποταγής* του κεφαλαίου στους τρόπους

αναπαραγωγής και επέκτασής του από τη μια, και *απελευθέρωσης* στην κίνησή του για μεγαλύτερη αποδοτικότητα, από την άλλη.¹⁶

¹⁶Βλ. *Το Κεφάλαιο*, τ. II, κεφ. I, II, III, για τις μορφές (*χρηματικού και εμπορευματικού κεφαλαίου*) που παίρνει η κεφαλαιακή αξία μέσα στα κυκλοφορικά της στάδια και τη μορφή (*παραγωγικού κεφαλαίου*) στο στάδιο της παραγωγής. Οι Cypher J. M. 1979 και Holloway J. 1990 & 1992, διευκρινίζουν το χαρακτήρα της εσωτερικής δύναμης που κινεί στην παγκοσμιοποίηση της κεφαλαιακής κοινωνικής σχέσης, ενώ οι Bina C., Yaghmaian B. 1990, δίνουν ένα ενδιαφέρον θεωρητικό περίγραμμα της διεθνοποίησης των τριών κυκλωμάτων (εμπορευματική, χρηματική κυκλοφορία και παραγωγή) που χαρακτηρίζουν τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Είναι ένα θέμα που θα πραγματευτούμε στο επόμενο κεφάλαιο αναλυτικά.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ.

1.2 Η ΚΑΤΑΛΥΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΘΕΣΜΩΝ.

Στην παρούσα ενότητα θα εξεταστούν οι τρόποι με τους οποίους οι αμιγείς γενικές σχέσεις που διατρέχουν το καπιταλιστικό σύστημα μορφοποιούνται. Πώς, δηλαδή, εκφέρεται στην πραγματικότητα η γενική τάση του νόμου της αξίας. Επιδίωξή μας είναι να καταδειχθεί ότι οι *θεσμοί* και οι *οργανισμοί* είναι *οργανικά στοιχεία* ενός μεταστατικού συστήματος που λειτουργεί και μέσω της ανθρώπινης συνείδησης και θέσμησης, όχι μεταφυσικά. Στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με τη σχέση του κράτους και της καθαρής εκδοχής της καπιταλιστικής οικονομικής σχέσης, η οποία σχετικοποιείται στην επιδίωξή της να διευκολύνει τους όρους της επέκτασής της.

Μεθοδολογικά ξεκινάμε από την ανάπτυξη του περιεχομένου των οργανισμών και των θεσμών, τη νομιμοποίησή τους στη λειτουργία του συστήματος, και περνάμε στο κράτος, τη λειτουργία του ως επικρατέστερου θεσμού και ακολούθως την ένταξή του σε ένα ευρύτερο διεθνές σύστημα που το εγκολπώνεται.

1.2.1 Οργανισμοί και θεσμοί

Διατρέχοντας μια διαδρομή μερικών αιώνων, παρατηρήσαμε ότι η μετάβαση στα διαφορετικά επίπεδα άρθρωσης του οικονομικού με το κοινωνικό, του εσωτερικού με το διεθνές και το οικουμενικό και η κεφαλαιακή σχέση όπως αρχικά την ορίσαμε με την ιδιοσυστασιακή προδιάθεσή της για συνεχή επέκταση, φέρονται στην ύπαρξη μόνο δια της μεσολάβησης. Σε καμία των περιπτώσεων δε μπορούμε να αρνηθούμε μια γνήσια εσωτερική δύναμη στις σχέσεις του κεφαλαίου για παγκοσμιοποίηση και επέκταση, για υπαγωγή της οικουμένης στις αρχές λειτουργίας και αναπαραγωγής του. Αυτή η γενική εσωτερική τάση μορφοποιείται και εγκαθίσταται στο χώρο, αναπτύσσεται - διαφοροποιημένα κάθε φορά- στο χρόνο με τη συνδρομή θεσμών και οργανισμών¹⁷.

Η “κατάρτα” που συνοδεύει τις κεφαλαιακές σχέσεις και το νόμο της αξίας, είναι ότι υποχρεούνται στη *συμβολοποίηση* και τη *θέσμιση* ώστε να πραγματοποιηθούν. Ό,τι τα πραγματοποιεί, ταυτοχρόνως τα περιορίζει, ζητά την ανταμοιβή του για την υπηρεσία που τους

¹⁷ Στις εισαγωγικές σελίδες ασχοληθήκαμε επίσης και με την διδύμη τάση για εμπορευματοποίηση: ρητά ή υπαινικτικά διαπιστώσαμε ότι και αυτή αποκαλύπτεται στον περιορισμό της: θεσμοί και οργανισμοί που την περιορίζουν στη γνήσια - απόλυτη εκφορά της, είναι αυτοί που την επιβάλλουν. Η χαρακτηριστικότερη σχέση είναι αυτή του κεφαλαίου με το κράτος πρόνοιας.

Ο τρόπος που επιλέξαμε και που αναπτύσσουμε εν συνεχεία το θέμα δεν αναιρεί τον ρόλο των θεσμών και των οργανισμών στην αναπαραγωγή και ανάπτυξη - επέκταση του συστήματος. Τη διευκόλυνση, δηλαδή, της συσσώρευσης και την κοινωνικοποίηση του κόστους θέσμισης, της λειτουργίας οργανισμών και θεσμών και της επίλυσης των κρίσεων. Οι σχέσεις κάθε είδους συμβολοποιούνται και θεραπεύονται δια των μορφωμάτων. Και επειδή οι σχέσεις αεί τροποποιούμενες θα υφίστανται, αεί τροποποιούμενο θα υπάρχει το συμβολικό - αναπαραστατικό πλάσμα που αφαιρώντας και συμβολοποιώντας, θα υπηρετεί το στερέωμα των σχέσεων ιδίως στην επέκταση και εμβάθυνση του καταμερισμού. Ο τελευταίος, που ήταν και η αιτία εμφάνισης των οργανισμών και του κράτους, θα υπηρετεί το στερέωμα των καθαρών σχέσεων στις οποίες ανάγονται οι συμβολικές λειτουργίες στην εσχατιά των αλληπάλληλων αφαιρέσεων.

προσφέρει. Οι άνθρωποι λειτουργούν συμβολικά, και αυτή η εκμεταλλευτική καπιταλιστική σχέση αξιοποίησης υποχρεούται στο "σεβασμό" του τρόπου με τον οποίο οι τελευταίοι μπορούν να την εσωτερικεύσουν και να την υποδεχθούν, να μεταστοιχειώσουν το καθαρό περιεχόμενό της. Αυτό δικαιολογεί τις μεταβάσεις από το απτό στο συμβολικό, τα θεσμικά και οργανωτικά μορφώματα διαφόρων τύπων, και την αντιπροσώπευση. Κατά συνέπεια, *πλάι στην καθαρή οικουμενική σχέση* της οικονομίας λειτουργούν σε *συναρμογή* οι θεσμοί και η οργανωτική συγκρότηση που τη *σχετικοποιούν* αλλά και την *επιβάλλουν*.¹⁸

Δίδονται αρχικώς οι διευκρινήσεις του περιεχομένου των θεσμών και των οργανισμών, γιατί στο σώμα του κειμένου συγχέονται λόγω της αλληλοδιείσδυσης των νοηματικών τους χώρων:

Ένας *οργανισμός*¹⁹ είναι ένα σύνολο ρητών διεργασιών, νόμιμης συγκρότησης, προορισμένων να ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ των μετεχόντων (κοινωνιών, συμμετόχων), που θεωρείται προικισμένος με μια αρχιτεκτονική μείωσης της αβεβαιότητας και βελτίωσης του ορθολογισμού των επιλογών, επιβάλλοντας ταυτοχρόνως, περιορισμούς στις στρατηγικές συμπεριφορές των δρώντων. Η εσωτερική του δομή λειτουργεί κατά τρόπο ώστε να κοινωνικοποιήσει τους δρώντες δια της εκμαθήσεως και αφιερώνει την ουσία των

¹⁸ Στην απόλυτη εκφορά της η "καθαρή σχέση" δεν υφίσταται, αυτοαναίρεται και για το λόγο ότι μετασχηματίζοντας τον άνθρωπο σε έναν απλό συντελεστή παραγωγής, ένα υποκείμενο παθητικά υφιστάμενο τις ανεξάρτητες κινήσεις κεφαλαίων και εμπορευμάτων, του αφαιρεί, κατ'ουσίαν, την επινοητικότητα, την ικανότητά του να προσθέτει υπεραξία καταργείται και αυτή η ίδια η σχέση. Καταργώντας κάθε ιστορικότητα στο περιεχόμενο της έννοιας της αναπαραγωγής, πιέζει προς το επίπεδο της απλής βιολογικής αναπαραγωγής του δημιουργού της υπεραξίας.

¹⁹ Για τις λεπτές αποχρώσεις στον ορισμό του οργανισμού και των θεσμικών μορφών, εκτός από το άρθρο του Menard C. 1989, είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα τα κείμενα (με την έρευνά τους στηριγμένη σε διαφορετική βιβλιογραφία) των Williamson O. E. 1994, Hodgson G. M. 1994. Στον Williamson, θα δούμε καθαρότερα το θεσμικό περιβάλλον, τους συμβιβασμούς - συμπτώσεις των δρώντων, τις αλληλεπιδράσεις με τη μεσολάβηση του κράτους.

συντελεστών του για να ρυθμίσει τις αντιπαραθετικές καταστάσεις κατά τρόπο ώστε να βρεί τις λύσεις, ή να πείσει τους δρώντες να αποδεχθούν ένα συμβιβασμό στην επίτευξη των κοινών επιδιώξεων. Τα όρια στις ορθολογικές επιλογές δεν τίθενται μόνον από τους φυσικούς περιορισμούς που επιβαρύνουν το ανθρώπινο πνεύμα αλλά και από τα γενικά χαρακτηριστικά του θεσμικού περιβάλλοντος στο οποίο δραστηριοποιείται το οικονομικώς ενεργούν υποκείμενο.²⁰

Οι *θεσμοί* είναι σύνολο κανόνων, κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων δημιουργημένων στο χρόνο, τους οποίους οι άνθρωποι οφείλουν να αποδεχθούν για να έλθουν σε επαφή μεταξύ τους. Είναι περιορισμοί ανθρώπινης επιπόνησης που δομούν πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και ρυθμίζουν τους τρόπους με τους οποίους οι οικονομικές μονάδες συνεργάζονται ή ανταγωνίζονται. Το θεσμικό περιβάλλον είναι το σύνολο των πολιτικών, κοινωνικών και δικαιοδικών κανόνων που συγκροτούν την επικοινωνιακή βάση για παραγωγή, ανταλλαγή, διανομή.

Η θεσμική και οργανωτική συγκρότηση της κοινωνίας είναι φυσικό επακόλουθο του τρόπου ατομικής και συλλογικής λειτουργίας του ανθρώπου. Οι αλληπάλληλες σχέσεις που αναπτύσσει συμβολοποιούνται, μεσολαβούνται, θεσμοποιούνται, οργανώνονται, εκδηλώνονται στην πολιτική. Σε έναν κόσμο περιορισμένης ορθολογικότητας, οι οργανισμοί και οι θεσμικές δομές μπορούν να ειδωθούν ως τα μέσα που θα καθοδηγήσουν και θα ελαττώσουν τις αντιπαραθέσεις και θα καταστήσουν ικανούς τους δρώντες στην ανάληψη συναινετικών αποφάσεων (οργανισμοί κοινωνικοί και οικονομικοί που με αφετηρία την αντιπαράθεση - ανταγωνισμό συμφερόντων, "παράγουν" την τάξη)²¹.

²⁰ Για το "θεσμικό περιβάλλον", βλ. Williamson O. E. 1994, σ.80-82.

²¹ Δεν εισερχόμαστε στην προβληματική της διευκόλυνσης ή μή της συσσώρευσης, της νομιμοποίησης ή μή του συστήματος που αναπαράγεται με τη μεσολάβηση των θεσμών κτλ, γι' αυτό και δεν θέτουμε ένα θεωρητικό πρόσημο σ' αυτό ακριβώς το σημείο.

Όσον αφορά την *οικονομία*, οι οργανισμοί και οι θεσμοί δεν είναι κατασκευές σκοπιμότητας και εξωγενούς προέλευσης που επαναφέρουν απλώς το σύστημα τιμών στη γενική του ισορροπία, όπως πιστεύουν οι νεώτεροι, ούτε η μεταφυσικώς επινοημένη θεραπεία δια της "αοράτου χειρός" που είναι η λύση στον δυαδισμό πολιτικής και οικονομικής σφαίρας, που πρεσβεύει ο προπάτωρ²² (στον Σμίθ, πολιτική και οικονομία ομοίως ατομικό και συλλογικό, είναι σφαίρες που δεν επικοινωνούν εσωτερικά και η μια δεν αναπαριστά - συμβολίζει την άλλη). Ακόμη περισσότερο, ο ατομικός ορθολογισμός θεμελιώνεται στο συλλογικό διαμέσου μιας "φυσικής" διαδικασίας μετάβασης από το ατομικό στο συλλογικό, υπό το πρίσμα κυρίως μιας ολιστικής θεωρητικής σύλληψης που θέλει το συλλογικό να προηγείται οντολογικά και το ατομικό να σχετίζεται οργανικά μαζί του.²³ Στο *ανταγωνιστικό περιβάλλον* τα δρώντα υποκείμενα σχετίζονται στην επιδίωξη του μεγαλύτερου εγωιστικού προσωπικού οφέλους. Συνδυασμένο αυτό με τον περιορισμό της ορθολογικότητας, σημαίνει ωφέλεια από τύχη και μόνον. Σπουδαίοι συντελεστές ευημερίας δεν οδεύουν προς την απώλεια διότι εμμέσως τις προλαμβάνουν οι θεσμικές δομές: δίκαιο, συμβόλαια, συμβάσεις, εγγυήσεις κτλ. και "οι οργανισμοί εμφανίζονται ως ένα μέσον ελάττωσης των διαφυγών και των αδυναμιών..." (Menard C. 1989, σ.782). Οι θεσμοί δημιουργούν τις συμβατικότητες και τις σταθερές διαφοροποιήσεις που επιτρέπουν στις διαστρωματοποιημένες κοινωνικές ομάδες να υιοθετήσουν στρατηγικές. Επιτρέπουν επίσης το σχηματισμό ενός μερικώς ανεξαρτητοποιημένου ορίζοντος από την αβεβαιότητα του άμεσου οικονομικού ανταγωνισμού και μπορούν ως ένα σημείο να διαχειρίζονται τη συμφή ρευστότητα των οικονομικών

²²Για μια κριτική παράθεση των νεώτερων απόψεων βλ. Menard C. 1989, ενώ για το δυαδισμό πολιτικής και οικονομίας στον Σμίθ, βλ. Sfez L. 1993.

²³ Στη συμβολή του Hodgson G. M. 1994 "The return of Institutional Economics" ξαναβρίσκουμε την περιφρονημένη ιδέα ότι η ατομικότητα είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο και το άτομο είναι κοινωνικώς δομημένο. Για τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό βλ. επίσης Habermas J. 1997, για την κοινωνική ταυτότητα του ατόμου και τη διαμόρφωση των όρων παραγωγικής του απόδοσης μέσα στα δεδομένα οργανωτικά και θεσμικά σχήματα, βλ. Coutrot Th. 1998.

κινήσεων. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η επιχείρηση που κατά τον Coutrot Th. 1998, είναι ένα σύστημα αγοράς, ένα σύστημα οργανωτικό και ένα σύστημα κοινωνικό. Αυτή είναι η μία πλευρά του θέματος, η εξομαλυντική.

Από την άλλη, οι κοινωνικοί θεσμοί, ενώ παράγουν τις κοινωνικές ρυθμίσεις, ταυτοχρόνως, είναι δημιουργοί εμποδίων οι ίδιοι. Αυτό φαίνεται στην παρόξυνση και πόλωση των αντιπαραθέσεων που θέτει εν αμφιβόλω, σε μεταγενέστερο χρόνο, την ίδια τους τη νομιμοποίηση, όταν εκρήγνυνται οι συσσωρευμένες και μεταστοιχειωμένες πραγματικές αντιθέσεις της κοινωνίας των πολιτών, για τις οποίες οι θεσμοί ήταν το πεδίο συγκέντρωσης και εκτόνωσής τους. Κατά συνέπεια, στην πορεία της εξέτασης της κοινωνικοοικονομικής εξέλιξης δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τον αμοιβαίο επηρεασμό του οικονομικού με το πολιτικό. Στη συνέχεια, ο αλληλοκαθορισμός των δύο αυτών σφαιρών της ανθρώπινης δραστηριότητας καθίσταται απαραίτητος ερμηνευτικός όρος.²⁴

Ο καταμερισμός μέσα στην οικονομική δραστηριότητα, αντικατοπτρίζει την αυξανόμενη ειδίκευση και στο ευρύ πεδίο των συνθετότερων σχέσεων, η διαίρεση οικονομικού και πολιτικού εμποδίζει στην πορεία της διευρυνόμενης περιπλοκότητας να συγκεντρώνονται στο ίδιο πρόσωπο οι ιδιότητες του παραγωγού και του ρυθμιστή. Το σημείο (η αναπαράσταση των καθαρών σχέσεων) ανατρέπεται

²⁴ Στον Aglietta M. 1997, βρίσκουμε έναν νοηματικά πλούσιο "διάλογο" μεταξύ θεσμών και οικονομίας και μια ιστορική και θεωρητική ανάλυση των κρίσεων του συστήματος. Από αυτή την πλευρά των πραγμάτων, η συμβατική νεοκλασική προσέγγιση αποκαλύπτεται ως επι το πλείστον παράδοξη. Από τη μια πλευρά περιγράφει έναν κόσμο ανταγωνιστικό με την κάθε οικονομική οντότητα να επιδιώκει τους ίδιους (δικούς της) στόχους στο μοτίβο των προσωπικών ενδιαφερόντων. Από την άλλη, οι αγορές γίνονται αντιληπτές ως "ειρηνοποιοί": Οι εγωιστικώς δρώντες δεν εξαπατούν ούτε δρουν πέραν των ορίων των οποίων οι αγορές θα επέφεραν τιμωρία, κατά τρόπο ώστε αυτή η διαδικασία να οδηγεί σε ένα σκοπό συλλογικής ευημερίας. Αλλά, "η αυτορύθμιση της αγοράς είναι ανίκανη να μετακινήσει το σύστημα από μια ζώνη απρόσφορης ισορροπίας σε μια ζώνη προτιμητέας ισορροπίας" (Aglietta M. 1997, σ. 11).

νοηματικά και μεταβάλλεται το ίδιο σε αυτοαναφορική πραγματικότητα γίνεται ρίζα των επερχόμενων σχέσεων. Η ατομική ιδιοκτησία και το κράτος που την εγγυάται αποκτούν ύπαρξη διαρκή, λαμβάνονται ως αιώνιες αξίες. Το κράτος στον Μάρξ - το θεωρούμενο αλλού ως εκπρόσωπος του γενικού συμφέροντος, της σύμπνοιας, της ολότητας - είναι η αφαίρεση και το εργαλείο αλλοτρίωσης από την πραγματικότητα της κοινωνίας των πολιτών (οικονομίας, παραγωγής, πραγματικών αναγκών), φετιχιστική μορφή των κοινωνικών σχέσεων.²⁵ Κατά τρόπο παρόμοιο, σημειώνει ο Aglietta M. 1997, σ.14, " η βία η ίδια παράγει τη μορφή υπό την οποία οι αντιπαραθέσεις μπορούν να μεσολαβηθούν. Αυτή η μορφή είναι ένας κοινωνικός θεσμός που αφαιρεί τους όρους της αντιπαραθέσεως στο πεδίο της άμεσης βίας και της διαβρωτικής

²⁵ Για την εξέλιξη του κράτους των καπιταλιστικών κοινωνιών και τις αντιστοιχίες με τις φάσεις της πρωταρχικής συσσώρευσης, διευρυμένης αναπαραγωγής κτλ. βλ. Mialle, 1983, σ. 95-172

Κατά τον Hegel, τον πειρασμό της ακαταμάχητης διαλεκτικής του οποίου δε μπορούμε να αποφύγουμε, το κράτος είναι συνδεδεμένο με τη φιλοσοφία της ιστορίας, "δεν είναι μόνο ένα μέρος, μια ιδιαίτερη περιοχή, αλλά η ουσία, ο ίδιος ο πυρήνας της ιστορικής ζωής", σημειώνει ο Κασσίρερ, 1991, σ. 360. Ο ίδιος ο Hegel, στην εισαγωγή του στο "*Φιλοσοφία της ιστορίας*", 1980 σ. 61-62, αποφαίνεται ότι "η ενότητα του καθολικού και του μερικού είναι η ίδια η ιδέα που υφίσταται ως κράτος και συνακόλουθα διαμορφώνεται μέσα στον εαυτό της". Ο Μάρξ, αναστρέφει, και τοποθετεί ως βάση όχι την ιδέα και το ζετύλιγμά της μέσα στην ιστορία, αλλά την ίδια την κοινωνία των πολιτών.

Περισσότερο παραστατικά, αυτό φαίνεται στο εμπόρευμα, όπου η ανταλλακτική αξία δεν γίνεται αντιληπτή στην αναφορική της σχέση, αλλά παράγει μια σχέση. "Η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος, είναι η αναπαράσταση του μέσου χρόνου εργασίας" (Sfez L. 1993, σ. 193), της αφηρημένης πλευράς της εργασίας. Ενώ το εμπόρευμα παραμένει ακόμη φορέας της αξίας χρήσης, αντιστοιχεί στη διπλή φύση της εργασίας: εργασία δημιουργός αξιών χρήσης, και εργασίας αφηρημένης, δαπάνης δηλ. εργατικής δύναμης. Μετασηματίζοντας σε ανταλλακτική εμπορευματική αξία την πρώτη πλευρά της εργασίας, προκύπτει και η συνολική μεταμόρφωση της εργατικής δύναμης σε εμπόρευμα. Είναι η πράξη που βρίσκει την αντανάκλασή της στους κώδικες και τις σχέσεις, την ανταλλαγή και την αντιπροσώπευση, στην πολιτική σφαίρα.

αβεβαιότητας που εκκρίνει ο ανταγωνισμός. Οι κοινωνικοί θεσμοί, των οποίων βασικότερος είναι το χρήμα, εκφράζουν την αμφιπλευρικήτητα μιας τάξης θεμελιωμένης στις διακρίσεις. Αυτοί κάθε φορά είναι το εξαγόμενο των κοινωνικών αντιπαραθέσεων και αυτοί εξομαλύνουν τους όρους (των αντιπαραθέσεων).”

Σε ένα ευρηματικό σχήμα, ένα συνεχές του Baechler J.²⁶ στον ένα πόλο βρίσκεται ενσωματωμένος παραγωγός και καταναλωτής στο ίδιο πρόσωπο (καταναλώνει ό,τι παράγει και παράγει μόνο ό,τι καταναλώνει). Στον άλλο πόλο που αντιστοιχεί και στην απόλυτη αγορά, καθένας καταναλώνει ό,τι έχει παραχθεί αποκλειστικά από άλλους (από τα πιο σύνθετα προϊόντα μέχρι τις πιο απλές υπηρεσίες), και παράγει αποκλειστικά για άλλους (απόλυτη εξειδίκευση και καταμερισμός εργασίας στο απόλυτο άκρο του). Στην ατέρμονη διαδικασία της ιστορικής διαδοχικότητας, όσο οι αγορές επεκτείνονται, ο καταμερισμός εμβαθύνεται και οι συναλλαγές καθίστανται περισσότερο απρόσωπες, η αμοιβαία εμπιστοσύνη πρέπει να είναι θεσμοποιημένη. Η διεύρυνση της αγοράς γεννά ασυμμετρίες και η ανάδυση των κανόνων και των απρόσωπων συμβολαίων σηματοδοτεί την ανάδυση των ποικιλώνυμων οργανισμών, των θεσμών, του κράτους και μαζί με αυτό και την εμφάνιση της άνισης διανομής της καταπιεστικής δύναμης. Η αντίληψη της εξωτερικότητας της κρατικής παρέμβασης (μην ξεχνούμε ότι εντός του κράτους οι “φιλονικίες” της πραγματικής σφαίρας βρίσκουν το σχήμα τους), προσδίδουν σε αυτό μια μεσολάβηση εργαλειακής μορφής και μια εμπλοκή κατόπιν εξωτερικής επικλήσεως. Αναπτύσσεται έτσι ένας δυαδισμός αδιαπέραστος, “ακοινώνητων” σχέσεων μεταξύ κρατικής ρύθμισης και αγοραίας αυτορύθμισης. “Μια τέτοια προσέγγιση δεν επιτρέπει να δοθεί ένα πνεύμα ιστορικό στην ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων εντός των οποίων αυτό που αναφέρεται στο κρατικό και αυτό που είναι ιδιωτικό αλληλοδιεισδύουν στενά” (Aglietta M. 1997, σ. 12).

Το κράτος και οι αγορές αλληλεπιδρούν σε πολλές περιοχές: να αναφέρουμε τους κανόνες συναλλαγών, τα συμβόλαια και τις

²⁶ Βλ. Baechler J. 1995, σ. 77.

συμβάσεις των ανταλλαγών, την προμήθεια των μέσων πληρωμής, τις διεθνείς συμβάσεις κτλ. Το κόστος πληροφορίας και επικοινωνίας αναγκαίο για τη μέτρηση της αξίας των αγαθών και της επίδοσης των δρώντων, το κόστος της κωδικοποίησης και της μετάδοσης - μεταβίβασης αυτών των σημάτων, κατανόησης και αποκωδικοποίησης, το κόστος εσωτερικοποίησης και άσκησης στις τεχνικές της επικοινωνίας, δεν φέρονται εις πέρας αφ'εαυτών. Οι αγορές συναντώνται στη λειτουργία τους με χρηματικές κυκλοφορίες, των οποίων η έκδοση και η εγγύηση υφίστανται λόγω των οργανώσεων, κυρίως του μέγιστου οργανισμού εντός της μοντέρνας οικονομίας, του κράτους, που λειτουργεί και ως εγγυητής της επικοινωνιακής και συναλλακτικής αμοιβαιότητας, της επίβλεψης τήρησης των κανόνων που διέπουν τις προσωπικές και απρόσωπες ανταλλαγές. Όλες οι λειτουργίες της αγοράς συνεπάγονται την επέλευση κόστους, το οποίο είναι απροσδιόριστο και σαφώς μεγαλύτερο, σε συνθήκες ανυπαρξίας οικονομικών οργανισμών και θεσμικών μορφών που να ορίζουν το ευρύτερο περιβάλλον της επικοινωνιακής, οργανωτικής και παραγωγικής αλληλεπενέργειας των υποκειμένων.

Από την ίδια του τη φύση κάθε οικονομικό σύστημα είναι δαπανηρό (δαπανά αναγκαστικά πόρους σπάνιους για να λειτουργήσει) ακόμη και στην υποθετική περίπτωση της τέλει πληροφόρησης και της απουσίας αβεβαιότητας. Δαπάνη επίσης καταβάλλεται και για τη συντήρηση της επικοινωνίας μεταξύ των μετερχομένων του συστήματος της αγοράς και της διόρθωσης των αδυναμιών που φυσικώς αναφύονται εντός των αγορών. "Το οργανούσθαι φαίνεται ως το μέσον της μείωσης του κόστους και της υπερπήδησης των αδυναμιών" (Menard C. 1989, σ. 775). Οι θεσμοί και οι αλλητάλληλες μεσολαβήσεις, και η λύση του προβλήματος της οικονομικής ευημερίας είναι η οργάνωση των οικονομικών αγορών, στις οποίες οι οικονομικώς δρώντες ανταλλάσσουν, επιμερίζουν, αναζητούν, όπως το θέτει και ο Baechler J. 1995. Εδώ ακριβώς εγκαθίσταται και η αρχή της ικανοποίησης των επιθυμιών μέσω της επιδίωξης μεγιστοποίησης των απολαβών. Μια ενδημική τάση του κατέχοντος να επιδιώκει τον

εξακοντισμό στα άκρα της ανταμοιβής του για τη συμβολή του στην κοινωνική παραγωγή. Δεν είναι παράδοξο λοιπόν που ο κάτοχος κεφαλαίου αδιαφορεί, στην αμιγή εκδοχή της σχέσης αξιοποίησης του κεφαλαίου, για την αναπαραγωγή της εργασίας, και η πλευρά της εργασίας για την πορεία της συσσώρευσης.²⁷ Η *σχετικοποίηση της αμιγούς σχέσης* όπως την ορίσαμε, δια της εμφάνισης των θεσμικών και οργανωτικών μορφών που την εγκαθιστούν και την αναπαράγουν, είναι το διαλεκτικό απότοκο της αέναης αντιπαραθετικής κίνησης που εδράζεται στην επιδίωξη των ιδιωτικών συμφερόντων αμφοτέρων των πλευρών εντός της κοινωνίας των πολιτών.

Ο καπιταλισμός είναι η κοινωνική παραγωγή που λαμβάνει χώρα σε ιδιωτικές οικονομικές μονάδες και η αντίφαση μεταξύ κοινωνικού - ιδιωτικού επιλύεται δια της ανταλλαγής των αγαθών: η δαπανώμενη εργασία για την παραγωγή τους είναι κοινωνικώς αξιολογούμενη-πιστοποιούμενη και ο κάτοχος του εμπορεύματος επιτυγχάνει μια αξίωση σε ένα ισοδύναμο μέρος κοινωνικής εργασίας μιας άλλης μονάδας που παράγεται εντός του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Αυτή η “αναγνώριση” γίνεται μέσω των θεσμών και κυρίως μέσω του θεσμού του χρήματος, του οικουμενικού ισοδυνάμου με το οποίο κάθε παραγωγός αξιολογεί το μέρος της κοινωνικής εργασίας που κατέχει ή αξιώνει κατά την ανταλλαγή (δεν υπεισέρχονται τιμές οι οποίες μπορεί να είναι και επίπλαστες αξίες). Στη μισθωτή σχέση, η παραγόμενη υπεραξία προκαλεί μια αντιπαράθεση η οποία επιλύεται με ανεπαρκή συσσώρευση, όταν ανέρχονται υπερβολικά οι μισθοί, με ανεπαρκή ζήτηση, όταν τα κέρδη αποξηραίνουν τη συνολική κατανάλωση. Στην ατελείωτη πορεία των συνεχών μετασχηματισμών του και κυρίως του καταμερισμού της εργασίας, ο καπιταλισμός οργανώνει τη *συλλογική κοινωνική παραγωγή* με τρόπο ώστε η *σχετικοποίηση* του νόμου της αξίας να συμβαδίζει με την ίδια την

²⁷ Να υπενθυμίσουμε ότι η καθαρή εκδοχή της σχέσης των τριών μορφών ύπαρξης της αξίας που αλληλοδιεισδύονται έχει δύο αρχικά άκρα: κεφάλαιο και εργασία. Το πρώτο στην πορεία των μετασχηματισμών καταφέρνει τη συσσώρευση μέσω της ικανότητας της δεύτερης να μετασχηματίζει τα υλικά προσθέτοντάς τους αξία.

πραγματοποίηση αυτού του νόμου. Όταν, επί παραδείγματι, μέσω του συνεχώς συνθετοποιούμενου καταμερισμού εργασίας αποχωρίζονται τα διανοητικά στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας από τη μηχανική, συνεχώς επαναλαμβανόμενη διαδικασία, “η οικειοποίηση της συλλογικής γνώσης επιτρέπει στον καπιταλιστή τον έλεγχο της χρήσης και της εξέλιξης του χρόνου εργασίας: αυτή είναι η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Παίρνει υλική μορφή στους τρόπους της μηχανοποίησης: από τον παραγωγό που χρησιμοποιεί ένα εργαλείο, ο εργάτης τείνει να γίνει υπηρέτης της μηχανής” (Lipietz A. 1988, σ. 21). Στην πορεία όμως συνθετοποίησης, και αυτή η απόκτηση της συλλογικής γνώσης γίνεται αντικείμενο του καταμερισμού εργασίας.

Οι αποφάσεις των οικονομικών μονάδων λαμβάνουν χώρα σε ένα πεδίο συσσώρευσης και αναπαραγωγής του συστήματος που η συστηματική διανομή και ανακατανομή του κάθε φορά εξαγόμενου της κοινωνικής παραγωγής γίνονται δια του συντονισμού των όρων παραγωγής και της τελικής κατανάλωσης (κατάλληλες κατανομές μεταξύ συνολικής προσφοράς και συνολικής ζήτησης)²⁸. Οι θεσμοί και οι οργανισμοί φροντίζουν για τον ικανοποιητικό συντονισμό (αδιάφορο επί του παρόντος αν οι συντονισμοί είναι κατάλληλοι ή επαρκείς).

Οι *θεσμοί και οι οικονομικοί οργανισμοί*, λοιπόν, δεν είναι ένα τυχαίο επακόλουθο προσπαθειών προς διόρθωση των ατελειών της αγοράς, ούτε ένα συμπληρωματικό στοιχείο κυριαρχούμενο από τις αγορές, αλλά ένα *δομικό συστατικό* των οικονομικών συστημάτων περιλαμβανομένου και αυτού της οικονομίας της αγοράς στην πιο καθαρή της εκδοχή. Η μεσολάβηση εμφιλοχωρεί στα ανθρώπινα κοινωνικά σύνολα ανεξαρτήτως μεγέθους, καθώς αυτά είναι δομημένα ως κοινωνικές ομάδες ενέχουσες ως προϋπόθεση την συνέργεια και τη μέθεξη, τις κοινές επιδιώξεις, την πνευματική και οργανωτική διυποκειμενικότητα, την αντιπροσωπευτικότητα.

²⁸ Στα υποδείγματα διανομής που εξετάζονται στο τρίτο κεφάλαιο, αυτές οι κινήσεις είναι περισσότερο εναργείς.

1.2.2 Ο μετασχηματισμός του κράτους. Από το κράτος στην οικουμένη.

Στο χώρο της εθνικής συσσώρευσης όπως παρουσιάστηκε στα προηγούμενα τμήματα, το κράτος λειτουργεί ως ο επικρατέστερος θεσμός που μεσολαβεί για την αναπαραγωγή της σχέσης του κεφαλαίου. Η μετάβαση στη νέα πραγματικότητα γεννά διαφορετικές ανάγκες, οι οποίες δεν βρίσκουν κάλυψη με μια ομοθετική κρατική επέκταση στο χώρο του οικουμενικού παραγωγικού γίνεσθαι. Το καπιταλιστικό κράτος μπαίνει σε ένα ιεραρχημένο και υπό συνεχή αναδημιουργία οικουμενικό σύστημα σχέσεων και είναι εντελώς απαραίτητος κρίκος στην αλυσίδα αναπαραγωγής του συνόλου του συστήματος.

Το σύγχρονο κράτος αναπτύσσεται όχι μόνο από την ανάγκη να εξασφαλίσει τα κατάλληλα επίπεδα νέων και εν τη ευρεία εννοία ορισμένων δημοσίων αγαθών σε υλικούς όρους, αλλά και με την αποστολή να προσφέρει - δημιουργήσει τους όρους σταθεροποίησης και επέκτασης των αγορών, το κατάλληλο περιβάλλον παραγωγής δημοσίων και ιδιωτικών αγαθών. Εξάλλου το ίδιο το κράτος θεωρείται ένα δημόσιο αγαθό υπό αυτή την έννοια.

Τα δημόσια αγαθά²⁹ γίνονται αντιληπτά απ' όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη ως υπόθεση εθνικής διαστάσεως ακόμη και στην ιμπεριαλιστική επέκταση των αγορών. Τριών ειδών αγαθά διακρίνουμε σύμφωνα με τον Cerny G. 1995.

I. Ρυθμιστικά δημόσια αγαθά, που αναφέρονται στο πλαίσιο των αγοραίων ρυθμίσεων για την εξελικτική λειτουργία του συστήματος ως

²⁹ Ενώ το απλό "αγαθό" χρησιμοποιείται ως δηλωτικός όρος στοιχείων ή παραγωγικών προϊόντων που παράγονται και ανταλλάσσονται εμπορικά από πρωτογενή έως τελικά καταναλωτικά αγαθά, τα "δημόσια αγαθά" μπαίνουν κυρίως στη μεγάλη κατηγορία των παραγωγικών διευκολύνσεων ή των συστημάτων παραγωγής, δια των οποίων παράγονται τα αγαθά. Για το λεπτομερές περιεχόμενο των όρων βλ. Cerny G. 1995, σ. 598 κ.ε, και τους διαχωρισμούς μεταξύ "good" και "asset", όπως επίσης και τους συγγενείς διαχωρισμούς του Olson M. 1991, μεταξύ δημοσίων και ιδιωτικών αγαθών καθώς και του Williamson O. E. 1994, μεταξύ "spesific", "nonspecific" assets.

όλου. Τομείς όπως τα δικαιώματα ιδιοκτησίας, οι σταθερές ισοτιμίες, η ομοιογένεια της εσωτερικής αγοράς, το σύστημα δικαίου, η εμπορική προστασία, οι αποτυχίες της αγοράς κτλ.

II. Εξειδικευμένες κρατικού ελέγχου ή κρατικής εγγύησης δραστηριότητες παραγωγής και διανομής, παραγωγικά και διανεμητικά δημόσια αγαθά, όπως η δημόσια ή ημιδημόσια ιδιοκτησία, η άμεση - έμμεση προμήθεια υποδομών, οι υπηρεσίες χρηματιστικού κεφαλαίου, οι επιδοτήσεις κτλ.

III. Αναδιανεμητικά αγαθά, που προκύπτουν από τις αυξανόμενες απαιτήσεις των αναδυόμενων κοινωνικών τάξεων, των διαφόρων οικονομικών ενδιαφερόντων, των πολιτικών κομμάτων και των συναφών "απαντήσεων" των κρατικών λειτουργιών σε αυτές τις απαιτήσεις. Υγεία και υπηρεσίες προνοίας, πολιτική απασχόλησης, μεσολάβηση στα αντιτιθέμενα συμφέροντα είναι μερικά από αυτά, που εμπεριέχουν και ένα ρυθμιστικό περιεχόμενο.³⁰

Στην πορεία των πραγμάτων και στο ενδογενές επίπεδο, οι κύριες οικονομικές πιέσεις για αλλαγή εμποδίστηκαν από τους ανταγωνισμούς μεταξύ των τμημάτων του κεφαλαίου και τις διαφοροποιήσεις στο

³⁰ Στις τρεις παραπάνω ευρείες κατηγορίες μπορούμε να εντάξουμε άνετα περισσότερο αναλυτικές διατυπώσεις παρεμβάσεων του κρατικού. Για τους ορισμούς του κράτους προνοίας και τα αντικείμενά του βλ. Barr N. 1992: Ενδελεχές άρθρο με πλήθος κατηγοριοποιήσεων που σχετίζονται με τη μικρο- και μακρο- οικονομική αποτελεσματικότητα της παρέμβασης, τους σκοπούς και τις πολιτικές της κοινωνικής ολοκλήρωσης, των θεσμών και της ρύθμισης. Για μια χρήσιμη συνοπτική αποτύπωση των θεωριών βλ. Hansen F. - Jensen B. C. 1996.

Τις κατηγορίες I, II, III, τις αντιμετωπίζουμε επίσης ως συναρθρωμένες και ως αναγκαίες εκδηλώσεις του περιορισμού της κεφαλαιακής σχέσης για την πραγματοποίησή της: δεν είναι το κράτος που τη βοηθά να επιβληθεί -με μια εξωτερική, μη οργανική επέμβαση- αλλά η σχέση που επιβάλλεται μόνο δια του αυτοπεριορισμού της σαν να τη διακρίνει ιδίως στις κρίσεις της μια σοφία: δεν θα πραγματοποιηθώ, επεκταθώ, ωριμάσω, εάν είμαι τελείως απόλυτη και εντελώς αναϊδής (μια τραχιά και αδυσώπητη οικονομική - εξουσιαστική σχέση που διακρίνει τον άνθρωπο στους συσχετισμούς του και που μετασχηματίζεται για να πραγματοποιηθεί, μετασχηματίζοντας τον άνθρωπο και το αντίστροφο, στην πορεία των αλλητάλληλων μεταιώσεων - δοκιμασιών της καθαρής μορφής ύπαρξής της).

παραγωγικό και καταναλωτικό πεδίο των εξελίξεων. “Ο “ανταγωνισμός των κεφαλαίων” δεν αφορούσε τόσο πολύ τους ανταγωνισμούς μεταξύ αντιπάλων επιχειρήσεων, όσο μεταξύ τομέων εδραιωμένων σε διαφορετικές δομές παραγωγής αγαθών (asset structures), που παρήγαγαν διαφορετικούς τύπους αγαθών” (Cerny G. 1995, σ. 605). Να σκεφτούμε ότι σε περιόδους απλώς, τρόπον τινά, αναπαραγωγής του συστήματος και όχι νέων παραγωγικών συναρτήσεων που συντείνουν στη διευρυνόμενη αναπαραγωγή, οι εντάσεις που σχετίζονται με τη δυναμική πραγματοποίησης εντείνονται μεταξύ των κλάδων του κεφαλαίου, και αυτό εμφανίζεται και στις συγχωνεύσεις.³¹

Η οικονομική αστάθεια της δεκ. '20 και η μεγάλη ύφεση του '30 προκαλεί και ουσιαστική απώλεια ελέγχου από τα κράτη. “Το άμεσο αποτέλεσμα ήταν η προσπάθεια ανακτήσεως των προηγούμενων μορφών ελέγχου σε περισσότερο έντονη μορφή - τα αυταρχικά κράτη - ενώ τα φιλελεύθερα οχυρώνονται πίσω από περιορισμούς στο εμπόριο - και όλα τα μεγάλα κράτη προσπάθησαν να επαναλάβουν τον έλεγχο επί της οικονομικής εξέλιξης” (Cerny G. 1995, σ. 606). Στη *δεύτερη βιομηχανική επανάσταση* συμπυκνώνεται η ανάπτυξη προωθημένων μορφών μαζικής παραγωγής, εκτεταμένης εφαρμογής της επιστήμης και των επιστημονικών μεθόδων διεύθυνσης και παραγωγής και επέκταση των οικονομιών κλίμακος (φορντική παραγωγή ή σύγχρονη βιομηχανική επιχείρηση). Ένας από τους κεντρικούς άξονες του σταδίου εξέλιξης είναι η ανάπτυξη ευρείας κλίμακος χρηματιστικού κεφαλαίου, άλλοτε υπο την εποπτεία του κράτους, και αλλού σε περισσότερο φιλελεύθερο πεδίο, όπως στις ΗΠΑ. Η δεύτερη βιομηχανική επανάσταση ήταν, αν όχι μια τάση οικουμενικοποίησης, τουλάχιστον μια τάση άνισης διεθνοποίησης. Η βρετανική αυτοκρατορία του σχεδόν ελεύθερου εμπορίου και αργότερα η αμερικανική των ανοικτών θυρών δημιούργησαν τους εμπορικούς, παραγωγικούς και χρηματιστικούς δεσμούς που έβγαλαν τα κράτη από τα εθνικά κελύφη και τα ενέταξαν

³¹ Για τις ερμηνείες των συγχωνεύσεων βλ. Πάκος Θ. 1992, σ. 79. Βλ. επίσης το κεφάλαιο για τον Schumpeter (ίδιο, σ. 208-227), που αναφέρεται στις “δημιουργικές καταστροφές” και την άρση των αδιεξόδων.

σε ένα διεθνές δίκτυο δεσμών. Το ελεύθερο εμπόριο, που επεβίωσε της υφέσεως και του νέου προστατευτισμού της δεκ. '70, επιβεβαιώνει τα παραπάνω. Παρά το ότι η πολιτική συνείδηση παρέμενε έντονα εθνική, η συλλογική ασφάλεια και οι οικονομικές δομές, κυρίως οι τελευταίες, διεθνοποιούνται σφόδρα. Η διεθνοποιητική διαδικασία αρχίζει να σχηματίζεται ευκρινέστερα όταν πολλά από αυτά που συγκροτούσαν τα δημόσια αγαθά της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης (εθνικού επιπέδου δημόσιες βιομηχανίες, ρυθμιστικά συστήματα και συστήματα προνοίας) ενσωματώνονται με αυξανόμενο ρυθμό σε ένα ευρύτερο πεδίο αγοράς.³²

Η *τρίτη βιομηχανική επανάσταση* δεν "εφαρμόζεται" στις κρατικές υποδοχές. Ασφυκτιά καθώς η αξιοποίηση του κεφαλαίου³³ έχει ξεκινήσει μια διαδικασία αναζήτησης παραγωγικών συνάψεων στο σύνολο του κόσμου. Οι γραφειοκρατικές σχέσεις και στο κρατικό πεδίο και στο πεδίο της οργάνωσης της παραγωγής εμποδίζουν τις νέες κινήσεις αξιοποίησης.

Τα χαρακτηριστικά της τρίτης βιομηχανικής επανάστασης που αναφέρονται στους τομείς της προσφοράς, της ζήτησης και των χρηματιστικών ροών μπορούν να επιβεβαιώσουν την παραπάνω διαπίστωση:

Ι. Πλευρά προσφοράς: α) η *ευελιξία στην παραγωγή*. Για τις χώρες του κέντρου της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας, η περίοδος της μαζικής παραγωγής τελειώνει. Η αγορά κερδίζεται σιγά - σιγά από την καινοτομία και τη διαφοροποίηση. Διαφοροποίηση και στα διακεκριμένα στάδια παραγωγικής διαδικασίας και εντός της γραμμής παραγωγής του προϊόντος. Αυτός ο αυξανόμενος καταμερισμός εργασίας αμφοτέρων των πλευρών διαμορφώνει νέες σχέσεις χωρίς τις προηγούμενες καθυστερήσεις και απώλειες - κενά παραγωγής. Η χαρακτηριζόμενη ως

³² Δεν μας απασχολεί εδώ το υπαρκτό πρόβλημα της αντίθεσης μεταξύ δομών (κοινωνικών και πολιτικών) που εμποδίζουν τις εξελίξεις λόγω των κενών μεταξύ των οικονομικών αναγκών και της υπερδομής. Παρά την τάση διεθνοποίησης του κράτους, η ευχερής μετάβαση στο μετακρατικό πεδίο δεν είναι εύκολη υπόθεση.

³³ Για τις κινήσεις του κεφαλαίου και τη σχέση τους με τις επίσημες κρατικές και διακρατικές πολιτικές, βλ. στο πρώτο παράρτημα της παρούσας εργασίας.

“just in time” παραγωγή, επιτρέπει την ευχερέστερη συνάντηση με τη ζήτηση και τη μείωση των επικίνδυνων αποθεμάτων, βελτιώνει την αναλογική κατανομή μεταξύ προσφοράς και ζήτησης.³⁴

β) Η δομή της επιχείρησης (διοίκηση και στελέχη, αποτελεσματικός καταμερισμός και υψηλή ειδίκευση, συνεργασία των τμημάτων), απελευθερώνεται από τη γραφειοκρατία και τις απρόσωπες μεθόδους διοίκησης του φορντικού μοντέλου. Και ενώ το τεύλορικό - φορντικό μοντέλο δεν αναθεωρείται εκ βάθρων, η εφαρμογή του περιορίζεται με μια μεγαλύτερη ελαστικότητα στην κατανομή των καθηκόντων ανάμεσα στα διαφορετικά τμήματα της παραγωγής, και οι αμοιβές προσωποποιούνται.³⁵ Εμφανίζεται μια ανερχόμενη τάση οι αμοιβόμενοι να συντονίζονται χωρίς την ανάγκη της ιεραρχικής διαμεσολάβησης όταν αντιμετωπίζουν κάποιο παραγωγικό απρόβλεπτο. Τα στεγανά μεταξύ των υπηρεσιών να ξεπερνιούνται στο όνομα του κοινού συμφέροντος της επιχείρησης. Σε αυτό το πλαίσιο, ακόμη και το πρόβλημα της συμπεριφοράς free ride (της αιρετικής για την παραγωγική ομάδα ορθολογικότητας των μελών) περιορίζεται σε όλα τα επίπεδα και μέσω της τεχνολογίας - επικοινωνίας διαγράφονται δύο αντιθετικές τάσεις: διαφοροποίηση - διαχωρισμός - εξειδίκευση καθηκόντων και γραφειοκρατικών τομέων που απολαύουν σχετικής αυτονομίας από τη μιά, έλεγχος εξαιρετικά ικανότερος - ευχερέστερη συλλογή πληροφοριών από τις κεντρικές κεφαλές από την άλλη. Η ικανότητα συντονισμού κεντρικού (κεντροποιημένου) και συναφούς ενσωματωμένης στρατηγικής δραστηριότητας με αποκεντρωμένη και καινοτόμο λειτουργική αποφασιστική δραστηριότητα είναι η κυρίως δυσκολία που πρέπει να ξεπεράσει στη νέα της δομή η επιχείρηση. Και ενώ η πιο αποτελεσματική σχέση ανάμεσα στην αγορά και στην ιεραρχία ποικίλλει από τομέα σε τομέα, τεχνολογία σε τεχνολογία και

³⁴ Για τη μεταστροφή του “πατριωτικού μοντέλου της επιχείρησης”, την επέκτασή στο χώρο δια μέσου των αυξανόμενων υπεργολαβιών αντί για τον άμεσο έλεγχο της παραγωγής και τη νέα δομή της πολυεθνικής επιχείρησης, βλ. Albert M. 1997, και Coutrot Th. 1998, κυρίως τα κεφάλαια 2 και 8.

³⁵ Για τα μοντέλα παραγωγής, τις νέες στρατηγικές του κέρδους και τα αντίστοιχα οργανωτικά χαρακτηριστικά, βλ. Boyer R. - Freyssenet M. 2000.

από παραγωγή σε παραγωγή, η γενική αυτή τάση παίρνει σάρκα και οστά μέσα στη νέα παγκόσμια επιχείρηση, που επιβάλλει το νέο αυτό πρότυπο παραγωγικής επικοινωνίας.

II. Πλευρά της ζήτησης: Ανάπτυξη περισσότερο *σύνθετων καταναλωτικών κοινωνιών* και συνακόλουθη κατάτμηση των αγορών. Στη συνάντηση της ζήτησης με την προσφορά έχουμε τη σύμπτωση και το συντονισμό δύο χαρακτηριστικών: την *τεχνολογική ικανότητα ευέλικτης παραγωγής*, στην *κατάλληλη κλίμακα* που ανταποκρίνεται στην *εξαιρετικά διαφοροποιημένη πολυστρωματική δομή της ζήτησης*.

III. Εδώ πρέπει να προστεθεί ένα κεφαλαιώδες χαρακτηριστικό: η αυξανόμενη σημασία των *οικουμενικών χρηματιστικών αγορών*. Υπενθυμίζουμε ότι τις εν λόγω ροές τις αντιμετωπίζουμε ως οργανικό στοιχείο με αυξημένη σημασία ως προς την επέκταση της παραγωγικής και κυκλοφοριακής σχέσης του κεφαλαίου και όχι ως παρασιτικό, αλλά σχετικά ανεξάρτητο στοιχείο από την υπόλοιπη οικονομική δραστηριότητα. Η σχέση με τα άλλα χαρακτηριστικά βρίσκεται στο ότι οι εν λόγω αγορές προσφέρουν σοβαρές διευκολύνσεις στον παραγωγικό περιορισμό των "απωλειών" κάθε τύπου, καλύτερη κυκλοφορία των σημάτων παραγωγής-κατανάλωσης, προλεϊάνση πάντα του εδάφους για την επέκταση των εμπορευματικών σχέσεων και των σχέσεων παραγωγής. Είναι λάθος να αντιμετωπίζουμε το χρηματιστικό κεφάλαιο ως παρασιτικό σε σχέση με την παραγωγική σφαίρα (την οργανική τους συνάφεια θα την εξετάσουμε λεπτομερέστερα σε επόμενο τμήμα). Οι χρηματιστικές αγορές είναι ένα αποτελεσματικό εργαλείο για την ορθολογικοποίηση της παραγωγής, την ανταπόκρισή της στο νέο ταχύτατο πλαίσιο παραγωγής και πραγματοποίησης της υπεραξίας, και την πειθαρχία των μισθωτών, με τέτοιο τρόπο που να μην διαβρώνεται η ευρηματικότητά τους.

Η ανάδειξη της *εταιρικής διακυβέρνησης* (ή επιχειρησιακών ελέγχων, corporate governance) από τις αρχές της δεκαετίας του '90 δείχνει κατ' αρχάς μια απώλεια της αποφασιστικής αυτονομίας των διοικητικών στελεχών προς όφελος των απαιτήσεων των χρηματιστικών αγορών. Η οργάνωση της εταιρείας προσαρμόζεται στις "κατάλληλες"

κατανομές της αγοράς που οδηγείται από τα ενδιαφέροντα των μετόχων, ατομικών και θεσμικών, και του περιορισμού των αυθερεσιών των ανώτατων διοικητικών στελεχών.³⁶ Αυτό είναι όμως ένα μεταβατικό φαινόμενο, καθώς η διεθνοποίηση οδήγησε σιγά - σιγά στη σύμπτυξη παραγωγικών και χρηματιστικών δραστηριοτήτων. Στην περίπτωση των μεγάλων διεθνοποιημένων παραγωγικών συγκροτημάτων, διακρίνεται όλο και δυσκολότερα ο διαχωρισμός μεταξύ της αξιοποίησης του κεφαλαίου μέσω της εγκατεστημένης στο χώρο παραγωγής και της αξιοποίησης μέσω του κέρδους από καθαρά χρηματιστικές πράξεις. Στα μεγάλα παραγωγικά συγκροτήματα συμφύονται ο παραγωγικός με το χρηματιστικό χαρακτήρα αξιοποίησης του κεφαλαίου.³⁷ Άλλωστε η ευέλικτη ανταπόκριση της παραγωγής δεν είναι παρά η προσαρμογή στις γρήγορες και απαιτητικές κινήσεις του κεφαλαίου που αναζητά τους νέους όρους αξιοποίησής του.

Οι προφανείς αδυναμίες ρυθμιστικού χαρακτήρα (δίκαιο, νόρμες, συναλλαγές κτλ), παραγωγικού και διανεμητικού χαρακτήρα, η κρίση του δημοσίου χαρακτήρα των επιχειρήσεων (απώλεια του στρατηγικού τους χαρακτήρα, το νέο πρότυπο που απομακρύνεται από της παραγωγικής υποκατάστασης αγαθά και προωθεί τις εξαγωγικού προσανατολισμού βιομηχανίες) ορίζουν το απώτατο όριο της παλιάς εθνικής σχέσης αναπαραγωγής. Όταν αυτή η σχέση ξεπεραστεί, το κράτος καταλαμβάνει μια νέα θέση στην οικουμενική ιεραρχία των θεσμών, με πολιτικές που κατατείνουν στη διαμόρφωση, διατήρηση και αναπαραγωγή του διεθνούς συστήματος παραγωγής. Φροντίζει για την

³⁶ Για την εκτεταμένη οικονομική φιλολογία γύρω από την "corporate governance" και την "shareholders value", την προσαρμογή της διεύθυνσης στις απαιτήσεις των χρηματιστικών αγορών, βλ. Aglietta M. 2000, Boyer R. 2000, Edwards J. - Nibler M. 2000, Lazonick W. - O'Sullivan M. 2000, O'Sullivan M. 2000, Jürgen U. κ.ά. 2000, Hodgson G.M. 1994, Morin F. 2000, Williams K. 2000. Για μια προσέγγιση με θεωρητικές αξιώσεις βλ. Scott J. 1985, υπό την αίρεση ότι αντιμετωπίζει τη συγκέντρωση ως εξωτερικά επιβεβλημένη κίνηση και όχι ως εσώτερη διαδικασία στην ευρύτερη κοινωνικοποίηση της παραγωγής και του πιστωτικού συστήματος.

³⁷ Για τη νέα επιχείρηση, την αξιοποίηση του κεφαλαίου και τις νέες οργανωτικές και πιστωτικές δομές, βλ. Chesnais F. 1997, Coutrot Th. 1998.

προσφορά παροχής υπηρεσιών-αγαθών αναπαραγωγής εθνικού και υποεθνικού χαρακτήρα, όπως εκπαίδευση, υποδομές, έρευνα, ανθρώπινο κεφάλαιο, συνεχίζει μια δημόσια πολιτική κατατείνουσα στη δημιουργία ευνοϊκού επενδυτικού περιβάλλοντος το γωστό “ανταγωνιστικό κράτος”, και αναδιανεμητικού χαρακτήρα, με περιορισμούς όμως στην ικανότητα κορπορατικής δράσης και υποστήριξης συμφερόντων τάξεων και ομάδων. Η πληθώρα πολιτικών και οικονομικών δυνάμεων που δραστηριοποιούνται στο εσωτερικό του κράτους ιεραρχούνται και συνδυάζονται με τον εξωτερικό ανταγωνισμό.³⁸

Η σύμπτωση πολιτικών και οικονομικών δομών διαπιστώσαμε ότι δεν είναι μια σχηματική υπεραπλούστευση. Η ενδιάθετη τάση επέκτασης του τρόπου παραγωγής υπάρχει κιόλας στην αυγή του καπιταλιστικού συστήματος. Απλώς ο τρόπος για να εγκατασταθεί περνάει μέσα από τη σχετικοποίηση της καθαρής σχέσης του κεφαλαίου στην πορεία της ωρίμανσής της. Η διαμεσολάβηση του κράτους και η βοήθεια προς τη συσσώρευση ενοποίησε το κράτος (είτε στην αυταρχική είτε στη δημοκρατική του μορφή και τις συνακόλουθες στάσεις προς τις κάθε είδους αντιπαραθέσεις), και οδήγησε στην ένταση των εθνικών οικονομικών ανταγωνισμών.³⁹

Το πολιτικό σχήμα του κράτους υποδοχέα της κοινωνίας των πολιτών δίνει μορφή στην τελευταία με το δίκαιο και τους θεσμούς, επιβάλλει ένα δημόσιο κανόνα στα ιδιωτικά συμφέροντα οικογενειών και ομάδων οικονομικών και κοινωνικών. Και έτσι, εκκινώντας από την κοινωνία των πολιτών, εργαζόμαστε για την “κατασκευή” του κράτους

³⁸ Για μια ιστορική αναδρομή στο κράτος, τους γεωπολιτικούς μετασχηματισμούς κτλ. βλ. Man M. 1995. Για το κράτος πρόνοιας, τις αλλαγές και τις “ανταγωνιστικές” του προσαρμογές, βλ. Skidelsky R. 1997.

³⁹ Οι εντεινόμενοι ανταγωνισμοί του 1930 (φασισμός, σταλινισμός, το “new deal” του Ρούσβελτ), επέφεραν τον μεγάλο μετασχηματισμό: “...αλλαγή από την τάση της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης να εγκαταστήσει μια αυτουρυθμιζόμενη αγορά, σε ένα κορπορατικό, σοσιαλδημοκρατικό κράτος πρόνοιας το οποίο αποκρυσταλλώθηκε στη δεκ. του ‘30 και έγινε κυρίαρχο μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο” (Cerny G. 1995, σ. 605).

για να δώσουμε το σχήμα και τις επιδιώξεις του. Η *διεθνής λογική* είναι διαφορετική. Εδώ, υποκείμενα είναι και τα κράτη. “Οι λαοί των ηνωμένων εθνών” απαιτούν από τα κράτη να αντιστρέψουν τη λογική τους.⁴⁰ Το κράτος, το θεμελιωμένο στην αρχή της *αυτοαναφορικής σχέσης* (σολιφισμός και ναρκισσισμός) μετασχηματίζεται με την ίδια του τη συμβολή που τη χαρακτηρίσαμε ως σχέση αυτοαναίρεσης. Η διεθνής λογική, πολυκεντρικής αποκέντρωσης, ενισχύει την εξωστρέφεια του κράτους. Η σχετικοποίηση της απόλυτης αυτοαναφορικότητας και του επιφυλλασσόμενου πεδίου του είναι η αρχική φάση του μετασχηματισμού για τη μετάβαση στην οικουμένη. Το ίδιο το κράτος διεθνοποιείται.⁴¹ Στην ουσία, στη νέα *οικουμενική κοινωνία των πολιτών* έχουμε *άλλο ένα υποκείμενο*: το κράτος, το οποίο συγκεντρώνει και συνέχει την προηγούμενη εθνικής διάστασης κοινωνία των πολιτών, αλλά και υφίσταται τις συνέπειες της νέας κοινωνίας και των σχέσεων που ξεγλιστρούν από τα σύνορά του (πχ. νέες ομάδες συμφερόντων με οικουμενικά ενδιαφέροντα, μη κυβερνητικοί οργανισμοί κτλ.).⁴² Το δημοκρατικό παράδειγμα στον οικουμενικό χώρο συνδέεται με την ισοτιμία των διεθνών οντοτήτων.⁴³ Η σχέση της οικουμενικής αναπαραγωγής αναζητεί και προκαλεί, καθώς έτσι μορφοποιείται, τα ελεύθερα υποκείμενα της οικουμενικής αναπαραγωγής να συντονίζονται στον “κοινό σκοπό”. Δομικό, θεμελιώδες χαρακτηριστικό είναι ο μετασχηματισμός σε ιδιωτικά πρόσωπα του διεθνούς δικαίου. Το κράτος *ως χώρος έσχατης αυτοπραγμάτωσης* παύει να υπάρχει. Μέσω της αυτοαναίρεσης γίνεται ιδιωτικής προσωπικότητας οντότητα στο οικουμενικό στερέωμα. Ούτως εχόντων των πραγμάτων, το κράτος δεν θα θεωρείται αυτόνομος ρυθμιστής ή αποκλειστικός μεσολαβητής στη σχέση αναπαραγωγής στου οικουμενικού συστήματος μέσω της νέας

⁴⁰ Για το “δημοκρατικό παράδειγμα” στον διεθνή χώρο, εδραιωμένο στην ισοτιμία των διεθνών υποκειμένων - οντοτήτων, βλ. Lejbowitz A. 1999, σ. 405.

⁴¹ Για τη διεθνοποίηση του κράτους βλ. Picciotto S. 1990.

⁴² Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση των δυνάμεων που διαγκωνίζονται με το κράτος στο οικουμενικό στερέωμα, βλ. Held D. 1991.

⁴³ Βλ. σχετικά Lejbowitz, 1999.

οικονομικής σχέσης που το προσπερνά. Θα “κρατά” για τον εαυτό του τομείς ρύθμισης αλλά οι σχέσεις που αρθρώνονται στην παραγωγή μπορούν πλέον και να το αγνοούν. Το κράτος δεν ελέγχει προνομιακά τους όρους των συμβόλων και της θεσμοποίησης ικανού τμήματος των σχέσεων που αναπτύσσονται.

Το κράτος δεν είναι πλέον το σταθερό κέντρο αυτοεπόπτευσης της κοινωνίας, το μέσον δια του οποίου η κοινωνία θεωρείται καθεαυτήν, όπως στον Hegel, το τέλος της ιστορίας με την πραγματοποίηση της απόλυτης ιδέας. Δεν είναι το επικρατές υποκείμενο δια του οποίου η κοινωνία αναζητά την αναπαράστασή της και η μοναδική αναφορά της αυτορύθμισης, αλλά προσφεύγει στην κοινότητα των κρατών, την υπό διαμόρφωση διεθνή κοινωνία των πολιτών μαζί με άλλα κράτη, ομάδες, ιδιώτες και άλλες διεθνείς οντότητες. Η διυποκειμενικότητα και οι αλληλοεπενέργειες των δημοσίων χώρων κάνει το κράτος άλλον ένα πρωταγωνιστή, όχι αποκλειστικό, του οικουμενικού δημόσιου χώρου,⁴⁴ που τελεί υπό σχηματισμό. Η ανθρωπότητα καθεαυτήν αρχίζει την περιπέτεια της αυτογνωσίας κάτω από διαφορετικές και αντικρουόμενες ερμηνείες.

Το κράτος είναι έργο ανθρώπινο, κατά συνέπεια υποκείμενο στην αλλαγή, συνεχώς εξελισσόμενο. Ο λόγος του κράτους οφείλει να γίνει λόγος των πολιτών (πολίτης μέλος της πολιτείας), αλλά ο λόγος των πολιτών καθίσταται κοσμοπολιτικός και τον ίδιο χρόνο οι δράσεις του κράτους συντονίζονται με τις δράσεις των άλλων κρατών. Το κράτος δεν είναι πλέον το κυρίαρχο υποκείμενο δια μέσου του οποίου η κοινωνία επιτυγχάνει την αυτογνωσία της και αποκτά στις παρούσες συνθήκες την πλήρη ελευθερία της (αυτεπίγνωση και ελευθερία κατά το χεγκελιανό περιεχόμενο της αναγκαιότητας). Τα κράτη από δημόσια

⁴⁴ Δεν είναι περιεργό, υπ’ αυτό το καθεστώς, που “λαοί και έθνη, λιγότερο ή περισσότερο ακεραίως ορισμένα, παρουσιάζουν την τάση της δημιουργίας κρατικών οντοτήτων, έστω και μειωμένων, χάριν των οποίων ελπίζουν να τους δοθεί ένα κατάλληλο πετρωμένο και να διαμεσολαβήσουν αμέσως στη διεθνή σκηνή” (Lejbowitz A. 1999, σ. 403). Αλλά και εδώ το κράτος παρουσιάζει ένα σαφώς εξωστρεφή χαρακτήρα.

πρόσωπα στο εσωτερικό τους, μετατρέπονται σε ιδιωτικά στη διεθνή κοινωνία των πολιτών (ισοτιμία με άλλες οντότητες διεθνούς βεληνεκούς).⁴⁵

Εύκολη είναι η διαπίστωση είναι ότι το σύγχρονο κράτος⁴⁶ έχει αλλάξει ή μετασχηματίζεται ραγδαία. Αποδυναμώνεται παραχωρώντας

⁴⁵ Για το "modele relationel" (το διεθνές δίκαιο ως επέκταση της βουλήσεως των κρατών, μονισμός κρατικός) και το "modele institutionel" (δίκαιο υπερεθνικό που πέρνει σάρκα και οστά στα διεθνή ινστιτούτα και επιβάλλεται στο κρατικό), βλ. Lejbowitz A. 1999, σ. 152 κ.έ. Στο ίδιο επίσης αναπτύσσεται ο ενδιαφέρων προβληματισμός για τη σύγκριση της αναπαράστασης (της κρατικής κοινωνίας) με τη διεθνή αναπαράσταση: η πρώτη έχει την αναφορά της στο ελληνικό πρότυπο: Η πόλις προηγείται, προϋφίσταται, και ο πολίτης εκεί βρίσκει την πολιτική του ύπαρξη. Το κράτος κέντρο και πηγή της αυθεντίας υπάρχει καθεαυτό - το κράτος κάνει τον πολίτη. Κατά τη δεύτερη, στην παράδοση του ρωμαϊκού δικαίου στηριγμένη, το άθροισμα των πολιτών κάνει την πόλη: Η διεθνής κοινωνία δεν είναι παρά το λειτουργικό άθροισμα - εξαγόμενο της δραστηριότητας ομάδων και ανθρώπων που δεν γνωρίζουν παρά τους περιορισμούς που ξεπερνούν. Η διαφορά: δεν έχουμε μια αυτοκρατορία αλλά μια διεθνή τάξη - κατάσταση δικαίου που δημιούργησαν τα κράτη.

⁴⁶ Η κυρίαρχη κρατική οργάνωση μπορεί να αντιστοιχεί σε ένα από τα παρακάτω μοντέλα του καπιταλισμού:

Αγγλοσαξονικός (Β. Αμερική, Ν. Ζηλανδία, Μ. Βρετανία, Αυστραλία). Ο καπιταλισμός με την μεγαλύτερη φροντίδα προς την αγορά. Ανανέωση και εξέλιξη από την διευθέτηση ατομικώς των ευεργετημάτων της παραγωγής. Σεβασμός ευλαβικός στην ατομική ιδιοκτησία και στα πνευματικά δικαιώματα. Εκπαίδευση συναρτημένη αυστηρά με την παραγωγή - άμεσες αποδώσεις της επένδυσης στο ανθρώπινο κεφάλαιο. Μειωμένη διαμεσολάβηση κεντρικού κράτους, μικρή παρέμβαση στην αναδιανομή και την κάλυψη των κοινωνικών αναγκών.

Μεσοκορπορατικός (Ιαπωνία). Συντονισμός των διαφορετικών δυνάμεων που εμπλέκονται εντός της αγοράς. Συνεργασίες των διαφορετικών τμημάτων εντός της επιχείρησης. Συνεργασίες επιχειρήσεων τραπεζών. Ισχυρές οικονομίες κλίμακος.

Σοσιαλδημοκρατικός (Σκανδιναβικές χώρες). Διαπραγματεύσεις μεταξύ ιδιοκτησίας, συνδικάτων και κρατικών αντιπροσώπων είναι το εργαλείο για τη διαρκή ανταγωνιστικότητα. Επιδίωξη της μεγαλύτερης δυνατής ισότητας. Το μοντέλο σε κρίση προσαρμογής κάτω από τα ανοίγματα στη διεθνή αγορά.

Ανάμεσα στο σοσιαλδημοκρατικό και τον καπιταλισμό που προωθείται - στηρίζεται από το κράτος (Γερμανία). Το Γαλλικό του οποίου η χαρακτηριστικό είναι όχι μόνο η κενυσιανή παρέμβαση για την ευκαιριακή διόρθωση των αποκλίσεων, αλλά το ότι το

αρμοδιότητες κυρίως στον τομέα της εθνικής μακροοικονομικής διαχείρισης, από την πλευρά της απόλυτης εξουσίας λήψης και εκτέλεσης αποφάσεων. Παρόλα αυτά, παραμένει ένας *βασικός θεσμός για τη μετάβαση* στα άλλα επίπεδα ρύθμισης που ξεπερνούν το κράτος: περιφερειακές συσσωματώσεις κρατών, εσωτερική περιφέρεια του κράτους, παγκόσμιοι οργανισμοί κτλ.

Η παραμένουσα αξία του μπορεί να εξαχθεί από τα παρακάτω:

α) Η διεθνής οικονομία δεν αντιστοιχεί σε ένα αυτοκυβερνώμενο σύστημα υπερ-κρατικής ή μετα-κρατικής οικουμενικής ολοκλήρωσης.

β) Το εθνικό κράτος, διαπερατό πλέον και τρωτό από τις ροές των διεθνών αγορών και της νέας διαδικασίας οικονομικής ολοκλήρωσης, παραμένει ο μεσολαβητικός κρίκος ανάμεσα στο υπερεθνικό και την περιφέρεια της επικράτειάς του, τα δύο νέα υποκείμενα που εισέρχονται με τις νέες αυξημένες αξιώσεις στο διεθνές στερέωμα. Λειτουργεί λοιπόν ως συστατικό μιας υπερεθνικής πολιτικής και είναι αυτό το ίδιο που εκόν άκον προετοιμάζει την άρνησή του.

γ) Ενώ ο αποκλειστικός έλεγχος του κράτους στην επικράτειά του ελαττώνεται από τις διεθνείς αγορές και από τα σιωπηλά δίκτυα επικοινωνίας, κρατά για τον εαυτό του το δικαίωμα ρύθμισης σχέσεων⁴⁷ που άπτονται της απασχόλησης: η εργασία δεν μετακινείται με την ίδια

κράτος οργανώνει τους όρους της ανταγωνιστικότητας και επεμβαίνει σε μεγάλο βαθμό ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση. (Boyer R. 1997).

⁴⁷ Για μια ανάλυση με περισσότερα ιστορικά και θεωρητικά τεκμήρια προσφέρεται το άρθρο του Pooley S. 1990:

-Η αναπαραγωγή της εργασίας είναι ακόμη γεωγραφικώς περιορισμένη.

-Η παραγωγή εξακολουθεί να έχει την γεωγραφική της διάσταση, οι όροι των σχέσεων των εταιρών της παραγωγικής διαδικασίας μεσολαβούνται από κρατικούς θεσμούς και ρυθμίσεις.

-Η κυκλοφορία του κεφαλαίου υπόκειται ακόμη στους περιορισμούς του χώρου και του χρόνου, σε ρυθμίσεις των ιστιμίων των ιδιαίτερων νομισμάτων και των μονεταριστικών αποφάσεων.

-Η πραγματοποίηση της υπεραξίας, χρειάζεται την αρμονία στην παραγωγή που μπορούν να την εξασφαλίσουν οι κρατικές ρυθμίσεις, ακόμη και όταν τα κεφάλαια με την ελευθερία μετακινήσεως που αποκτούν δεν επιτρέπουν την φορολόγηση και την ανακατανομή.

ευκολία που χαρακτηρίζει το κεφάλαιο και τα αγαθά. Διατηρεί επίσης σημαντικές μακροοικονομικές αρμοδιότητες,⁴⁸ και είναι σε θέση να προμηθεύει την κοινωνία με δημόσια αγαθά και υπηρεσίες, παρά την μειωμένη αυτονομία του. Το κράτος γίνεται τμήμα ενός πολυσύνθετου δικτύου σχέσεων ανάμεσα στο διεθνές - υπερεθνικό - εθνικό και την εσωτερική περιφέρεια.⁴⁹

Σε ένα οικουμενικό σύστημα που κυβερνάται από τη λογική της ανταγωνιστικής αγοράς, η δημόσια πολιτική, που αφορμάται από αυτό, θα είναι στην καλύτερη περίπτωση δεύτερη προτεραιότητα, καθώς κανένας κυβερνητικός ή άλλος μεσολαβητής δε μπορεί να επιτύχει την κλίμακα των παγκοσμίων δυνάμεων της καπιταλιστικής αγοράς.

⁴⁸ Η σχετικά πρόσφατη κρίση στις Ασιατικές αγορές (1997), έδειξε ότι το ΔΝΤ προσέφυγε στις ρυθμίσεις μέσω του κράτους για να επιβάλει τα προγράμματα αυστηρών δημοσιονομικών πολιτικών. Από την άλλη, η μειωμένη αυτονομία του κράτους, προσβάλλει και σχετικοποιεί το πλαίσιο προσφοράς των δημοσίων αγαθών. Ένας προνομιακός χώρος λειτουργίας του κράτους - πρόνοιας υποχωρεί ως νομιμοποιητικός όρος της δραστηριότητάς του. Το νέο υπολειμματικό κράτος οφείλει να γίνει ένα ανταγωνιστικό κράτος που μπαίνει σε ένα νέο σύστημα οικουμενικής ιεράρχησης με σαφώς τροποποιημένο ρόλο. Η ίδια η βοήθεια που προσέφερε στη συσσώρευση το υπονομεύει ως συντελεστή θεσμοποιητικής λειτουργίας. Τα δίκτυα επικοινωνίας του διαρρηγνύουν το συνεκτικό του ρόλο.

⁴⁹ Βλ. σχετικά Hirst P. - Thomson G. 1995.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ

Σε αυτό το κεφάλαιο φέρεται εις πέρας με λεπτομέρεια μια διαδικασία εξέτασης που αφορά τις αμιγείς σχέσεις του καπιταλισμού, τις οποίες ως στοιχείο αναφοράς συναντήσαμε πολλές φορές ως τώρα. Επιδίωξή μας είναι μέσα από την εξέταση των μορφών της αξίας (εμπορευματική, χρηματική, παραγωγική) να περάσουμε στη δυναμική άθρωση των αντίστοιχων κυκλωμάτων της παραγωγής και της κυκλοφορίας, τη λειτουργία τους στο εθνικό επίπεδο και τη σταδιακή επέκτασή τους στον οικουμενικό χώρο. Μετά την εξέταση της ιστορικής πορείας που προηγήθηκε θα έχουμε ένα ερμηνευτικό τεκμήριο της αμιγούς καπιταλιστικής σχέσης που διατρέχει την κοινωνικοοικονομική εξέλιξη.

Μεθοδολογικά, αρχίζουμε με τις διευκρινήσεις των όρων που θα χρησιμοποιηθούν, προχωράμε στη συγκρότηση των κυκλωμάτων της αξίας και των τρόπων συνάψεώς τους. Ακολουθεί μια διαλεκτική κίνηση από τη θεωρία στην πραγματικότητα και το αντίστροφο, και η μετάβαση δια της ενότητας των κυκλωμάτων στην οικουμενική διάσταση της κεφαλαιακής σχέσης.

2.1 Κεφάλαιο σε εμπορευματική, σε χρηματική και παραγωγική μορφή.

Στο προηγούμενο κεφάλαια περιγράψαμε την κλιμακωτή επέκταση - διάσταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και διαπιστώσαμε ότι καθορίζεται από μια εσωτερη δύναμη που δεν την εντοπίζουμε καθεαυτήν, αλλά τη διαπιστώνουμε από τον τρόπο που εκφέρεται στο αντιληπτό γίνεσθαι. Αφήσαμε, επίσης, να εννοηθεί ότι η αυτοεπέκταση του νόμου της αξίας είναι πραγματοποιήσιμη μέσα από τον περιορισμό της (θεσμοί, πολιτική, κρατικές οντότητες, διεθνή μορφώματα κτλ). Κατ'ουσίαν, η απόλυτη σχετικότητα του χώρου εκδηλώνεται στη χρηματική μορφή του κεφαλαίου, το οποίο δύναται να πραγματοποιεί συνάψεις παραγωγικές - αναπαραγωγικές σε κάθε σημείο του χώρου. Αυτή η γενική τάση βρίσκει το απόλυτο νόημά της, όταν αντιστοιχεί στην οικουμενική ολοκλήρωση και των τριών κυκλωμάτων των λειτουργικών μορφών ύπαρξης της αξίας.

Στη συνέχεια, αναζητούμε τους όρους σύμφωνα με τους οποίους η σταδιακότητα της μετάβασης στην παγκόσμια αναπαραγωγή του συστήματος σχετίζεται με τη αντίστοιχη μετάθεση - επέκταση του παραγωγικού κυκλώματος και των κυκλωμάτων της κυκλοφορίας στον οικουμενικό χώρο. Επιδιώκουμε να διαπιστώσουμε πώς ακριβώς και από πού προκύπτουν οι απαιτήσεις της καθαρής κεφαλαιακής σχέσης.

Προηγούνται οι απαραίτητες διευκρινήσεις των όρων και του περιεχομένου της εμπορευματικής κυκλοφορίας, του χρήματος και της παραγωγής και οι λειτουργικές συναρμογές των τριών μορφών ύπαρξης της αξίας.

α) Η εμπορευματική κυκλοφορία αφετηρία του κεφαλαίου.

Το υλικό περιεχόμενο της εμπορευματικής κυκλοφορίας είναι οι αξίες χρήσης και η απλή εμπορευματική κυκλοφορία αρχίζει με την πώληση και τελειώνει με την αγορά, την ικανοποίηση των αναγκών και την απόσυρση από την κυκλοφορία. Η άμεση μορφή της εμπορευματικής κυκλοφορίας είναι $E - X - E$ (α), [E, εμπόρευμα. X,

χρήμα]. Σε αυτή την περίπτωση το χρήμα είναι *διάμεσος* που διευκολύνει την ανταλλαγή.

Αντιθέτως, η κυκλοφορία του χρήματος ως *κεφαλαίου* αρχίζει με την αγορά και τελειώνει με την πώληση, καθοριστικός σκοπός και κίνητρό του είναι η ίδια η ανταλλακτική αξία. Δίπλα στην άμεση μορφή (α) αυτή η ειδικότερη μορφή, X - E - X (β) αντιστοιχεί στην κυκλοφορία του χρήματος ως κεφαλαίου που αρχίζει με την αγορά και τελειώνει με την πώληση. “Το χρήμα που στην κίνησή του διαγράφει αυτό τον τελευταίο κύκλο, X - E - X, μετατρέπεται σε κεφάλαιο, γίνεται κεφάλαιο και είναι από τον προορισμό του κίόλας κεφάλαιο” (*Κεφάλαιο*, τ. Ι, σ.160).

Η κίνηση του κεφαλαίου είναι απεριόριστη γιατί η κυκλοφορία του χρήματος ως κεφαλαίου είναι αυτοσκοπός, η αξιοποίηση της αξίας υπάρχει μόνο σε αυτή την κίνηση. Στην *κυκλοφορία*, X - E - X, και τα δύο, εμπόρευμα και χρήμα, λειτουργούν ως διαφορετικοί τρόποι ύπαρξης της ίδιας της αξίας, το χρήμα γενικός και το εμπόρευμα ιδιαίτερος. Εξάλλου, “το χρήμα δε γίνεται κεφάλαιο αν δεν πάρει τη μορφή του εμπορεύματος” (ό. π. σ. 167) και το εμπόρευμα δεν κυκλοφορεί χωρίς τη μεσολάβηση του χρήματος. Η αξία περνάει διαρκώς από τη μια μορφή στην άλλη χωρίς να χάνεται μέσα σε αυτή την κίνηση και μετατρέπεται αυτόματα σε ένα υποκείμενο. Το χρήμα αποτελεί την αφετηρία και το τέρμα κάθε διαδικασίας αξιοποίησης. Ο τύπος X - E - X', [X', χρήμα αυξημένο κατά Δχ], είναι ο γενικός τύπος⁵⁰ του κεφαλαίου όπως εμφανίζεται άμεσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας.

β) Η κυκλική κίνηση του χρηματικού κεφαλαίου.

Ο τύπος της κυκλικής κίνησης του χρηματικού κεφαλαίου, είναι X - E...Π...E' - X' (I) [Π, παραγωγή], όπου E', X', αυξημένα κατά την

⁵⁰Ο τύπος δε χαρακτηρίζει μόνο το εμπορικό, αλλά και το βιομηχανικό και την παράγωγη μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου [X-X'] (*Κεφάλαιο* τ. Ι, σ.168). Την προέλευση του Δχ θα εντοπίσουμε στη συνέχεια.

υπεραξία⁵¹. Το χρήμα είναι κεφάλαιο αφού μετατραπεί σε τέτοιο. Η κεφαλαιοκρατική σχέση στη διάρκεια της διαδικασίας παραγωγής εκδηλώνεται μόνο επειδή αυτή υπάρχει κιάλας στην κυκλοφοριακή πράξη, στους όρους υπό τους οποίους πωλητής και αγοραστής συναντώνται στην ταξική τους σχέση και η εργατική δύναμη έχει μετατραπεί σε εμπόρευμα. “Η σχέση αυτή δεν προέρχεται από τη φύση του χρήματος. Αντίθετα, η ύπαρξη αυτής της σχέσης είναι που μπορεί και μετατρέπει μιαν απλή χρηματική λειτουργία σε λειτουργία κεφαλαίου” (ό π. τ. II, σ.30).

γ) Η λειτουργία του παραγωγικού κεφαλαίου.

$X - E_{\text{ΜΠ}}^{\Delta} \dots Π \dots E' - X'$ [Δ, εργατική δύναμη. ΜΠ, μέσα παραγωγής], είναι ο προηγούμενος τύπος (I) σε μορφή που μας προσφέρει την πρώτη πληροφορία για τον τρόπο διόγκωσης του χρήματος $E'(E+\epsilon)$, $X'(X+\chi)$ [ε, υπερπροϊόν. χ, υπεραξία]. Γνωρίζουμε ότι οι μορφές που παίρνει η κεφαλαιακή αξία είναι μέσα στα κυκλοφοριακά της στάδια: χρηματικού και εμπορευματικού κεφαλαίου, στο στάδιο παραγωγής: παραγωγικού. Οι όροι δεν χαρακτηρίζουν αυτοτελή είδη κεφαλαίου που οι λειτουργίες τους αποτελούν χωριστούς κλάδους επιχειρήσεων, αλλά *ειδικές μορφές λειτουργίας του κεφαλαίου*. Η κυκλική κίνηση του χρηματικού κεφαλαίου, η μορφή $X \dots X'$, που η αφετηρία και το τέρμα της είναι κάτι χειροπιαστό, και επειδή ο παραγωγικός κύκλος εμφανίζεται μόνο σαν αναπόφευκτος διάμεσος, οδηγεί στην αυταπάτη του κέρδους χωρίς τη μεσολάβηση της παραγωγής. Αλλά στις σελίδες 59 - 60 του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* έχουμε ήδη την προειδοποιητική διευκρίνιση: “Το λεγόμενο νομισματοκρατικό σύστημα [monetarsystem] είναι απλώς έκφραση της παράλογης μορφής $X - E - X'$, μιας κίνησης που συντελείται αποκλειστικά στην κυκλοφορία και που γιαυτό τις δυο πράξεις: 1) $X - E$,

⁵¹ “Η κεφαλαιακή αξία στη χρηματική της κατάσταση μπορεί να εκπληρώνει μονάχα χρηματικές λειτουργίες και τίποτα άλλο. Εκείνο που τις χρηματικές αυτές λειτουργίες τις κάνει νά 'ναι λειτουργίες κεφαλαίου, είναι ο καθορισμένος τους ρόλος στην κίνηση του

2) E - X' μπορεί να τις εξηγήσει μόνο με το ότι στη δεύτερη πράξη το E πουλιέται πάνω από την αξία του και επομένως αποσύρει από την κυκλοφορία περισσότερο χρήμα από όσο είχε ριχτεί σ'αυτήν με την αγορά του. Αντίθετα, το X - E ...Π... E' - X', παγιωμένο σαν αποκλειστική μορφή, βρίσκεται στη βάση του πιο αναπτυγμένου εμποροκρατικού συστήματος [Merkantilsystem], όπου εμφανίζεται σαν απαραίτητο στοιχείο όχι μόνο η κυκλοφορία εμπορευμάτων, αλλά και η παραγωγή εμπορευμάτων. Ο απαιτηλός χαρακτήρας του X - E ...Π... E' - X' και η αντίστοιχη απαιτηλή ερμηνεία του υπάρχουν από τη στιγμή που η μορφή αυτή παγιώνεται σαν μοναδική και όχι σαν ρέουσα, διαρκώς ανανεούμενη μορφή· δηλ. από τη στιγμή που δε θεωρείται σαν μιά από τις μορφές της κύκλισης, αλλά σαν η αποκλειστική της μορφή. Αυτή η ίδια όμως υποδηλώνει άλλες μορφές."

γ₁) Το παραγωγικό κεφάλαιο.

Η μορφή της κυκλικής κίνησης του παραγωγικού κεφαλαίου στην απλή αναπαραγωγή είναι $\Pi \dots E' \left(\begin{smallmatrix} E \\ \varepsilon \end{smallmatrix} \right) \dots \left(\begin{smallmatrix} X \\ \chi \end{smallmatrix} \right) \dots E^{\Delta}_{\text{ΜΠ}} \dots \Pi$, τύπος που αποτελεί την ανεπτυγμένη μορφή του $\Pi \dots E' - X' - E \dots \Pi$ (II). Το ε-χ-ε δεν μπαίνει στην κίνηση του κεφαλαίου που έχει προκαταβάλει ο κεφαλαιοκράτης ενώ απορρέει από αυτή.

Η συσσώρευση και αναπαραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα, ο τύπος της οποίας είναι $\Pi \dots E' - X' - E^{\Delta}_{\text{ΜΠ}} \dots \Pi'$, εκφράζει ένα παραγωγικό κεφάλαιο που αναπαράγεται σε μεγαλύτερη κλίμακα, σαν κεφάλαιο μεγαλύτερης αξίας. "...το Π' δεν εκφράζει ότι έχει παραχθεί υπεραξία, αλλά ότι η παραγμένη υπεραξία έχει κεφαλαιοποιηθεί, ότι λοιπόν έχει συσσωρευθεί κεφάλαιο και ότι γι' αυτό το Π', σε σύγκριση με το Π, αποτελείται από την αρχική κεφαλαιακή αξία συν την αξία ενός κεφαλαίου που έχει συσσωρευθεί με την κίνησή της" (Κεφάλαιο τ. II, σ. 78-79). Σημειώνουμε ότι στο στάδιο X' - E^Δ_{ΜΠ}, το αυξημένο μέγεθος δηλώνεται μόνο με το E', όχι όμως με το Δ', ΜΠ'. Η έκφραση αυτή θα ήταν λανθασμένη γιατί "...με την αύξηση του κεφαλαίου συνδέεται μια

κεφαλαίου, επομένως και η συνάρτηση του σταδίου, στο οποίο εμφανίζονται, με τα άλλα στάδια της κύκλισής του. (Κεφάλαιο τ. II, σ.26)

αλλαγή της αξιακής σύνθεσης, πως, όσο προχωρεί η αλλαγή αυτή, αυξάνει η αξία του ΜΠ, ενώ του Δ ελαττώνεται πάντοτε σχετικά, συχνά δε και απόλυτα“ (Κεφάλαιο τ. ΙΙ, σ. 80).⁵²

δ) Η κυκλική κίνηση του εμπορευματικού κεφαλαίου.

“Ο γενικός τύπος για την κύκλιση του εμπορευματικού κεφαλαίου είναι Ε΄ - Χ΄ - Ε...Π...Ε΄(ΙΙΙ).

Το Ε΄ εμφανίζεται όχι μόνο σαν προϊόν, αλλά και σαν προϋπόθεση των δύο προηγούμενων κυκλήσεων, επειδή αυτό που είναι Χ - Ε για το ένα κεφάλαιο περικλείνει κιόλας το Ε΄ - Χ΄ για το άλλο, εφόσον τουλάχιστο ένα μέρος των μέσων παραγωγής δεν είναι παρά το εμπορευματικό προϊόν άλλων ατομικών κεφαλαίων που βρίσκονται στην κύκλωσή τους” (Κεφάλαιο τ. ΙΙ, σ. 85). Κατά συνέπεια και σε αντιδιαστολή με τις άλλες δύο μορφές, η ιδιαιτερότητα του εμπορευματικού κεφαλαίου βασίζεται στο ότι η κυκλική κίνηση του εμπορευματικού κεφαλαίου δεν αρχίζει απλώς με μια κεφαλαιακή αξία, αλλά με μια κεφαλαιακή αξία που έχει αυξηθεί και εξαρχής περιλαμβάνει στην κυκλική του πορεία, όχι μόνο την κεφαλαιακή αξία που υπάρχει με εμπορευματική μορφή αλλά και την υπεραξία της οποίας είναι φορέας. Σε όλες τις περιπτώσεις το Ε΄ αρχίζει πάντα την κυκλική του κίνηση σαν ένα εμπορευματικό κεφάλαιο που είναι ίσο με την κεφαλαιακή αξία συν την υπεραξία. Ενώ: στη μορφή Ι, από την αρχή που το Χ΄ αρχίζει μια καινούργια κυκλική κίνηση, λειτουργεί ως χρηματικό κεφάλαιο Χ, ως προκαταβολή με τη μορφή χρήματος που πρόκειται να αξιοποιηθεί. Το Χ΄ δεν υπάρχει πια ως αξιοποιημένο κεφάλαιο ή ως κεφάλαιο γονιμοποιημένο με υπεραξία, ως κεφαλαιακή σχέση. Πρόκειται να αξιοποιηθεί μόνο κατά την εξέλιξη. Το ίδιο και για το Π...Π΄, το Π΄ είναι πάντοτε υποχρεωμένο να εξακολουθεί να ανανεώνει τη διαδικασία ως Π, ως κεφαλαιακή αξία που πρόκειται να παραγάγει υπεραξία. Αντιθέτως, το “εμπορευματικό κεφάλαιο έχει πάντα διπλό χαρακτήρα. Από την άποψη της αξίας χρήσης είναι το προϊόν της λειτουργίας του

⁵² Την εσώτερη λογική και τις συνέπειες μιας διαρκούς κίνησης προς την αλλαγή της αξιακής σύνθεσης, εξετάζουμε λεπτομερέστερα στο τέταρτο κεφάλαιο.

Π, ... από την άποψη της αξίας το Ε' είναι η κεφαλαιακή αξία Π συν η υπεραξία υ που έχει παραχθεί κατά τη λειτουργία του Π" (Κεφάλαιο τ. II, σ. 87).

Στον ειδικό τύπο $X - E^{\Delta}_{\text{μη}}$, ο πωλητής είναι στη μια περίπτωση ο εργάτης του οποίου το εμπόρευμα γίνεται κεφάλαιο μόνο στα χέρια του αγοραστή σαν συστατικό του Π, στην άλλη τα ΜΠ είναι η εμπορευματική μορφή του κεφαλαίου του αγοραστή. Γι' αυτό το λόγο, το Ε' δε μπορεί ποτέ να αρχίσει μια κυκλική κίνηση σαν απλό Ε. "Αυτό που ξεχωρίζει την τρίτη μορφή από τις άλλες δύο είναι πως μόνο σ' αυτή την κύκλωση εμφανίζεται σαν αφετηρία της αξιοποίησης η αξιοποιημένη κεφαλαιακή αξία και όχι η αρχική κεφαλαιακή αξία που μέλλει πρώτα να αξιοποιηθεί" (Κεφάλαιο τ. II, σ. 91). Είναι το εμπορευματικό προϊόν το οποίο είναι ικανό να φέρει μέσα του ζωντανή την αξιοποίηση που επετεύχθη κατά τη διάρκεια της δημιουργίας του.

Στη μορφή I, $X \dots X'$, η παραγωγή μεσολαβεί πριν τη φάση Ε' - Χ' και η επανάληψη της διαδικασίας είναι μια δυνατότητα. Το $X \dots \Pi \dots X'$ μπορεί να είναι η τελευταία κυκλική κίνηση (απόσυρση), ή να είναι η πρώτη κίνηση ενός ατομικού κεφαλαίου που μπαίνει για πρώτη φορά σε λειτουργία.⁵³

Στη μορφή II, $\Pi \dots E' - X' - E \dots \Pi$ (Π'), το τελικό Π είναι απλώς η επιστροφή του κεφαλαίου με τη μορφή του ως παραγωγικού κεφαλαίου (έτσι ξεκίνησε το αρχικό Π), για να συνεχιστεί η παραγωγή.

Στη μορφή III, $E' - X' - E \dots \Pi \dots E'$, όπως και στη II, ύστερα από την επανεμφάνιση του κεφαλαίου με τη μορφή εμπορευματικού κεφαλαίου, πρέπει να ξαναρχίσει η κυκλική κίνηση με την κυκλοφοριακή φάση Ε' - Χ'. Και οι δύο αυτές μορφές (II, III) της κυκλικής κίνησης δεν είναι ολοκληρωμένες, επειδή δεν κλείνουν με Χ', με την αξιοποιημένη κεφαλαιακή αξία που έχει ξαναμετατραπεί σε χρήμα. Επομένως και οι

⁵³ Βλ. Κεφάλαιο τ. II, σ. 90. Αυτή η ιδιότητα αποδεικνύεται χρήσιμο ερμηνευτικό στοιχείο στη μελέτη της κίνησης των κεφαλαίων στους τόπους κερδοφορίας, τη γρήγορη μετακίνησή τους στις περιόδους κρίσεων, στην άρθρωση κάθε νέας σχέσης αξιοποίησης.

δύο πρέπει να συνεχιστούν και γι' αυτό περιλαμβάνουν την *αναπαραγωγή*.

Στο τμήμα που προηγήθηκε παρουσιάσαμε τον τρόπο που συνάπτονται τα τρία διακεκριμένα αλλά όχι ανεξάρτητα κυκλώματα που αντιστοιχούν στις μορφές μετασχηματισμού της αξίας. Διαπιστώσαμε ότι η κίνηση και οι αλληπάλληλοι μετασχηματισμοί δίνουν περιεχόμενο στον όρο "αξία" κατά τις διαδικασίες παραγωγής και κυκλοφορίας. Κατά τη θεωρητική μετάβαση στη σφαίρα της οικουμενικής οικονομίας, το περιεχόμενο των τριών κύκλων στην καθαρή τους μορφή δεν μεταβάλλεται και η μεθοδολογική συνέπεια λειτουργεί ως όρος νοηματοδοτικός για την οικουμενική τους συσχέτιση και αναπαραγωγή.

2.2 Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΣΤΟΝ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Το κεφάλαιο ως κοινωνική σχέση, είναι από τη φύση του οικουμενικό. Πρόκειται για μια σχέση που τη χαρακτηρίζει η μεταστατικότητα και η ενδιάθετη τάση για υπαγωγή της οικουμένης, όπως η τελευταία ορίζεται κάθε φορά ιστορικά, στους τρόπους αναπαραγωγής του. "Η ανάλυση της διεθνοποίησης του κεφαλαίου (ΔτΚ) λαμβάνει χώρα σε δύο διακεκριμένα αν και αλληλοσυσχετιζόμενα επίπεδα: το θεωρητικό και το ιστορικό. Στο θεωρητικό πεδίο, όπου η προσφερόμενη ανάλυση είναι εξόχως αφαιρετική, η προσέγγιση της ΔτΚ εξάγεται αμέσως από την αντίληψη του Μαρξ για τα τρία κυκλώματα του κεφαλαίου (εμπορικό, χρηματικό και το κύκλωμα της παραγωγής). Αν και υφίστανται πολλοί άλλοι όροι που χρειάζονται στην επιβεβαίωση της ύπαρξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε κάθε ιστορική περίπτωση, η αλληλοσυνδεδεμένη παρουσία αυτών των τριών κυκλωμάτων παρουσιάζεται πρωταρχικής σημασίας" (Cypher J. M. 1979, σ. 34). Έχοντας κατά νου την παραπάνω διαπίστωση για τη θεωρητική και ιστορική εκδήλωση αυτής της σχέσης, θα προχωρήσουμε στη θεωρητική ανάλυση, η οποία έχει αφηρημένο χαρακτήρα και παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά ενός ιδεότυπου, όχι όμως χωρίς ιστορικό περιεχόμενο.

Για να γίνει το κεφάλαιο μια οικουμενική οντότητα με αδιάπτωτη κίνηση αξιοποίησης, έπρεπε να υπάρχει μια διεθνής ολοκλήρωση, η οποία θα διακρίνεται από την οικουμενικοποίηση και των τριών κυκλωμάτων, των δύο της κυκλοφορίας και αυτού της παραγωγής. Ιστορικά, και τα τρία αυτά μεθοδολογικά διακεκριμένα κυκλώματα δεν εξελίχθηκαν μαζί, παρότι δεν παύουν ποτέ να είναι αλληλεξαρτώμενα στην οικουμενική περιπέτειά τους, και η σημασία του κάθε ενός να σχετίζεται ετεροβαρώς με την επέκταση - διεύρυνση του τρόπου παραγωγής.⁵⁴

⁵⁴ Για την αφηρημένη παράθεση της ολοκλήρωσης χρησιμοποιούμε την κεφαλαϊκή σχέση και όχι τις σχέσεις των επιμέρους κεφαλαίων. Η πρώτη είναι σχέση αφηρημένου

2.2.1 Η σφαίρα της κυκλοφορίας

α) Χρηματικό κεφάλαιο και χρήμα.

Η αρχική διεθνοποίηση του χρηματικού κυκλώματος, X - E...Π...Ε' - Χ',⁵⁵ συνέβη κυρίως αλλά όχι αποκλειστικά, διαμέσου των δανείων προς τα αποικιακά κράτη. "Το χρηματικό κεφάλαιο που εξήχθη στις αποικίες έπαιξε ένα διπλό ρόλο. Από τη μια ενίσχυσε την πολιτική θέση των προκαπιταλιστικών ηγέτιδων τάξεων. Από την άλλη, διευκόλυνε μπαίνοντας σα σφήνα, την πορεία προς τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων" (Bina C. - Yaghmain B. 1990, σ. 82). Η λειτουργία του δανείου προς κατώτερης παραγωγικής συγκρότησης σχηματισμούς βρίσκει περιεχόμενο λόγω της διπλού χαρακτήρα του χρήματος. Το δάνειο είναι χρήμα που προσωρινά εξέρχεται από τον αυστηρό κύκλο του κεφαλαίου, γίνεται ένα απλό μέσο πληρωμής, για να εισέλθει κατά την ανταλλαγή των εμπορευμάτων πάλι σε αυτόν και να συλλάβει τον κατώτερο τρόπο παραγωγής με την απόσπαση αρχικά υπεραξίας που σχετίζεται με την πραγματοποίηση του εμπορευματικού προϊόντος. Η διασταύρωση στην αγορά των δύο τύπων παραγωγής, ενός ανεπτυγμένου καπιταλιστικά στον οποίο και τα τρία κυκλώματα διαγράφονται επαρκώς, και ενός διαφορετικού ή ημιανεπτυγμένου, επιτυγχάνεται χάρις στη διπλή φύση του χρήματος: γενικού ανταλλακτικού ισοδυνάμου και μέσου συσσώρευσης⁵⁶.

Ο τόνος που δίδεται στην εξαγωγή του χρηματικού κεφαλαίου δεν οδηγεί στη διεθνοποίηση του χρήματος - κεφαλαίου κατά το σχήμα X-E-X' καθ' ολοκληρίαν (πλήρης αξιοποίηση του κεφαλαίου), αλλά

μακροχαρακτήρα ενώ οι σχέσεις των κεφαλαίων δεν εντάσσονται κατ' ανάγκη εδώ. Η επέκταση - μετανάστευση των κεφαλαίων δεν σημαίνει και μεταφορά ή μάλλον πέραν των προϋπαρχόντων ορίων άμεση εγκατάσταση της κεφαλαιακής σχέσης, της γενικής λογικής ενός συστήματος που ολοκληρώνεται τμηματικά στον οικουμενικό χώρο.

⁵⁵ Στην παρούσα φάση .Π...Ε', αμιγώς εθνική διαδικασία με τους όρους αξιοποίησης του κεφαλαίου.

⁵⁶ "το χρήμα σαν χρήμα και το χρήμα σαν κεφάλαιο διακρίνονται πριν απ' όλα μόνο από τη διαφορετική μορφή της κυκλοφορίας τους" (*Κεφάλαιο* τ. Ι, σ.159)

αντιστοιχεί περισσότερο στο σχήμα X-X' που δηλώνει και τη *σχετική αυτονόμηση* του χρηματιστικού κεφαλαίου και είναι εμμέσως παραγωγικό (επί παραδείγματι, προείσπραξη του τόκου στα δάνεια, καθώς το χρηματιστικό κεφάλαιο διατηρεί ακόμη και στις πιο εξελιγμένες του φάσεις ένα τοκογλυφικό χαρακτήρα). Πολύ παραστατικά, με αναφορές ένθεν κακειθεν για τη διπλή λειτουργία του χρήματος, ο Michalet A. 1998, σ. 309, ασχολείται με το θέμα: "Όχι μόνο το X αποκόπτεται των E και Π, αλλά ομοίως από το ίδιο το X. Αναπτύσσεται τοιουτοτρόπως μία χρηματιστική κυκλοφορία καθιστάμενη αυτόνομη που γεννά κέρδη εδραιωμένα στην επέκταση του εικονικού κεφαλαίου (capital fictif). Δεδομένου αυτού, η ρήξη με τη δημιουργία της αξίας καθιστά αυτές τις χρηματιστικές δομές εύθραυστες. Μαζί με το ρίσκο της κρίσης επανεμφανίζονται οι κατηγορίες των οποίων το χρηματιστικό κεφάλαιο νόμιζε ότι θα μπορούσε να απελευθερωθεί: αρχικά το X έπειτα το E και το Π". Η διεθνοποίηση του χρηματιστικού κεφαλαίου σπρώχνει στα άκρα μια λογική, η οποία είναι ήδη εν σπέρματι στα αρχικά δεδομένα της σφαίρας κυκλοφορίας. Πράγματι, η διεθνοποίηση του εμπορικού κεφαλαίου, E-E', ή αυτού του κεφαλαίου - χρήματος υπό τη μορφή X-X', είναι υπο αυτή την οπτική ξεκομμένη από τη δημιουργία του υπερπροϊόντος. Η απάντηση της διεθνούς οικονομίας είναι να επιστρέψουμε στις εθνικές οικονομίες ως χώρο δημιουργίας της αξίας. Στο παραδοσιακό παράδειγμα, το παραγωγικό κεφάλαιο τοποθετείται έξω από το πεδίο της διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Ο *μετασχηματισμός* της διεθνικής σε οικουμενική οικονομία συμπίπτει ακριβώς με το τέλος αυτής της διχοτόμησης. Η παγκοσμιοποίηση του παραγωγικού κεφαλαίου είναι ακέραιο μέρος της παγκοσμιοποίησης του κεφαλαίου.

Η άνιση ανταλλαγή με τους κατώτερους τρόπους παραγωγής καθίσταται δυνατή δια της ανταλλαγής των φορέων της υπεραξίας, των εμπορευμάτων, των οποίων η διπλή φύση επίσης, φορείς της ανταλλακτικής αξίας και αξίας χρήσης, επιτρέπει την ανταλλαγή - διασταύρωση των δύο διαφορετικών τρόπων παραγωγής.

Η καπιταλιστική λοιπόν παραγωγή συνεχίζεται εκεί που γίνεται (χωρικά) με διευρυμένον αρχικά τον κύκλο της κυκλοφορίας. Για να

αποφεύγονται συγχύσεις που σχετίζονται με το χαρακτήρα των προϊόντων που συναντώνται στις αγορές είναι απαραίτητη μια διευκρίνιση: το εμπόρευμα προϋποθέτει απλή κυκλοφορία και αγορά, ενώ το εμπορευματικό προϊόν προϋποθέτει καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. *Εμπορεύματα* πάντα έρχονταν στην αγορά, και μιλούμε για τα αγαθά που σε κάθε εποχή έφερναν και αντήλλασαν οι έμποροι στη βάση της αξίας χρήσης τους. Αλλά *το εμπορευματικό προϊόν* είναι αυτό που παράγεται και κυκλοφορεί βάσει της επιδίωξης αξιοποίησης και απόσπασης της εμπεριεχόμενης υπεραξίας. Στις παλιότερες εποχές το πολύ-πολύ μπορούσε να σταθεί μια απλή άνιση ανταλλαγή και εκεί τελείωνε η υπόθεση. Τώρα όμως αυτή η συνάντηση μετασχηματίζει τον κατώτερο τρόπο παραγωγής στα πρότυπα και τις ανάγκες της καπιταλιστικής σχέσης. Αρχίζει και ολοκληρώνει μια διάβρωση και μεταβάλλει σταδιακά τον τρόπο παραγωγής κάθε κοινωνίας που το υποδέχεται. Το ίδιο συμβαίνει και με το χρήμα. Ως μέσο ανταλλαγής μεσολαβεί την ανταλλαγή, αλλά ως κεφάλαιο είναι αξία που οφείλει να αξιοποιείται διαρκώς. Ο ένας πόλος της ανταλλαγής φέρνει αρχικά στην αγορά εμπορευματικά προϊόντα και ο άλλος εμπορεύματα.⁵⁷ Ο ένας τουλάχιστον πόλος που συγκροτεί τις σχέσεις συνάντησης αναπαράγεται και διευρύνεται δια του ενδοσυσχετισμένου συντονισμού των τριών κυκλωμάτων κυκλοφορίας και παραγωγής. Στην πορεία ο άλλος πόλος μετασχηματίζεται μέσω των επιδράσεων του κοινού τους χώρου και επεκτείνεται η καπιταλιστική σχέση.

⁵⁷ “Το εμπόρευμα γίνεται *εμπορευματικό κεφάλαιο* σαν λειτουργική μορφή ύπαρξης της αξιοποιημένης πια κεφαλαιακής αξίας, μορφή που έχει ξεπηδήσει άμεσα από το ίδιο το προτσές παραγωγής. Αν η εμπορευματική παραγωγή γινόταν κεφαλαιοκρατικά σ’όλη της την κοινωνική έκταση, θάταν από την αρχή - αρχή στοιχείο ενός εμπορευματικού κεφαλαίου, αδιάφορο αν πρόκειται για ακατέργαστο σίδηρο ή για νταντέλες των Βρυξελών, για θειικό οξύ ή για τσιγάρα. Το πρόβλημα, ποιά είδη από τη στρατιά των εμπορευμάτων προορίζονται λόγω της σύστασής τους ν’ ανυψωθούν στο αξίωμα του κεφαλαίου και ποιά άλλα προορίζονται για την κοινή υπηρεσία των εμπορευμάτων, αποτελεί ένα από τα χαριτωμένα βάσανα που δημιούργησε για τον εαυτό της η σχολαστική οικονομία.” (*Κεφάλαιο*, τ.ΙΙ, σ.36)

Οφείλουμε να προσέχουμε πάντα ότι ένα μέρος της κεφαλαιακής παραγωγής, όλο και μεγαλύτερο αναλογικά οπισθοχωρώντας στο παρελθόν, ολοκληρώνεται εθνικά ενώ ένα άλλο υπερβαίνει πάντα τα σύνορα με αντίστροφη αναλογία. Η πραγματοποίηση, κατά το ποσοστό που λόγω των σχέσεων είναι διεθνής, οδηγεί στην απόσπαση είτε της απόλυτης είτε της σχετικής υπεραξίας. Δεν υπεισερχόμεθα στον προβληματισμό του ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού που είναι άλλης τάξεως πρόβλημα. Αλλά η γενική φύση του συστήματος του οποίου διαπιστώσαμε τη μεταστατικότητα, στις πιο αφηρημένες σχέσεις του, είναι η επέκταση δια των κυκλωμάτων κυκλοφορίας και παραγωγής. Το τελευταίο, η δυνατότητα σύναψης κεφαλαιακής παραγωγικής σχέσης, μετακινείται δυσκολότερα, διαχέεται βραδέως.

β) Εμπορικό κεφάλαιο

Η διεθνοποίηση του εμπορίου, δεδομένης της ανάπτυξης της παγκοσμίου αγοράς, και το κύκλωμα του εμπορευματικού κεφαλαίου ($E' - X' - E \dots \Pi \dots E'$)⁵⁸, ήταν το πρώτο στάδιο στη διεθνοποίηση του κεφαλαίου. Διευκρινίζουμε ότι ανάμεσα στη χρήση της διεθνοποίησης και της οικουμενικοποίησης υπάρχει μια διαφορά τάξης και ποιότητας, καθώς η πρώτη είναι διαδικασία που αντιστοιχεί στα επιμέρους κυκλώματα, και η τελευταία θα χρησιμοποιείται όταν έχει γίνει η

⁵⁸ Δε χρησιμοποιούμε την άμεση μορφή της εμπορευματικής κυκλοφορίας $E-X-E$, που αρχίζει με την πώληση και τελειώνει με την αγορά, την ικανοποίηση δηλ των αναγκών και την απόσυρση από την κυκλοφορία. Η κυκλική κίνηση του εμπορευματικού κεφαλαίου, είδαμε προηγουμένως, δεν αρχίζει απλώς με μια κεφαλαιακή αξία, αλλά με μια κεφαλαιακή αξία που έχει αυξηθεί με εμπορευματική μορφή, εξαρχής περιλαμβάνει την κυκλική κίνηση όχι μόνο της κεφαλαιακής αξίας που υπάρχει με εμπορευματική μορφή αλλά και της υπεραξίας. Σε όλες τις περιπτώσεις το E' αρχίζει πάντα την κυκλική του κίνηση σαν ένα εμπορευματικό κεφάλαιο που είναι ίσο με την κεφαλαιακή αξία+υπεραξία.

"Το E' εμφανίζεται όχι μόνο σαν προϊόν, αλλά και σαν προϋπόθεση των δύο προηγούμενων κυκλήσεων, επειδή αυτό που είναι $X - E$ για το ένα κεφάλαιο περικλείει κίολας το $E' - X'$ για το άλλο, εφόσο τουλάχιστο ένα μέρος των μέσων παραγωγής δεν είναι παρά το εμπορευματικό προϊόν άλλων ατομικών κεφαλαίων που βρίσκονται στην κύκλωσή τους" (Κεφάλαιο τ. II, σ. 85).

μετάβαση στην ολοκληρωμένη παραγωγή σε οικουμενική κλίμακα μέσω του οικουμενικού συντονισμού και των τριών κυκλωμάτων και της επέκτασης της μισθωτής σχέσης. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο παγκόσμιος χώρος ομογενοποιείται, αλλά ότι η παραγωγή της υπεραξίας γίνεται σε οικουμενικό πεδίο, η πραγματοποίησή της γίνεται στον οικουμενικό χώρο και η αναπαραγωγή της εξαρτάται όλο και λιγότερο από τα εντός του εθνικού χώρου ακέραια ολοκληρωμένα συστήματα παραγωγής και κυκλοφορίας. Όταν δεν συναντώνται οι επιμέρους αγορές, για να το θέσουμε παραστατικότερα, αλλά τα εμπορευματικά προϊόντα διασταυρώνονται σε μια οικουμενική αγορά. Οι επιμέρους αγορές υπάρχουν όταν έχουμε ολοκληρωμένη, ακέραιη δομή κυκλωμάτων των επιμέρους χώρων και στεγανά μεταξύ των εν λόγω χώρων.

Αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι ο ολοκληρωμένος κύκλος αντιστοιχεί στο σχήμα $X - E - X'$. Ο τύπος εκφράζει τη λογική της αξιοποίησης του κεφαλαίου. Αποκαλύπτει την πορεία της αγοράς για την πώληση. Αυτό είναι χρήσιμο να το αντιπαραβάλλουμε με τον απλό κλασικό κύκλο του εμπορεύματος, $E - X - E'$, ενέργεια της πώλησης με επιδίωξη την αγορά. Ο δεύτερος τύπος, του εμπορεύματος, αντιστοιχεί στην ανταλλαγή των ισοδυνάμων, της καθαρής θεωρίας των διεθνών ανταλλαγών. Η διαφορά μεταξύ των εμπορευμάτων E, E' δεν είναι παρά ποιοτική και η μετάβαση δια μέσου της εφήμερης μεσολάβησης του χρήματος δεν χαρακτηρίζει παρά τη μεγαλύτερη αξία χρήσης (χρησιμότητα) που το δεύτερο έχει για τον αγοραστή. Οι αξίες τους είναι απλώς ενδεικτικές και το ενδεχόμενο της υψηλότερης τιμής του ενός δεν έχει ως αποτέλεσμα παρά την αύξηση των χρηματικών τιμών, "αλλά η συνολική αξία ανταλλαγής παραμένει अपαράλλακτη" (Michalet A. 1998, σ. 304). Αν για οποιοδήποτε λόγο υφίσταται άνιση ανταλλαγή, αυτό δεν σημαίνει μια τροποποίηση στη γενική αξία των εμπορευμάτων⁵⁹. Αυτό

⁵⁹ "Είναι φανερό ότι όταν ανταλλάσσονται εμπορεύματα ή εμπορεύματα και χρήμα ίσης ανταλλακτικής αξίας, όταν δηλ. ανταλλάσσονται ισοδύναμα, κανένας δεν αποσύρει από την κυκλοφορία περισσότερη αξία από την αξία που ρίχνει. Έτσι λοιπόν δε γίνεται παραγωγή υπεραξίας ... μια τέτοια γενική ονομαστική αύξηση της τιμής των εμπορευμάτων οδηγεί στο ίδιο αποτέλεσμα που θα οδηγούσε ο υπολογισμός των αξιών των εμπορευμάτων λχ σε ασήμι αντι σε χρυσό. Θα φούσκωναν τα χρηματικά

το μόνο που δηλώνει είναι μια μεταφορά αξίας προς όφελος ενός των συναλλασσομένων, καθώς η κυκλοφορία ή η ανταλλαγή των εμπορευμάτων δεν δημιουργεί καμιά αξία: "...η κυκλοφορία είναι το άθροισμα όλων των αλληλοσχέσεων των κατόχων εμπορευμάτων. Έξω από την κυκλοφορία ο κάτοχος εμπορεύματος βρίσκεται σε σχέση μόνο με το δικό του εμπόρευμα" (Κεφάλαιο, τ. Ι, σ. 178).⁶⁰

Στην ενέργεια της αγοράς για την πώληση δεν υπάρχει ποιοτική διαφορά ανάμεσα στο X και X' όπως ανάμεσα στο E και E' αλλά μια διαφορά ποσοτική. Εξ αυτού του λόγου η ανταλλαγή δεν βρίσκει το νόημά της στην έρευνα της αξίας χρήσης αλλά της ανταλλακτικής αξίας, βρίσκει το χρήμα την πλήρη δικαίωσή του και αρχίζει μια διαδικασία

ονόματα, δηλαδή οι τιμές των εμπορευμάτων, θάμεναν όμως αναλλοίωτες οι αξιακές τους σχέσεις ...γιαυτό, η δημιουργία υπεραξίας κι επομένως η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο δεν μπορεί να εξηγηθεί ούτε με το ότι οι πωλητές πουλάνε τα εμπορεύματα πάνω από την αξία τους, ούτε με το ότι οι αγοραστές τα αγοράζουν κάτω από την αξία τους" (Κεφάλαιο, τ. Ι, σ.173,174).

⁶⁰ Η ανάκλιση του σχήματος του εμπορεύματος σημειώνει ο Michalet A. 1998, σ.305, μας υπενθυμίζει την έκθεση και την κριτική του Ricardo στη θεωρία των συγκριτικών τιμών την οποία προσυπογράφει και ο Μάρξ υπό την έννοια ότι το σύνολο των αξιών ανταλλαγής εντός ενός έθνους, δε μπορεί να αυξηθεί από το εξωτερικό εμπόριο. Ενώ μπορεί αντιθέτως να ευνοήσει την άνιση μεταβίβαση. Δεν είναι δημιουργός αξίας η ανταλλαγή της ακολουθίας E - X - E' ("Όταν ανταλλάσσονται ισοδύναμα δεν γεννιέται υπεραξία, κι όταν ανταλλάσσονται μη ισοδύναμα πάλι δε γεννιέται υπεραξία. Η κυκλοφορία ή η ανταλλαγή εμπορευμάτων δεν δημιουργεί αξία" Κεφάλαιο, τ.Ι, σ.176. Αλλιώς έχουν τα πράγματα στον κύκλο αξιοποίησης του κεφαλαίου, της ακολουθίας X - E - X'.

Η απλή αντιμετάθεση X - E - X ή E - X - E, δε σημαίνει μεταβολή της συνολικής αξίας. Όταν η σχέση γίνει X - E - X', πρέπει να μεσολαβήσει παραγωγή ή υπόσχεση παραγωγής για να αυξηθεί πραγματικά σε κάποιο χρόνο το συνολικό X σε X' να αξιοποιηθεί, αφού πέρασει από την παραγωγή, και αυτή ακόμη η άνιση ανταλλαγή που στην απλή σχέση καλύπτεται από τη μορφή E - X - E'. Αυτό είναι που ωθεί και τον τρόπο παραγωγής να επεκτείνεται στο χώρο μέχρι να τον καταργήσει ως εμπόδιο. Αν η άνιση ανταλλαγή ήταν μια αυτοτελώς επωφελής κίνηση δεν υπήρχε και λόγος επεκτάσεως του συστήματος. Στις διεθνείς ανταλλαγές εμπορευμάτων, η συνολική αξία δεν μεταβάλλεται, αλλά εγκαθίσταται άνιση σχέση. Εκ των υστέρων κάποιος πραγματοποιεί αυτό που "υποσχέθηκε" στον εαυτό του: τη δυνατότητα σύναψης ολοκληρωμένης κεφαλαιακής σχέσης σε όλο τον κοινό της ανταλλαγής χώρο.

χωρίς όρια. “Το χρήμα δεν είναι πλέον δαπανώμενο αλλά αξιοποιούμενο, λειτουργεί σαν κεφάλαιο” (Michalet A. 1998, σ.305).

Η απόσπαση της απόλυτης υπεραξίας από πολλά τμήματα της υπηλίου (εκεί που η καπιταλιστική επένδυση δεν έχει γίνει η μέθοδος απόσπασης της σχετικής υπεραξίας) είναι ο τρόπος της παγκόσμιας συσσώρευσης αν και υπάρχουν πολλά κράτη στη Δυτική Ευρώπη και αλλού στα οποία η συσσώρευση βασίζεται στη σχετική υπεραξία. “Το αποικιακό εμπόριο, το οποίο τόσο πολύ αιτιολογήθηκε δια των γραφημάτων στις πρώιμες εκδόσεις του συγκριτικού πλεονεκτήματος (δηλ. την εισαγωγή πρώτων υλών από τις προκαπιταλιστικές περιφέρειες του κόσμου από τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες και η εξαγωγή των βιομηχανικών καταναλωτικών προϊόντων στις αποικίες) ήταν πράγματι το κυρίως στοιχείο του παγκόσμιου εμπορίου της εν λόγω περιόδου” (Bina C. - Yaghmaian B. 1990, σ. 82). Σε αυτό το πρώιμο στάδιο, η συσσώρευση είναι μερικώς διεθνική. Αν και η παραγωγή και η επένδυση έχουν χαρακτήρα εθνικό, η πραγματοποίηση κατά ένα μέρος τουλάχιστον υπερπηδά τα εθνικά σύνορα και λαμβάνει χώρα στη διεθνή αγορά.

2.2.2 Η σφαίρα της παραγωγής

Η εγκατάσταση σχέσεων αγοράς και πώλησης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας είναι μια διαδικασία άκρως συνθετότερη από την απλή ανταλλαγή και πώληση που μπορεί να επισυμβεί με τα εμπορεύματα ακόμη και διαφορετικών τρόπων παραγωγής που συναντώνται στην αγορά, απαιτεί να προηγηθεί η διαφοροποίηση μεταξύ καπιταλιστών και αμοιβομένων. Ακόμη περισσότερο, η μισθωτή σχέση δεν είναι μια απλή εμπορική ανταλλαγή μεταξύ δύο οντοτήτων· είναι μια κοινωνική σχέση: το σύνολο των όρων παραγωγής, αξιοποίησης και αναπαραγωγής της εργασίας. Κάτι για το οποίο προετοιμάζουν τα δύο άλλα κυκλώματα κυκλοφορίας που έχουν προηγηθεί.

Η απελευθέρωση της εργατικής δύναμης επιταχύνθηκε από τις εμπορικές σχέσεις μεταξύ βιομηχανικών καπιταλιστικών οικονομιών και υπανάπτυκτων ενσωματωμένων στην παγκόσμια αγορά στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού. Ο ανταγωνισμός ο εξασκούμενος από τα εμπορεύματα που εξάγουν οι πρώτες, καταστρέφει τις αρχαϊκές δομές των άλλων και διαρρηγνύει τα προϋφιστάμενα κυκλώματα παραγωγής. Στη μεταφορά της υπεραξίας δια της εμπορικής ανταλλαγής προστίθεται ένας τρόπος όλο και περισσότερο κυρίαρχος: *η δημιουργία της υπεραξίας*.

Η πρώιμη διεθνοποίηση του παραγωγικού κεφαλαίου συνέβη αρχικά δια της επέκτασης των δραστηριοτήτων των πολυεθνικών εταιρειών. "Η διεθνοποίηση του παραγωγικού κεφαλαίου ουσιαστικώς αναπτύχθηκε με τη διείσδυση των πολυεθνικών εταιρειών στις παραγωγικές δραστηριότητες, ιδιαίτερα στη μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο εποχή. Έχοντας έναν άμεσο έλεγχο σε ένα περίπλοκο δίκτυο πολλών σταδίων της εργασίας γύρω από τον κόσμο, οι πολυεθνικές εταιρείες, τείνουν να εκμεταλλεύονται την εργασία της υφελίου δια του κυκλώματος Π...Ε΄- Χ΄- Ε...Π" (Bina C. - Yaghmaian B. 1990, σ. 83). Η οικουμενικοποίηση του κεφαλαίου στη σφαίρα της παραγωγής αντιστοιχεί στον παραγωγικό κύκλο του κεφαλαίου Π - Ε΄ - Χ΄ - Ε - Π΄.

Ο Μαρξ, από τις αρχές των αναπτύξεων που αφιερώνει στο δεύτερο κύκλωμα του κεφαλαίου, επιμένει ότι στη διαδικασία της σταθερής αναπαραγωγής η επαναληπτικότητα του κυκλώματος αυτού είναι θεμελιώδης. Στο σχήμα $X - E - X'$, η ανάγκη αυτής της επανάληψης δεν είναι εκδηλωτικά παρούσα στο ίδιο το σχήμα. Αντιθέτως, $E' - X'$ που είναι το σχήμα της μεταμόρφωσης του εμπορεύματος, λαμβάνει άλλη σημασία απ' ότι στον κύκλο του κεφαλαίου εμπορεύματος. Υπάρχουν πάντα οι δύο αντιμετώπιες φάσεις του μετασχηματισμού του κεφαλαίου εμπορεύματος σε κεφάλαιο χρήμα έπειτα του κεφαλαίου χρήματος σε κεφάλαιο εμπόρευμα αλλά αυτές από εδώ και στο εξής πλαισιώνονται από τη διαδικασία της παραγωγής, ούτως ώστε στο σχήμα $X - E - X'$, αυτή η τελευταία, καθίσταται ενδιάμεσος δύο φάσεων της παραγωγής $X - E$ και $E' - X'$. Αντιθέτως, η πρόταση $X' - E$ αποκαλύπτει την αγορά των στοιχείων του παραγωγικού κεφαλαίου, δύο εμπορευμάτων, των μέσων παραγωγής και την εργατική δύναμη, των οποίων η δεύτερη έχει μια ιδιαίτερη φύση: να προσδίδει κατά τον παραγωγικό μετασχηματισμό των υλικών μεγαλύτερη αξία από αυτήν της αναπαραγωγής της. "Ο συνδυασμός του σταθερού με το μεταβλητό κεφάλαιο θα επιτρέψει την παραγωγή του E' που είναι ανώτερο του E επειδή περιέχει, κρυσταλλωμένη, την υπεραξία η οποία πραγματοποιούμενη στην αγορά θα επιτρέψει τη νομισματοποίηση του κέρδους. Επί τη βάση του κεφαλαίου χρήματος διογκωμένου κατά την πραγματοποιημένη υπεραξία, είναι επιτρεπτή η σκέψη ότι η ανανέωση της λειτουργίας $X' - E$ θα οδηγήσει σε ένα Π' περισσότερο σπουδαίο από το προηγθέν" (Michalet A. 1998, σ. 310). Αλλά η άρθρωση της σχέσης αξιοποίησης παραμένει ακόμη εθνική υπόθεση.

2.2.3 Η επέκταση του καπιταλισμού σε παγκόσμια κλίμακα

Η συσσώρευση του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα δε μπορεί πλέον να αναφέρεται κατά κύριο λόγο στην άνιση ανταλλαγή των εμπορευμάτων μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, ούτε στις ασύμμετρες ροές των κεφαλαίων στις οποίες οι προς το κέντρο επαναπατριζόμενες αναλήψεις υπερσκελίζουν αυτές που είχαν εξαχθεί προς την περιφέρεια. Η δημιουργία της υπεραξίας δεν είναι πλέον ένα ιδιαίτερος εθνικό φαινόμενο και καθώς το παραγωγικό κύκλωμα συναντά αυτό της κυκλοφορίας στην οικουμενική του κλίμακα, ο ιμπεριαλισμός δεν είναι πλέον μόνο η εξαγωγή των περισσών εμπορευμάτων που θα εκτονωθούν, ούτε των κεφαλαίων στην αναζήτηση των υψηλότερων αμοιβών, αλλά και εξαγωγή της ίδιας της μισθωτής σχέσης του κεφαλαίου. Φορέας είναι η πολυεθνική βιομηχανική εταιρεία που μετασχηματίζεται σε διεθνική. Η εμπορική ανταλλαγή δεν υποδηλώνει ή και δεν έχει ανάγκη για να πραγματοποιηθεί τον ίδιο τρόπο κοινωνικής παραγωγής. Η δραστηριότητα της ανταλλαγής ως τρόπου μεταφοράς της αξίας (E-X-E') δεν απαιτεί το μετασχηματισμό των υφιστάμενων τρόπων παραγωγής των αξιών εντός των οποίων δραστηριοποιούνται οι προς ανταλλαγήν κάτοχοι των εμπορευμάτων.

Καθώς όμως η εγκατάσταση σχέσεων αγοράς και πώλησης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας είναι μια διαδικασία άκρως συνθετότερη από την απλή ανταλλαγή και πώληση που μπορεί να επισυμβεί με τα εμπορεύματα ακόμη και διαφορετικών τρόπων παραγωγής που συναντώνται στην αγορά, απαιτεί να προηγηθεί η διαφοροποίηση μεταξύ καπιταλιστών και αμοιβομένων. Κάτι για το οποίο προετοιμάζουν τα δύο άλλα κυκλώματα κυκλοφορίας που έχουν προηγηθεί. Η ταξική σχέση έχει εν σπέρματι δημιουργηθεί.

Η απελευθέρωση της εργατικής δύναμης επιταχύνθηκε από τις εμπορικές σχέσεις μεταξύ βιομηχανικών καπιταλιστικών οικονομιών και υπανάπτυκτων ενσωματωμένων στην παγκόσμια αγορά στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού. Ο ανταγωνισμός ο εξασκούμενος από τα εμπορεύματα που εξάγουν οι πρώτες, καταστρέφει τις αρχαϊκές δομές

των άλλων και διαρρηγνύει τα προϋφιστάμενα κυκλώματα παραγωγής. Στη μεταφορά της υπεραξίας δια της εμπορικής ανταλλαγής προστίθεται ένας τρόπος όλο και περισσότερο κυρίαρχος: η δημιουργία της υπεραξίας. “Η πλήρης οικουμενικοποίηση του κύκλου του κεφαλαίου, απαιτεί τη διεθνοποίηση και των τριών κυκλωμάτων του κύκλου του κοινωνικού κεφαλαίου. Είναι οριστικά πραγματοποιημένη με την μετατόπιση της μορφής που αντιστοιχεί στο παραγωγικό κεφάλαιο” (Michalet A. 1998, σ. 315).

Η εξαγωγή του κεφαλαίου - χρήματος σημαίνει (χωρίς να εξαντλεί) το ιμπεριαλιστικό στάδιο - εξέλιξη. Επειδή το κεφάλαιο είναι χρήμα δεν οδηγεί αναγκαστικά στο ότι κάθε χρήμα είναι και κεφάλαιο. Πρέπει να αντιπαραβληθεί προς την εργατική δύναμη για να πάρει αυτόν το χαρακτήρα ολοκληρωτικά, να αγοράσει την εργασία η οποία είναι έτοιμη και “ελεύθερη” να πωληθεί. Ο ιμπεριαλισμός μπορεί να χαρακτηρίζεται και από την απλή εξαγωγή κεφαλαίων, αλλά η οικουμενική καπιταλιστική σχέση διαπιστώνεται από την επέκταση - διάχυση του κεφαλαίου σε όλες του τις μορφές στην ολοκλήρωση του παραγωγικού κύκλου του κεφαλαίου σε όλες του τις μορφές και σε οικουμενική κλίμακα.

Η οικουμενικοποίηση του κύκλου του κεφαλαίου, αντιστοιχεί στις οικουμενικής κλίμακας επαναλήψεις του σχήματος⁶¹:

$$X - E_{\text{ΜΠ}}^A \dots \Pi \dots E_{\varepsilon}^{-E} - X_{\chi}^{-X} - E_{\Delta, \varepsilon}^{\text{ΜΠ}} \dots \Pi' \dots E' \dots X'$$

(X-E-X'): αντιστοιχεί στον κύκλο του χρηματικού κεφαλαίου,

(Π-X'-Π'): αντιστοιχεί στον κύκλο του παραγωγικού κεφαλαίου,

(E-X'-E'): αντιστοιχεί στον κύκλο του εμπορικού κεφαλαίου,

Το σχήμα υποστηρίζει την ειδικότητα του φαινομένου διεθνοποίησης του κύκλου παραγωγής σε συσχετισμό με την διεθνοποίηση των δύο άλλων κυκλωμάτων της κυκλοφορίας. Οφείλουμε να υπογραμμίσουμε την απόσταση μεταξύ παγκοσμιοποίησης κεφαλαίου στη σφαίρα της κυκλοφορίας και παγκοσμιοποίησης στη σφαίρα της παραγωγής, κυρίως για τον ειδικό χαρακτήρα της

⁶¹Το σχήμα βρίσκεται στο βιβλίο του Michalet Ch. A. σ. 306, στο εξής θα αναφερόμαστε σε αυτό με τη συντομευμένη μορφή X...X'.

παγκοσμιοποίησης της παραγωγής και του φαινομένου της πολυεθνικότητας των βιομηχανικών εταιρειών. Η ολοκλήρωση της διεθνικότητας και των δύο σφαιρών ορίζει τον ποιοτικό μετασχηματισμό προς την οικουμενική παραγωγή και τη μετάβαση από την πολυεθνική στη διεθνή εταιρεία.⁶²

⁶² Το περιεχόμενο της νέας οργάνωσης της παραγωγής, εξετάζεται στο τέταρτο κεφάλαιο.

2.2.4 Οι φάσεις του μετασχηματισμού και η διαδοχικότητά τους.

“Η σφαίρα της κυκλοφορίας συντίθεται από δύο φάσεις πριν και μετά τη δημιουργία της αξίας. Αφορά, κατ’ αρχάς, το σχήμα X - E δια του οποίου δηλώνεται ο μετασχηματισμός του κεφαλαίου - χρήματος στα στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου με την αγορά της εργατικής δύναμης και των μέσων παραγωγής (σταθερό πάγιο και κυκλοφοριακό κεφάλαιο). Στην οικουμενική προοπτική, αυτή η πρόταση αντιστοιχεί στις εισαγωγές των πρωτογενών υλικών των προϊόντων διατροφής, των αγαθών εξοπλισμού και επίσης της μίσθωσης της μεταναστευτικής εργασίας.

Σε δεύτερο επίπεδο, το σχήμα E’- X’ περιγράφει την πραγματοποίηση του εμπορεύματος στην αγορά, την επιστροφή στη μορφή του χρήματος κατά την οποία, εάν ο κύκλος συνεχίζει, θα μετασχηματιστεί εκ νέου σε κεφάλαιο - χρήμα. Υπό την οπτική της διεθνούς κυκλοφορίας, η πρόταση E’ - X’, περιγράφει την εξαγωγή των εμπορευμάτων” (Michalet A. 1998, σ. 307).

Η διεθνοποίηση του εμπορικού κεφαλαίου ή του κεφαλαίου χρήματος παίρνει τις απαιτητές φόρμες E - E’ και X - X’ όταν είναι αποκομμένη από τη δημιουργία της υπεραξίας. “Η απάντηση της διεθνούς οικονομίας είναι να ξαναδούμε τις εθνικές οικονομίες ως χώρο παραγωγής της αξίας. Στο παραδοσιακό παράδειγμα, το παραγωγικό κεφάλαιο τοποθετείται πέραν του πεδίου οικουμενικοποίησης του κεφαλαίου. Ο μετασχηματισμός της διεθνούς σε οικουμενική οικονομία συμπίπτει ακριβώς με το τέλος αυτής της διχοτομίας. Η οικουμενικοποίηση του παραγωγικού κεφαλαίου είναι ακέραιο μέρος της οικουμενικοποίησης του κεφαλαίου” (Michalet A. 1998, σ. 309).⁶³

⁶³Να προσέξουμε ότι η οικουμενική παραγωγή, πραγματοποίηση και αναπαραγωγή, δεν σημαίνει ομογενοποίηση αλλά δυνατότητα συνάψεως ακέραιης κεφαλαιακής σχέσης σε κάθε σημείο του χώρου (ακέραιη σχέση, ακέραιοι χώροι: είναι αυτοί που έχει επιβληθεί η μισθωτή κεφαλαιακή σχέση και τα τρία κυκλώματα ολοκληρώνονται επαρκώς εντός τους).

Σε μια ιστορική παράθεση διαδοχικών σταδίων, την οποία δανειζόμαστε από τον Yaghmain B. 1998, ο Bryan D. βλέπει *τέσσερις μορφές διεθνούς ολοκλήρωσης* βασισμένης σε διαφορετικούς χωρικούς συνδυασμούς παραγωγής, πραγματοποίησης και αναπαραγωγής, που συνοψίζουν τα όσα μέχρι τώρα επεξεργαστήκαμε:

A. Το κύκλωμα του εθνικού κεφαλαίου είναι ένα στο οποίο παραγωγή (E...Π...E'), πραγματοποίηση (E' - X'), και αναπαραγωγή (X' - E'), συμβαίνουν εντός του κράτους. Τα κεφάλαια σε αυτό το κύκλωμα τείνουν να είναι μικρά και εμπλέκονται στις υπηρεσίες και στις εθνικώς προστατευμένες βιομηχανίες, και είναι σαν να απαιτούν ένα συνδυασμό προστατευτικού εμπορίου και πολιτικών συναλλαγματικών ισοτιμιών, και χαμηλά επιτόκια από το εθνικό κράτος. Η εθνικώς εξασφαλισμένη εγχώρια αποτελεσματική ζήτηση είναι ζωτική για το σημείο της πραγματοποίησης εντός του κυκλώματος.

B. Το κύκλωμα επενδυτικού περιορισμού αναπαριστά μια μορφή διεθνούς ολοκλήρωσης κατά την οποία μόνο η πραγματοποίηση συμβαίνει διεθνώς. Τα κεφάλαια σε αυτό το κύκλωμα ολοκληρώνονται στη διεθνή συσσώρευση στο επίπεδο της ανταλλαγής αλλά όχι της παραγωγής. Το κύκλωμα επενδυτικού περιορισμού είναι η πρώτη μορφή της διεθνούς συσσώρευσης στην ιστορική εξέλιξη της διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Τα κεφάλαια που εμπλέκονται σε αυτό το κύκλωμα ουσιαστικώς απαιτούν ελεύθερο εμπόριο και μια πολιτική συναλλαγματικών ισοτιμιών που ενισχύει τη διεθνή ανταγωνιστικότητα του εγχωρίως παραγμένου εμπορικού κεφαλαίου.

Γ. Στο κύκλωμα του αγοραίου περιορισμού εμπλέκονται διεθνής επένδυση αλλά εθνική παραγωγή και πραγματοποίηση. Τα κεφάλαια σε αυτό το κύκλωμα παράγουν εισαγωγικής υποκατάστασης εμπορεύματα. Όπως και στο εθνικό κύκλωμα, η κρατική προστασία της συναλλαγματικής ισοτιμίας και των πολιτικών εμπορίου, του κοινωνικού μισθού και των δημοσίων δαπανών προς εξασφάλιση των όρων της πραγματοποίησης, κτλ., είναι ζωτικής σημασίας για την συσσώρευση σε αυτό το κύκλωμα.

Αυτή ήταν η κυρίαρχη στρατηγική των πολυεθνικών εταιρειών κατά την περίοδο της εισαγωγικής υποκατάστασης βιομηχανικών αγαθών. Η φορντική περίοδος της ρυθμιστικής θεωρίας αντανακλά τη διεθνοποίηση του βιομηχανικού καπιταλισμού στην οποία το κύκλωμα του αγοραίου περιορισμού είναι η κυρίαρχη μορφή. Η μεταφορντική εποχή συμπίπτει με ένα περισσότερο ανεπτυγμένο στάδιο στη διαδικασία της διεθνοποίησης, στο οποίο το αγοραίου περιορισμού κύκλωμα σταδιακώς χάνει την κυριαρχία του προς όφελος του οικουμενικού.

Δ. Το οικουμενικό κύκλωμα αναπαριστά την πλέον ανεπτυγμένη μορφή διεθνοποίησης, στην οποία ομού πραγματοποίηση και αναπαραγωγή είναι διεθνείς. Η συσσώρευση σε αυτό το κύκλωμα απαιτεί απεριορίστως διεθνικώς διασταυρούμενη κινητικότητα του εμπορικού κεφαλαίου και του χρηματικού κεφαλαίου. Το στάδιο όχι μόνο πρέπει να διευκολύνει την απερίοριστη διεθνικώς διασταυρούμενη κινητικότητα του εμπορικού κεφαλαίου, αλλά οφείλει να εγγυάται χωρίς περιορισμό όρους για τη διεθνή επένδυση. Η συσσώρευση απαιτεί δομική και θεσμική ελαστικότητα και απερίοριστη κινητικότητα κεφαλαίου. Τα κεφάλαια που εμπλέκονται στη διεθνή παραγωγή κέρδισαν ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα και ευνοήθηκαν έντονα από τον εθνικό προστατευτισμό που προσέφεραν οι πολιτικές των χωρών υποδοχέων του κεφαλαίου στις πρώιμες φάσεις της διεθνοποίησης. Αλλά αυτές οι πολιτικές έγιναν εμπόδιο στη διεθνή συσσώρευση και στην ικανότητα των κεφαλαίων να εξασφαλίσουν την οικουμενική κερδοφορία στα περισσότερο ανεπτυγμένα στάδια της οικουμενικοποίησης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ. ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΑΙ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΑ.

Στην ανάπτυξη που ακολουθεί εξετάζονται τα σχήματα διανομής που εξαντλούνται στην εθνική σχέση. Παρατίθενται, οι γενικές θεωρίες διανομής που αποτελούν το ευρύ θεωρητικό πλαίσιο από το οποίο αντλούν τις παραδοχές τους τα υποδείγματα που συνδέθηκαν με την εθνική ολοκλήρωση. Η δυναμική της διεθνοποίησης του κράτους αντανακλάται κυρίως στα υποδείγματα που ενσωματώνουν λειτουργικά την πίστη και τη νέα μετοχική οργάνωση της επιχείρησης, που ξεπερνά την κρατική ρύθμιση.

3.1 ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ

Θα παραθέσουμε με γενικό τρόπο τα αντιπροσωπευτικά στοιχεία κάθε ρεύματος οικονομικής σκέψης, χωρίς να ασχοληθούμε με τις ειδικότερες εκφάνσεις ή τις παραλλαγές τους σε διακλαδώσεις ή κατά συγγραφέα.

Επειδή η επιλογή μας είναι να στηριχθούμε σχεδόν αποκλειστικά στο νόμο της αξίας, δεν θα υπεισέλθουμε στο πρόβλημα του μετασχηματισμού της αξίας σε τιμή, αλλά θα ερευνήσουμε την καθαρής-αντικειμενική πλευρά της αξίας μέσω του πρίσματος της αξιοπαραγωγού εργασίας στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Οι περιορισμένες αναφορές μας στο πρόβλημα του μετασχηματισμού ή της αντανάκλασης των αξιών σε τιμές δεν σημαίνει ότι παραγνωρίζουμε την εκδήλωση, στο κοινωνικό και αγοραίο πεδίο, της αξίας σε τιμή. Καθώς η τελευταία είναι μια μορφή ύπαρξης της πρώτης, η “επιστροφή” των σημάτων που στέλνει η αγορά μέσω των τιμών επιδρά στις σχέσεις παραγωγής και η συνεχής αναδιαμόρφωση της παραγωγής δεν είναι ανεπηρέαστη από την “κυκλοφορία” των σημάτων.

Ας δούμε όμως εν συντομία και με αφαιρετικό τρόπο προσέγγισης, τα προσδιοριστικά θεωρητικά στοιχεία της κλασικής οικονομικής σκέψης, της νεοκλασικής οικονομικής σχολής, και της μαρξιστικής θεωρίας, κάνοντας μια παρέκβαση για την ενσωμάτωση της θεωρητικής συμβολής του Κέυνς.

Για την **κλασική σχολή**, το κεφάλαιο είναι το απόθεμα των μισθών που καλύπτει τις ανάγκες συντήρησης των εργατών όσο διαρκεί η διαδικασία της παραγωγής. Το προϊόν που παράγεται μοιράζεται ως εξής: η εργατική τάξη παίρνει μισθούς που κυμαίνονται γύρω από το όριο επιβίωσης (αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης). Το προϊόν που απομένει μετά την πληρωμή των μισθών είναι το πλεόνασμα που παίρνουν από τη μια οι κεφαλαιοκράτες με τη μορφή κερδών και το διαθέτουν για επιπρόσθετη συσσώρευση κεφαλαίου απαραίτητη για την

απασχόληση του αυξανόμενου εργατικού πληθυσμού, και από την άλλη οι κάτοχοι της γης ενός περιορισμένου πόρου.

Στην κλασική θεωρία, διανομή είναι ο καταμερισμός δυνάμεως και εισοδήματος ανάμεσα στις τάξεις που ορίζονται με βάση την κατοχή στον κυριότερο συντελεστή παραγωγής στην αγροτική και αστική περιοχή: τους πλούσιους αγρότες από τη μιά και τους ανερχόμενους αστούς από την άλλη. Ο Ricardo είχε τη μεγαλύτερη επιρροή στις μεταγενέστερες θεωρίες της διανομής και της ανάπτυξης.⁶⁴ Διέκρινε ανάμεσα στην τιμή του μισθού στην αγορά, η οποία ποικίλλει ανάλογα με την προσφορά και ζήτηση της εργασίας και στη φυσική τιμή του μισθού, η οποία είναι το μακροπρόθεσμο σημείο ισορροπίας γύρω από το οποίο η τιμή της αγοράς διακυμαίνεται. Ο φυσικός μισθός τείνει προς το σημείο της επιβίωσης, αλλά τούτο είναι σχετικό στην αντίληψή του. Το κόστος της δέσμης που συγκροτεί τα απαραίτητα προς την επιβίωση καθορίζεται από την οριακή παραγωγικότητα της γης και το περιεχόμενο της καθορίζεται από κοινωνικούς-πολιτισμικούς όρους καθώς και από θεσμούς-συνήθειες. Η αύξηση του πληθυσμού, αντιστοιχώντας στο όριο μεταξύ του αγοραίου και του φυσικού μισθού, λειτουργεί και συμβάλλει ώστε να συγκρατούνται οι αγοραίοι μισθοί κοντά στο φυσικό μισθό (ο πληθυσμός είναι ενδογενής μεταβλητή).

Η απασχόληση της εργασίας εξαρτάται από τον ρυθμό κεφαλαιακής συσσώρευσης. Αντιστοίχως, η συσσώρευση είναι μια συνάρτηση του πλεονάσματος μετά τις πληρωμές των μισθών και της διαφοράς ανάμεσα στην ενεστώσα αναλογία κέρδους και την κοινωνικώς καθορισμένη ελάχιστη αναλογία αποζημίωσης για το επιχειρηματικό ρίσκο. Η αναλογία του κέρδους επίσης είναι στενά συνδεδεμένη με την αναλογία του φυσικού μισθού και ποικίλλει σε συνάρτηση με αυτόν. Επίσης, μειούμενες αποδόσεις στην γεωργία οδηγούν φυσικά στην πτώση των κερδών. Η μείωση μπορεί περιοδικά να αντισταθμιστεί από την εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών στη

⁶⁴ Ο Smith, δεν ενδιαφέρθηκε για τη διανομή του εισοδήματος. Με την ανοικτή, ελεύθερη αγορά όλοι θα ωφελούντο χωρίς δεύτερη σκέψη. Είδε όμως και περιέγραψε τους τρεις τύπους εισοδήματος: ενοίκιο γης, μισθό και κέρδος.

γεωργία και στις επιχειρήσεις εντάσεως εργασίας, αλλά κατά την άποψη του Ricardo, καθώς και αυτά υπόκεινται στο νόμο των φθινουσών αποδόσεων, αυτό είναι παροδικό φαινόμενο.

Σχετικώς με τη γεωπρόοδο, το σύνολο του εδάφους είναι δεδομένο, ποικίλλει στην ποιότητα και καλλιεργείται τοιουτοτρόπως ώστε οριακά η τελευταία μονάδα δεν αποφέρει ενοίκιο (εξίσωση απόδοσης - ενοικίου). Ευρύτερα επίσης, πληρωμές μισθών πάνω από την τιμή του φυσικού μισθού είναι μέρος του κέρδους. Κατ' αυτόν τον τρόπο το μερίδιο του κέρδους αποφασίζεται ως το υπόλοιπο πάνω και πέρα από τους φυσικούς μισθούς, στο τμήμα του εδάφους το οποίο δεν αποφέρει ενοίκιο. Σε μία σταθερή κατάσταση,⁶⁵ τα κέρδη οδεύουν προς το μηδέν, ο μισθός στην επιβίωση και τα κέρδη πηγαίνουν στο ενοίκιο· ο σταθερός συντελεστής, δηλαδή, απολαύει όλο το πλεόνασμα. Ο Ricardo θεωρούσε τους γαιοκτήμονες ως τους μόνους πραγματικά ωφελημένους από την οικονομική πρόοδο, δεδομένου ότι με ένα περιορισμένο μέγεθος καλλιεργήσιμης γης και ένα αυξανόμενο πληθυσμό με ανάγκη για σίτιση, το εισόδημα από τα ενοίκια που εισέπρατταν οι γαιοκτήμονες θα αυξανόταν και η αξία της γης τους θα ανέβαινε. Τα αυξημένα ενοίκια θα ανέβαζαν το κόστος των παραγόμενων ειδών διατροφής και οι εργαζόμενοι θα χρειάζονταν υψηλότερες αμοιβές για να πληρώνουν τα τρόφιμα, προκαλώντας διάβρωση στα κέρδη των καπιταλιστών.

Από δυναμική σκοπιά, οι κλασικοί οικονομολόγοι πίστευαν ότι η επιτάχυνση της προσέγγισης μιας σταθερής κατάστασης, ενός επιπέδου ισορροπίας, ενέχει μια αντιστάθμιση ανάμεσα στην ανάπτυξη και τη διανομή, δεδομένου ότι το επίπεδο επιβίωσης αποφασίζεται από κοινωνικοπολιτικούς παράγοντες και η συσσώρευση δεν περιλαμβάνει κέρδη. Δεν υπάρχει ανάδραση στο κλασικό σύστημα ανάμεσα στην διανομή του εισοδήματος μεταξύ των συντελεστών και στην ζήτηση για αγαθά. Η διανομή είναι απλώς ένα τεχνολογικό και κοινωνικοπολιτισμικό φαινόμενο.

⁶⁵ Μια κατάσταση χωρίς συνεχή μεγέθυνση όπου η απασχόληση διαρκώς μεγαλώνει με δεδομένη την άπειρη ελαστικότητα του μισθού

Το αντικείμενο της διανομής του εισοδήματος ήταν η καρδιά της συμβολής του Ricardo στην ανάπτυξη της Κλασικής Αγγλικής Οικονομικής και παρέμεινε το υπόβαθρο των σύγχρονων σπουδών και αναλύσεων. Αλλά οι δύο επαναστάσεις του '30, ο μονοπωλιακός καπιταλισμός και η κεϋνσιανή επανάσταση, προκάλεσαν τον αυξανόμενο σκεπτικισμό έναντι των παραδοσιακών θεωριών για τη διανομή και αμφισβήτησαν τη δυνατότητα επιτυχούς συμβολής των παραδοσιακών εργαλείων στην ανάλυση. Η θεωρία του μονοπωλιακού ανταγωνισμού, ιδιαίτερα στον κλάδο της περί τον ατελή ανταγωνισμό, έσπειρε αμφιβολίες γύρω από την αποτελεσματικότητα και την ισότητα κάτω από τις νέες συνθήκες ανταγωνισμού. Εν τω μεταξύ, μιλώντας πάλι για την περίοδο του '30, η άνοδος της μακροοικονομικής θεωρίας σε βάρος της μικροοικονομικής μαζί με την κεϋνσιανή επανάσταση, έδωσαν λαβή σε μια εκτεταμένη ποικιλία προσπαθειών προς επανατοποθέτηση των θεωριών της διανομής με βάση την οριακή παραγωγικότητα - μια σειρά υποδείγματα που έλκουν την καταγωγή τους άλλα από τον Μάρξ και άλλα από τον Κέυνς.

Η **νεοκλασική οικονομική σχολή** υποστηρίζει την ικανότητα που έχουν οι μηχανισμοί της αγοράς να ρυθμίζουν την οικονομία ώστε να διασφαλίζεται μια διαρκής ισορροπία σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης των κεφαλαίων και της εργατικής δύναμης. Οι τιμές ισορροπίας που σχηματίζονται στην ανταγωνιστική οικονομία συμβάλλουν στην άριστη κατανομή των μέσων παραγωγής στις διάφορες χρήσεις τους. Ο επιχειρηματίας μεγιστοποιεί το κέρδος του όταν πληρώνει αμοιβή στον κάθε συντελεστή ίση με την αξία του οριακού του προϊόντος. Η αμοιβή αυτή πολλαπλασιασμένη με την ποσότητα του απασχολούμενου συντελεστή προσδιορίζει το μερίδιό του στη διανομή του εισοδήματος.

Τα υποκείμενα της οικονομίας πραγματοποιούν εκλογικευμένες επιλογές και δεν υφίσταται ιστορικός-ντετερμινιστικός καθορισμός της δράσης τους, η δε αναγνώριση ιστορικής-κοινωνικής υπαγόρευσης των επιλογών τους δεν λογαριάζεται στο υπόδειγμα. Το υποκείμενο κινείται

από την επιδίωξη της ευχαρίστησης και των στόχων (οι παραγωγοί επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση του κέρδους, οι δε καταναλωτές συμπεριφέρονται βάσει της μεγιστοποίησης της ευημερίας τους). Το πώς οι στόχοι και η ευχαρίστηση αναδύονται, δεν περιέρχονται στην αναλυτική φροντίδα της θεωρίας.

Οι συσχετίσεις μεταξύ των υποκειμένων αντανακλώνται και εξειδικεύονται σε όρους προσφοράς και ζήτησης και οι τιμές των συντελεστών εξηγούνται στους όρους αυτής της λογικής (με τροποποιήσεις βεβαίως όταν αναφερόμαστε σε μη τέλει ανταγωνισμό). Μια μαρξιστικής χροιάς κριτική επί του συγκεκριμένου είναι ότι το επιδιωκόμενο σημείο ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης δεν μπορεί να εξηγήσει την τιμή της εργασίας, γιατί τότε είναι η φυσική τιμή, ανεξάρτητα από τη σχέση της προσφοράς και της ζήτησης.

Τα παραπάνω υποδηλούν ότι η νεοκλασική θεωρία είναι κατά βάση μικροοικονομική -τα οικονομικά φαινόμενα εξηγούνται από τις επιμέρους δράσεις και τα συνολικά μεγέθη προκύπτουν με κάποιο τρόπο άθροισης⁶⁶. Θεμέλιό της είναι ο ατομικός μεθοδολογισμός, ενώ οι τιμές στην αγορά λειτουργούν με κοινωνικό περιβάλημα στο βαθμό που συγκεράζουν τις ατομικές αποφάσεις.

Βάσει αυτής της λογικής οι θεωρίες για τη διανομή δεν αντιλαμβάνονται τη διανομή ως τέτοια αλλά την πραγματεύονται κατά την ισορροπία προσφοράς και ζήτησης στην αγορά εργασίας. Η υπόθεση της ισορροπίας είναι μια υπόθεση ευκολίας - χρηστικότητας: έξω από το περιβάλλον της ισορροπίας, μεταξύ των υποκειμένων δεν υπάρχουν αντισταθμιστικές αμοιβαιότητες στη διανομή.

Ένα από τα μεγάλα προβλήματα της εν λόγω θεωρίας είναι η μεταπήδηση από την μερική ισορροπία στη γενική, το σύνολο της οικονομίας. Πολύπλοκοι αλληλοκαθορισμοί και σχέσεις δυναμικές υπάρχουν μεταξύ των ιδιαίτερων αγορών και αναφύονται δικαιολογημένοι προβληματισμοί για τα αποτελέσματα που διαχέει μια αλλαγή μικροεπιπέδου στο περιβάλλον της. Επι παραδείγματι, εάν υπάρξει μια αλλαγή στη ζήτηση σε μια ιδιαίτερη αγορά εργασίας, πώς

⁶⁶ Για τη γενική ισορροπία βλ. Chacholiades M. 1990, κεφ. 12 και 14.

αυτή επιδρά στο μισθό ισορροπίας στην εν λόγω αγορά, στις τιμές ισορροπίας στους άλλους τύπους εργασίας και σε αυτές τις τιμές των άλλων αγαθών; Ή εάν μεταστραφεί η ζήτηση για ένα προϊόν αυτή θα είναι άνευ σημασίας για τις συναρτήσεις ζήτησης και προσφοράς που αναφέρονται στο σύνολο της αγοράς;

Έτσι, η μετάβαση στη θεωρία γενικής ισορροπίας σχετίζεται με τους όρους υπό τους οποίους μπορεί να εγκατασταθεί μια ισορροπία προσφοράς και ζήτησης στο σύνολο της οικονομίας. Ιδεατά, η μέθοδος της γενικής ισορροπίας απαιτεί την ισορροπία να είναι γενική και καθαυτό σταθερή. Μια καπιταλιστική οικονομία να λειτουργεί σε μια κατάσταση σειράς και τούτο είναι μια λογική παρά μια εμπειρική παραδοχή, αδύναμη να αναπαραστήσει μια πραγματική οικονομία. Στο πεδίο της πραγματικότητας, ο μηχανισμός των τιμών δε μπορεί να επιφέρει την ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης και χρειάζεται η κεντρική ρύθμιση. Όταν επίσης η οικονομία εκτρέπεται της ισορροπίας η υποτιθέμενη συμπεριφορά των υποκειμένων είναι τέτοια που να την επαναφέρουν. Όμως στην πράξη μάλλον οι επιθυμίες του καταναλωτή και η τεχνολογική αλλαγή διαβρώνουν την ισορροπία.

Το υπόδειγμα δέχεται αρκετές κριτικές, πέραν αυτών που υπονοήθηκαν, που εστιάζονται σε μερικά καθοριστικά σημεία:

Πάσχει από έλλειψη ρεαλισμού (δεν περιλαμβάνει τις πολυπλοκότητες του πραγματικού κόσμου), δεν επιθυμεί να καθορισθεί ως αντανάκλαση του πραγματικού κόσμου αλλά να τον εξηγήσει δια γενικευμένων αιτιοτήτων που φαίνονται ουσιώδεις.

Τα υποκείμενα (οι υποθέσεις περί αυτών) προϋποθέτουν την κατοχή γνώσης και πληροφορίας περί των συστάδων καταναλωτικών προϊόντων και τιμών καθώς και γνώση των μελλοντικών αγορών.

Οι καταναλωτές "γνωρίζουν" τις επιθυμίες τους για όλα τα δυνατά προϊόντα, όχι μόνο για την τρέχουσα περίοδο.

Επίσης, τα υποκείμενα κατέχουν τη γνώση του πώς η τεχνολογική εξέλιξη θα αλλάζει τις σχέσεις εισροών - εκροών. Όταν οι μελλοντικές αγορές δεν είναι ολοκληρωμένες - συγκροτημένες δεν υπάρχει τρόπος κατά τον οποίο οι δράσεις μπορούν να λάβουν χώρα με μια απόφαση

του παρόντος. Αντ' αυτού, πρέπει να επισυμβαίνει μια διαδοχή από αποφάσεις επί των διαδοχικών σημείων του χρόνου" (Howard M. 1979, σ. 65).

Στην προχωρημένη καπιταλιστική αγορά αναπτύσσονται απειράριθμες μονοπωλιακές και ολιγοπωλιακές σχέσεις που δεν συνάδουν με το υπόδειγμα.

Η απάντηση σε πολλά από αυτά τα προβλήματα ήρθε από τον **Κέυνς**, με τη βασική υπόθεση της πιθανότητας η αγορά να μην βρίσκεται σε αρμονία-ισορροπία και το σύστημα των δημοσίων οικονομικών να διαλαμβάνει στη ρύθμιση της ανεργίας. Ο Κέυνς, με δεδομένη την ολοκλήρωση εντός του εθνικού χώρου και των ειδικών περιστάσεων που ορίζουν η εθνική δημοσιονομική και νομισματική πολιτική, εισήγαγε την έννοια της λειτουργίας ενός συστήματος ταγίων αντιμισθίων, ενός σχετικά ανελαστικού ονομαστικού μισθού, σε μια προσπάθεια να εξηγήσει κάτι που ήταν ασύλληπτο από τους κλασικούς και νεοκλασικούς οικονομολόγους. Την επίτευξη δηλαδή μιας γενικής εξισορρόπησης της οικονομίας χωρίς να επιτευχθεί μια πλήρης απασχόληση. Υποστήριξε ότι το εισόδημα εξαρτάται από το μέγεθος της απασχόλησης και η σχέση μεταξύ εισοδήματος και κατανάλωσης ορίζεται από τη ροπή για κατανάλωση. Επομένως, η κατανάλωση εξαρτάται από τις εσωτερικώς διασυνδεδεμένες συναρτήσεις του εισοδήματος και της απασχόλησης. Μια αναμενόμενη δαπάνη σε κατανάλωση και επένδυση ορίζεται ως πραγματική ζήτηση και σε μια κατάσταση εξισορρόπησης το μέγεθος της απασχόλησης εξαρτάται από τη συνάρτηση της συνολικής ζήτησης, από τη ροπή για κατανάλωση και από το μέγεθος της επένδυσης. Μια μεγαλύτερη ζήτηση για καταναλωτικά και παραγωγικά αγαθά οδηγεί σε αύξηση της προσφοράς. Η αυξανόμενη προσφορά έχει την τάση να οδηγεί σε υψηλότερα επίπεδα απασχόλησης.

Η συνολική ζήτηση μπορεί να αυξηθεί με την εφαρμογή της οικονομικής και της νομισματικής πολιτικής. Ο Κέυνς έδωσε βάρος στην οικονομική πολιτική μέσω της οποίας το κράτος δαπανά περισσότερο

σε επενδύσεις απ' όσο εισπράτει από τους φόρους. Αυτή η τακτική της ελλειμματικής χρηματοδότησης ωθεί την συνολική ζήτηση με όλα τα παρεπόμενα, όταν η οικονομία βρίσκεται σε κατάσταση ύφεσης. Εδώ το χρήμα παίζει καθοριστικό ρόλο. "Μια οικονομία μεσολαβούμενη από το χρήμα είναι ουσιωδώς διαφορετική από μια που δεν παρουσιάζει αυτή την ιδιότητα. Στις νεοκλασικές θεωρήσεις π.χ. των Arrow - Debraw δεν υπάρχει το χρήμα σαν γενικό ανταλλακτικό ισοδύναμο. Εάν όλες οι ανταλλαγές συμβαίνουν σε μια στιγμή του χρόνου και εμπεριέχουν ένα ολοκληρωμένο σύστημα αγορών, δεν υπάρχει λόγος της ύπαρξής τους" (Howard M. 1979, σ. 68). Τα υποκείμενα σχετίζονται σε ένα περιορισμένο αριθμό αγορών και προβλέπουν με βάση αυτό για το τι θα συμβεί στο μέλλον. Αυτό δεν αποκλείει την ανάδυση στο μέλλον και άλλων αγορών που δεν περιελήφθησαν στις προβλέψεις.

Η **μαρξιστική θεωρία**⁶⁷ ερμηνεύει τη διανομή με βάση τις κοινωνικές σχέσεις εκμετάλλευσης που κυριαρχούν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ύστερα από τη φάση της αρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου, τεχνολογικών και θεσμικών μεταβολών, η εξουσία διάθεσης και ο έλεγχος χρήσης των μέσων παραγωγής περιέρχεται στους κεφαλαιοκράτες και οι άμεσοι παραγωγοί βρίσκονται ξεκομμένοι από τους φυσικούς όρους της εργασίας τους, αναγκασμένοι να πωλούν την εργατική τους δύναμη για να ζήσουν. Το "εμπόρευμα" εργατική δύναμη παράγει αξία μεγαλύτερη από εκείνη της αναπαραγωγής του και ο κεφαλαιοκράτης πληρώνοντας μόνο την αναπαραγωγική αξία έχει τη δυνατότητα να προσπορίζεται την υπεραξία που είναι η πηγή του κέρδους του.

Για τον Μάρξ, όπως και για τους άλλους κλασικούς, το κεφάλαιο είναι αποκρυσταλλωμένη εργασία. Βασισμένος στην άποψη του περί της αξίας -αποτέλεσμα της δραστηριότητας μετασχηματισμού της παραγωγικής ύλης- η εργασία οφείλει να έχει την κατοχή του παραγωγικού της αποτελέσματος. Σε μια τελική αναγωγή

⁶⁷ Στο τέταρτο κεφάλαιο θα εξετάσουμε λεπτομερώς τη μαρξιστική μέθοδο. Επί του παρόντος αρκούμεθα σε ένα πολύ γενικό περίγραμμα.

δικαιοκατανομής, ο τόκος για το κεφάλαιο, αμοιβές - μισθοί ανήκουν στην εργασία.

Η εργασία δεν απολαύει την αμοιβή που αντιστοιχεί στην οριακή της συμβολή επί του παραγωγικού αποτελέσματος. "Όταν η εργατική δύναμη ξοδεύεται στη διαδικασία παραγωγής προσθέτει περισσότερη αξία στα εμπορεύματα που παράγει από όση έχει η ίδια" (Πάκος Θ. 1992, σ. 115). Αυτό είναι κοινωνικά ορισμένο υπό την παρακάτω έννοια: "Μόνο επειδή έχουν προϋποτεθεί η εργασία με τη μορφή της μισθωτής εργασίας και τα μέσα παραγωγής με τη μορφή κεφαλαίου - μόνο σαν συνέπεια αυτής της ειδικής κοινωνικής μορφής αυτών των δύο ουσιωδών κοινωνικών παραγόντων της παραγωγής - ένα μέρος της αξίας (του προϊόντος) παρασταίνεται σαν υπεραξία και η υπεραξία αυτή σαν κέρδος (πρόσοδος), σαν κέρδος του κεφαλαιοκράτη, σαν πρόσθετος διαθέσιμος πλούτος που του ανήκει. Αλλά μόνο επειδή ένα μέρος της αξίας παρασταίνεται έτσι σαν κέρδος του, παρασταίνονται τα πρόσθετα μέσα παραγωγής που προορίζονται για την διεύρυνση της αναπαραγωγής και που αποτελούν μέρος του κέρδους, σαν νέο πρόσθετο κεφάλαιο, και η διεύρυνση του προτσές αναπαραγωγής γενικά σαν κεφαλαιοκρατικό προτσές συσσώρευσης.... Το κεφάλαιο παράγει στην ουσία κεφάλαιο, και το κάνει αυτό μόνο εφόσον παράγει υπεραξία" (Κεφάλαιο, τ.ΙΙΙ, σ. 1081,1082).

Οι μισθοί διακυμαίνονται κυκλικώς γύρω από το κοινωνικοπολιτισμικώς οριζόμενο επίπεδο επιβίωσης. Το πλεόνασμα μετέρχεται στους κατόχους του κεφαλαίου. Η διαφορά μεταξύ του μισθού που απολαύει ο εργαζόμενος και της συνολικής παραγωγικής του συμβολής συνθέτει την πλεονάζουσα αξία. Η αναλογία της πλεονάζουσας αξίας προς την ονομαστική αμοιβή είναι ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργασίας.

Η μακροπρόθεσμη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης προκύπτει εις βάρος της εργατικής τάξης. Υπάρχει μια τάση για αύξηση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου και της αναλογίας κεφαλαίου-εργασίας να ανέρχεται και να επιφέρει σημαντικά διανεμητικά αποτελέσματα. "Πώς εξηγείται το γεγονός ότι η διαδικασία της

καπιταλιστικής ανάπτυξης συνοδεύεται από τις τάσεις για πτώση του ποσοστού κέρδους και μείωση του εργατικού μισθού; Το μονοπώλιο του κεφαλαίου, το οποίο κατέχει η καπιταλιστική τάξη και η όλη διάρθρωση της απασχόλησης (π.χ. εφεδρικός στρατός ανέργων) συγκρατούν την αμοιβή της εργασίας στο επίπεδο της επιβίωσης (αναπαραγωγής) και καθορίζουν το μερίδιο της εργασίας στο συνολικό εισόδημα. Τώρα, καθώς η συσσώρευση συνεχίζεται, αυξάνει το συνολικό κεφάλαιο που διεκδικεί μέσο ποσοστό κέρδους. Όμως μόνο το μεταβλητό κεφάλαιο δημιουργεί υπεραξία. Με αμετάβλητο το μεταβλητό κεφάλαιο και αμετάβλητο το βαθμό εκμετάλλευσης, το ίδιο απόλυτο ποσοστό υπεραξίας θα αντιστοιχούσε σε μεγαλύτερο όγκο κεφαλαίου και, κατά συνέπεια, θα είχαμε μικρότερο ποσοστό κέρδους. Από την άλλη μεριά, η καινοτομική δραστηριότητα ενισχύει ακόμη περισσότερο την τάση μια και συνοδεύεται και από μείωση της απασχολούμενης εργασίας. Είναι ακριβώς αυτή η τάση να μειώνεται η απασχολούμενη ζωντανή εργασία που προκαλεί τη μείωση του μεριδίου της εργασίας στο συνολικό εισόδημα της οικονομίας" (Πάκος Θ. ο.π. σ.121,122). Αντίθετα με τον Ricardo, ο Μαρξ πιστεύει ότι η αύξηση του πληθυσμού δίδεται εξωγενώς και αναπτύσσεται μια υπερβάλλουσα προσφορά εργατικού δυναμικού (ο στρατός εφεδρείας) με μειούμενο κατά κεφαλήν εισόδημα.

Στο μαρξιστικό μοντέλο ο ρυθμός συσσώρευσης βασίζεται στη διανομή μεταξύ των κατόχων της εργατικής δύναμης και των κατόχων κεφαλαιακών αγαθών, με δεδομένο ότι οι εργαζόμενοι δεν αποταμιεύουν. Αντιθέτως, ο ρυθμός συσσώρευσης καθορίζει την αναλογία της τεχνολογικής αλλαγής, την απασχόληση της εργασίας και ακολούθως τα μερίδια από τη διανομή στην επόμενη περίοδο. Η εξέλιξη της μαρξιστικής οικονομίας είναι γενικώς καθορισμένη από τους αρχικούς όρους του συστήματος (αρχικοί πόροι, τεχνολογία και θεσμοί) και από τις δομικές του παραμέτρους που αντανακλούν την τεχνολογία και τις επιθυμίες. "Οι σχέσεις διανομής ανταποκρίνονται σε ιστορικά καθορισμένες, ειδικά κοινωνικές μορφές του προτσές παραγωγής και στις σχέσεις, στις οποίες έρχονται οι άνθρωποι μεταξύ τους στο προτσές αναπαραγωγής της ανθρώπινης ζωής τους και πηγάζουν από

αυτές τις μορφές και τις σχέσεις.... Η κεφαλαιοκρατική διανομή είναι διαφορετική από τις μορφές διανομής που πηγάζουν από άλλους τρόπους παραγωγής.... Η καθορισμένη σχέση διανομής είναι απλώς έκφραση της ιστορικά καθορισμένης σχέσης παραγωγής " (Κεφάλαιο, τ. III, σ.1083,1084).

Η διανομή, όπως την περιγράφουμε μέσα από τις γενικεύσεις των θεωριών που εκθέσαμε, σχετίζεται με τον επιμερισμό του παραγωγικού αποτελέσματος ή τη διαίρεση του εισοδήματος μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας στη γενικότητά τους.⁶⁸ Εν συνεχεία, θα εξετάσουμε και πάλι το γενικό πλαίσιο του εθνικού συνόρου, εντός του οποίου εξειδικεύτηκαν οι θεωρήσεις που εξετάσαμε ως υποδείγματα διανομής. Ακόμη περισσότερο, θα προσπαθήσουμε να οικοδομήσουμε μια γέφυρα προς τη μετακρατική ολοκλήρωση της οικουμενικής διανεμητικής σχέσης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας.

⁶⁸ Για πλευρές της διανομής που δεν μπορούν να ενταχθούν σε μια τέτοια γενική θεώρηση βλ. δεύτερο παράρτημα της παρούσας εργασίας.

3.2 ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΑ ΔΙΑΝΟΜΗΣ.

Οι γενικές θεωρητικές κατευθύνσεις έτυχαν, στο πρακτικό κυρίως πεδίο, εξειδικεύσεων αλλά και πολιτικών που λειτούργησαν στο πλαίσιο του εθνικού κράτους. Ταυτοχρόνως, αυτές οι ίδιες πολιτικές *αποτύπωναν* στην πιο αφηρημένη τους εκδοχή, ανακατατάξεις στη βάση των σχέσεων παραγωγής και κυκλοφορίας της αξίας, αλλά και στην ίδια τη θεσμική συγκρότηση του εθνικώς οριζόμενου οικονομικού χώρου.

Εν συνεχεία, θα ερευνήσουμε ένα πλαίσιο στο οποίο το κάθε υπόδειγμα εισφέρει στη συγκρότηση μιας γνωσιολογικής σχέσης ανάμεσα στις συνολικές κινήσεις αξιοποίησης του κεφαλαίου, την πορεία διεθνοποίησης του κράτους και τη συγκρότηση νέων θεσμών και οργανωτικών μορφών των οποίων τη λειτουργική ουσία θα διερευνήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Με βάση το πνεύμα που μέχρι τώρα κινηθήκαμε, θα αποβεί χρήσιμο να ενταχθούν τα υποδείγματα στο παρακάτω πλαίσιο:

Στο *κλασικό υπόδειγμα* ενίσχυσης της προσφοράς, η ολοκλήρωση γίνεται εντός του εθνικού χώρου. Είναι δύσκολο να το φανταστεί κανείς να εφαρμόζεται στην αμιγή του έκφραση σε μια διεθνοποιημένη οικονομία. Παραμένει ένα σχήμα το οποίο στην πλέον επαγωγική εκδοχή του μπορούμε να το εφαρμόσουμε σε συνθήκες συσσώρευσης στο *κύκλωμα του εθνικού κεφαλαίου*, όπως το εξετάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Άλλωστε, παρά τη φαινομενική ελευθερία στη διαμόρφωση των τιμών των συντελεστών, είναι απαραίτητη η εύνοια προς τη συσσώρευση για τη λειτουργία του. Η ενίσχυση της πλευράς της προσφοράς είναι η πιο εύκολη συνταγή για την αναπαραγωγή του συστήματος εντός του εθνικού χώρου.

Το *μαρξιστικό υπόδειγμα* το εντάσσουμε στην εξέταση κυρίως για την ερμηνευτική του προσφορά στη διερεύνηση των όρων συσσώρευσης του κεφαλαίου και τη βοήθειά του προς τη συγκρότηση της *καλεκιανής σύνθεσης*, η οποία με τη σειρά της ενισχύει την ερμηνεία

της συγκέντρωσης, της μονοπωλιακής συγκρότησης της οικονομίας και των αντιφάσεων που τη διατρέχουν.

Από την άλλη, το *νεοκεϋνσιανό υπόδειγμα* με την ενίσχυση της συνολικής ζήτησης μας επιτρέπει να δώσουμε ένα ιδιαίτερο βάρος στη λειτουργία και κινητοποίηση της πίστης και την κάλυψη από την ολοκληρωμένη κρατική παρέμβαση των κενών που δημιουργούνται, όταν το κεφάλαιο αρχίζει μια διαδικασία επέκτασης στο κύκλωμα του *επενδυτικού περιορισμού*.

Στη συνέχεια, η *μετακεϋνσιανή ερμηνεία*, όταν το πιστωτικό χρήμα και τα πολυδαίδαλα πιστωτικά συστήματα έχουν γίνει λειτουργικότερα, ως ένα σημείο μπορεί να προσφέρει τη βοήθειά της στην εξήγηση του τρόπου που η πολυεθνική επιχείρηση δύναται να αρχίσει την εξαγωγή του τρόπου παραγωγής προς την οικουμένη αλλά και να δημιουργήσει τους πρώτους όρους συναίνεσης της εργασίας.

Αυτό που πραγματικά επιτρέπει να γεφυρωθεί το ενδιάμεσο γνωσιολογικό χάσμα μεταξύ του *κυκλώματος αγοραίου περιορισμού* και *οικουμενικού κυκλώματος* είναι η ερμηνεία του Pasinetti. Εκεί, αρχίζουν να διαφαίνονται οι όροι μιας νέας θέσμισης σε σχέση με την παραγωγή και τη διανομή που θα πραγματευτούμε στη συνέχεια όταν με μαρξιστικούς όρους αναλύσουμε την οικουμενική οικονομία στους αφηρημένους της προσδιορισμούς, και συνθέσουμε το νέο περιβάλλον της σχέσης διανομής μεταξύ κεφαλαίου - εργασίας.

3.2.1 Η κλασική μακροοικονομική σχέση κεφαλαίου εργασίας.

Σε μια *τελείως ανταγωνιστική αγορά*, η αγορά εργασίας και οι ισορροπίες της από τον αλληλοσυσχετισμό των δυνάμεων προσφοράς και ζήτησης εργασίας καθορίζουν την απασχόληση και τον πραγματικό μισθό. Η *ζήτηση εργασίας* εξαρτάται από το απόθεμα κεφαλαίου και την παραγωγικότητα της εργασίας εδραιωμένης στην τεχνολογία παραγωγής. Η *προσφορά εργασίας* από την άλλη εξαρτάται από τον πλούτο των νοικοκυριών και τη συνακόλουθη κατανομή μεταξύσχόλης και κατανάλωσης.⁶⁹

Δεδομένου του επιπέδου απασχόλησης που διαμορφώνεται στην αγορά εργασίας, η *τεχνολογία παραγωγής* που υιοθετούν οι εταιρείες καθορίζει το επίπεδο του προϊόντος. Για το προϊόν το καθοριστικό τρίπτυχο είναι η επιθυμία, η τεχνολογία και η χρηματοδότηση. Το χρήμα στο συγκεκριμένο υπόδειγμα είναι ασυσχέτιστο και αυτό συγκροτεί τη βάση της κλασικής διχοτομίας. Η εκκαθάριση στην αγορά αγαθών, δεδομένου του προϊόντος, πραγματοποιείται από την προσαρμογή του επιτοκίου, κατά την διαδικασία που η πραγματική ζήτηση για δάνεια κατανάλωσης και επένδυσης εξισώνει το αποταμιευμένο εισόδημα. Κατ' αυτόν τον τρόπο η αγορά αγαθών ισορροπεί. Εάν αυξηθούν οι μισθοί και συνακόλουθα η κατανάλωση, επηρεάζεται το επιτόκιο και ανέρχεται το επίπεδο των τιμών. Με δεδομένο λοιπόν το επιτόκιο, ο χρηματοδοτικός τομέας καθορίζει το επίπεδο των τιμών. Η ισορροπία στην αγορά του χρήματος επιτυγχάνεται δια της ρύθμισης του επιπέδου των τιμών από τη ζήτηση για πραγματικά χρηματικά διαθέσιμα, όταν τα τελευταία εξισώνονται με την προσφορά των πραγματικών χρηματικών διαθεσίμων (η ζήτηση για πραγματικά χρηματικά διαθέσιμα στηρίζεται στο επίπεδο του εισοδήματος και του επιτοκίου που έχουν ήδη αποφασιστεί στις αγορές εργασίας και δανείων). Και έτσι, το επίπεδο των τιμών επικυρώνει στην ουσία τα πραγματικά χρηματικά διαθέσιμα δεδομένου του ονομαστικού χρηματικού αποθέματος.

⁶⁹ Για τις κατανομές των προτιμήσεων και το επίπεδο ισορροπίας στο πλαίσιο του εν λόγω υποδείγματος, βλ. McConnell - Brue 1995, δεύτερο κεφάλαιο.

Κατά το υπόδειγμα, έχουμε μια μονοκατευθυντήρια αιτιακή διαδρομή που εκκινεί από την αγορά εργασίας (καθορίζοντας την απασχόληση, το μισθό και το προϊόν), συνεχίζει στην αγορά αγαθών και δια του ονομαστικού επιτοκίου στην αγορά χρήματος.⁷⁰

Ο τέλειος ανταγωνισμός στην αγορά εργασίας σημαίνει ότι η πλευρά της εργασίας και οι επιχειρήσεις δεν διαθέτουν δύναμη επηρεασμού, είναι αποδέκτες τιμών. Υπονοείται επίσης ότι όλα τα νοικοκυριά ανεξαρτήτως εισοδήματος έχουν την ίδια οριακή ροπή κατανάλωσης. Με την ενσωμάτωση της δυνάμεως επηρεασμού στην πλευρά της εργασίας (διαπραγμάτευση της αμοιβής εργασίας), κατευθυνόμεθα σε υψηλότερους μισθούς με αύξηση της ανεργίας. Αύξηση των μισθών οδηγεί στην αύξηση της κατανάλωσης, την ανόρθωση του επιτοκίου και τη μείωση της επενδυτικής δαπάνης. Βελτίωση για την πλευρά των μισθών των όρων διανομής του εισοδήματος είναι βλαπτική για τη συσσώρευση του κεφαλαίου και την ανάπτυξη. Αντιθέτως, αύξηση των κερδών που ενισχύει την οριακή ροπή προς αποταμίευση, επηρεάζει πτωτικά το επιτόκιο στην αγορά των δανείων χωρίς να επιδρά αρνητικά στο επίπεδο της απασχόλησης.

⁷⁰ Τα σύγχρονα κλασικά υποδείγματα (Striglizz, Wass κτλ) περιλαμβάνουν και αναδράσεις μεταξύ των τομέων. Βλ. Palley I. 1999.

3.2.2 Η νεοκεϋνσιανή μακροοικονομική εξέλιξη.

Ο *αλληλοσυσχετισμός* χρηματοδοτικού τομέα και της αγοράς αγαθών, που ομού καθορίζουν το επίπεδο του συνολικού εισοδήματος και του επιτοκίου, είναι ο κεντρικός άξονας ανάπτυξης του υποδείγματος.

Το επίπεδο της *συνολικής ζήτησης* καθορίζει το επίπεδο εισοδήματος, το οποίο ακολούθως επηρεάζει τη ζήτηση για χρηματοδοτικά στοιχεία (financial assets). Τα τελευταία με τη σειρά τους επηρεάζουν το επιτόκιο για να επιστρέψουμε και πάλι στη συνολική ζήτηση και τη διαρκή ανανέωση του κύκλου της οικονομίας. Εδώ, η *αιτιότητα* είναι αντίστροφης φοράς από το κλασικό μακροοικονομικό σχήμα: από τη συνολική ζήτηση καθορίζεται το επίπεδο του συνολικού εισοδήματος, ακολουθεί η ζήτηση για χρηματοδοτικά στοιχεία που επηρεάζουν το επιτόκιο και εν συνεχεία τη νέα συνολική ζήτηση.

Δίνοντας *εξωγενώς τον ονομαστικό μισθό*, ο πραγματικός μισθός καθορίζεται από το επίπεδο των τιμών που με τη σειρά τους καθορίζονται από το οριακό κόστος παραγωγής του προϊόντος. Η δράση στην αγορά εργασίας είναι οικονομικώς ασυσχέτιστο γεγονός, με τον καθορισμό των πραγματικών μισθών και της απασχόλησης. Αντιθέτως, οι αποφάσεις των εταιρειών για την τεχνολογία παραγωγής και το επίπεδο παραγωγής που συναντά τη συνολική ζήτηση είναι που επηρεάζουν την απασχόληση και τον πραγματικό μισθό (παραγωγή ζήτηση εργασίας). Εντός του υποδείγματος, δηλαδή, το μόνο που μένει για τον καθορισμό του επιπέδου της απασχόλησης και των μισθών, είναι η τεχνολογία που υιοθετούν οι εταιρείες, που μεταφράζεται σε οριακή παραγωγικότητα της εργασίας, σύμφωνα με το επίπεδο του προϊόντος.

Παρ' όλα αυτά, το μοντέλο επιφυλάσσει *πλεονεκτήματα για την πλευρά της εργασίας* όσον αφορά τη διανομή του εισοδήματος. Εάν η ροπή για κατανάλωση της πλευράς των μισθών υπερβαίνει αυτήν των κερδών, η στροφή προς τους μισθούς αυξάνει τη συνολική ζήτηση, την παραγωγή, την απασχόληση και τα επιτόκια. Στο ISLM σχήμα που

συνδέθηκε με τις κεϋνσιανές πολιτικές, ισοδυναμεί με δεξιά μετατόπιση της IS καμπύλης⁷¹.

Το μοντέλο “χρησιμοποιεί” τελείως ανταγωνιστικής οριακής παραγωγικότητας θεωρία για να λύσει το πρόβλημα της διανομής και αυτό αποκλείει τη θεώρηση της κοινωνικής δύναμης εντός του πλαισίου του, παρά το ότι συνδέθηκε με τα εργαλεία βολουνταριστικού χαρακτήρα για τον εντός του εθνικού χώρου επηρεασμό των μακροοικονομικών μεγεθών: δημόσιες επενδύσεις και προγραμματισμός, δαπάνες δημοσίου, έκδοση χρήματος κτλ. Άνοιγμα στις κοινωνικές επιρροές απαιτεί απομάκρυνση από την τελείως ανταγωνιστική οριακή παραγωγική θεωρία. Σύμφωνα με τον Palley 1999, διακρίνουμε τρεις περιπτώσεις κριτικής προσθήκης από τους μετακεϋνσιανούς που ενσωματώνουν περιπτώσεις κοινωνικού επηρεασμού της απασχόλησης και του πραγματικού μισθού, και επιτρέπουν την ευχερέστερη διακύμανση των ονομαστικών μισθών μέσω συμφωνιών:

A. Εισαγωγή του ατελούς ανταγωνισμού και της “mark-up” (m) κοστολόγησης: μετά τον υπολογισμό του μέσου μεταβλητού κόστους, οι μεγάλες κυρίως εταιρείες εφαρμόζουν ένα ποσοστό στην τιμή που καλύπτει τις ανάγκες πληρωμής των μερισμάτων και της χρηματοδοτικής επεκτάσεως. Για τη διανομή αυτό σημαίνει ότι αύξηση του m , της απασχόλησης διατηρούμενης σταθερής, ο πραγματικός μισθός μειώνεται λόγω της ανόδου των τιμών.

B. Θεωρία του αποτελεσματικού μισθού. Οι εταιρείες εμφανίζουν την τάση να πληρώνουν μισθούς που να προκαλούν το άριστο επίπεδο προσπάθειας των εργατών.

⁷¹ Υπενθυμίζουμε ότι στο σημείο τομής των καμπυλών IS (επένδυσης-δανεισμού) και της ζήτησης χρήματος, LM (βάσει επιπέδου προϊόντος και επιτοκίου), ισορροπούν το επίπεδο εισοδήματος και αυτό του ύψους του επιτοκίου για κάθε βαθμό χρηματικής κυκλοφορίας. Είναι το επιτόκιο που επιτρέπει τη διασύνδεση των αγορών αγαθών και υπηρεσιών με αυτές του χρήματος: εξασκεί επίδραση στο ύψος των επενδύσεων, και διαμεσολαβώντας, στο επίπεδο του εισοδήματος. Το τελευταίο με τη σειρά του, επηρεάζει τη ζήτηση χρήματος με σκοπό τις ανταλλαγές.

Γ. Ενδογενοποίηση της τεχνολογίας: πιθανός ανταγωνισμός μεταξύ παραγωγικής αποτελεσματικότητας και διανομής. Στην ουσία οι εταιρείες υιοθετούν τεχνολογίες που δεν αυξάνουν ή και μειώνουν το συνολικό προϊόν σε μια ολιγοπωλιακή συγκρότηση της οικονομίας, αλλά αυξάνουν τα απόλυτα κέρδη.

3.2.3 Η κλασική μαρξιστική προσέγγιση.

Σε μια όσο το δυνατόν κλασική μαρξιστική σύνθεση,⁷² τα εξαγόμενα της αγοράς εργασίας, ήτοι το επίπεδο του μισθού και της εντάσεως εργασίας στην παραγωγή, όπως και το μέγεθος του εφεδρικού στρατού, καθορίζουν το επίπεδο των κερδών που με τη σειρά του επιδρά καθοριστικά στην επενδυτική δαπάνη και τη συσσώρευση κεφαλαίου. Πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους ισοδυναμεί με αυξημένη ένταση κεφαλαίου στην παραγωγή. Επενδυτική δαπάνη και συγκέντρωση κεφαλαίου ως απάντηση στην πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους μπορούν να επηρεάσουν τη φύση της τεχνολογίας και με τη σειρά τους τα αποτελέσματα στην αγορά εργασίας.

Το κλασικό μαρξιστικό μοντέλο ενσωματώνοντας τη δυναμική της συσσώρευσης έχει έναν πολύ μακρότερο ορίζοντα από τη βραχυπρόθεσμη θέση των κλασικών και των νεοκεϋνσιανών που αντιμετωπίζουν το απόθεμα κεφαλαίου ως δεδομένο. Παρουσιάζει κάποια ομοιότητα με το κλασικό στην αφετηρία της αιτιακής του αλληλουχίας, από το γεγονός ότι τα εξαγόμενα της διαπραγματεύσεως στην αγορά εργασίας και η τεχνολογία είναι πρωταρχικά. Δηλαδή, η αιτιότητα και εδώ έχει αφετηρία της την πλευρά της προσφοράς και την αγορά εργασίας, αντίθετα με την αρχή του αιτιακού κύκλου στα νεοκεϋνσιανά της συνολικής ζήτησης.

Το επίπεδο των κερδών της πραγματικής οικονομίας καθορίζει το επιτόκιο και έτσι η χρηματική σφαίρα είναι υπερ-δομικό στοιχείο γι' αυτό και δίδεται μικρή προσοχή στα χρηματοδοτικά και τον έμμεσο επηρεασμό της συνολικής ζήτησης.⁷³ Γενικώς, οι θεωρήσεις της

⁷² Εδώ στεγάζουμε μια προσέγγιση που έλκει την καταγωγή της από τον τρόπο ερμηνείας και εμπλουτισμού των αναλύσεων του Μάρξ, από μεταγενέστερους μαρξιστές που τεκμαίρονται τη συμφωνία με το έργο του. Σχετικά βλ. Κύηνη Κ. 1979 και Palley I. 1999.

⁷³ Το χρήμα ως κεφάλαιο στο οποίο τόσο έχει αναφερθεί ο Μαρξ (βλ. δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας), που ενώνει την πραγματική με την οικονομία των σημάτων και της πίστης, νομίζουμε ότι δεν την ενσωματώνουν στο υπόδειγμα. Στο εν λόγω κεφάλαιο, αναφερθήκαμε στο γεγονός και τονίσαμε την αναγκαιότητα, για την

συνολικής ζήτησης είναι απούσες και οι θεωρίες της υποκατανάλωσης λογαριάζονται ετερόδοξες. Η υπερσυσσώρευση δεν είναι για το υπόδειγμα ένα φαινόμενο συνολικής ζήτησης. Είναι κατά κύριο λόγο ένα φαινόμενο της πλευράς της προσφοράς που βασίζεται στην πλεονάζουσα κεφαλαιακή εμβάθυνση (excessive capital deepening, όρος στον Palley).

Στη σχέση $P/K =$ ποσοστό κέρδους (P, επίπεδο κερδών, K, επενδύσιμο κεφάλαιο), οι κλασικοί μαρξιστές επικεντρώνουν στον παρονομαστή το “άνοιγμα” για τη διαρκώς επιδιωκόμενη απόλυτη αύξηση του αριθμητή. Η επενδυτική δαπάνη των καπιταλιστών που ορίζει τα κέρδη φέρνει στο προσκήνιο την καλεκιανή προσέγγιση που εισάγει και τη συνολική ζήτηση στο υπόδειγμα.

ακρίβεια κάθε ανάλυσης του καπιταλισμού, να αντιμετωπίζουμε το χρήμα X ως κεφάλαιο προς αξιοποίηση

3.2.4 Η καλεκιανή προσέγγιση της μακροοικονομικής εξέλιξης.

Ο χαρακτηριστικότερος σύνδεσμος στον Kalecki είναι η αλληλοσυμπληρούμενη (και κυκλική) σχέση της αγοράς εργασίας και αυτής των αγαθών. Στην τελευταία, κενύσιανής εμπνεύσεως και δομής, το επίπεδο του προϊόντος εξαρτάται από τη συνολική ζήτηση. Το επίπεδο της συνολικής ζήτησης εξαρτάται από τη λειτουργική διανομή του εισοδήματος, ένεκα των διαφορετικών ροπών προς κατανάλωση του εισοδήματος από μισθούς και του εισοδήματος των κερδών. Αυτή είναι μια πρόσθετη συμβολή του Kalecki στο κενύσιανό υπόδειγμα πέραν της ανάλυσης της μονοπωλιακής οικονομίας.

Το επίπεδο της απασχόλησης στην αγορά εργασίας εξαρτάται από το επίπεδο του προϊόντος και την παραγωγική τεχνολογία. Σε αυτή την περίπτωση, το επίπεδο απασχόλησης επηρεάζει θετικά το επίπεδο των μισθών που με τη σειρά του επιδρά στη συνολική ζήτηση και τις αγορές αγαθών. Ένας θεωρητικός μηχανισμός για τις κατευθύνσεις και τις μεταβολές της αγοράς εργασίας είναι η καμπύλη Phillips, ένας εναλλακτικός, η αγορά διαπραγμάτευσης.⁷⁴

Το επίπεδο των πραγματικών μισθών, εκτός από την καταναλωτική ζήτηση, επηρεάζει το επίπεδο των κερδών ακριβώς επειδή υπάρχει μια ισομορφική δυναμική μεταξύ των αλλαγών στους πραγματικούς μισθούς και την αναλογία των κερδών, διατηρώντας το απόθεμα του κεφαλαίου και το επίπεδο της απασχόλησης σταθερό. Αυτός ο ισομορφισμός ανοίγει ένα δεύτερο κανάλι, καθώς τα εξαγόμενα της αγοράς εργασίας επιδρούν στην κερδοφορία επηρεάζοντας την επενδυτική δαπάνη, τη συνολική ζήτηση και τις αγορές αγαθών. Αλλαγές που προέρχονται από τα πεδία διαπραγμάτευσης των μισθών και συντελούν στην πραγματική αύξηση των μισθών, συστέλλουν τα

⁷⁴ Για την εν λόγω καμπύλη και τη διανεμητική πλευρά της συλλογικής διαπραγμάτευσης σε ένα "παιχνίδι" υποθέσεων και αλγεβρικών μηδενικών αθροισμάτων, όπως το μελετούν ο Walton & McKersie, βλ. Leclercq E. 1999, σ. 144). Γενικώς για τις διμερείς διαπραγματεύσεις, τις διασταυρούμενες ωφελιμότητες, το κόστος συμφωνίας και ασυμφωνίας κτλ., βλ. στο ίδιο σ. 135.

κέρδη και αυτό ισοδυναμεί με μείωση της επενδυτικής δαπάνης που με τη σειρά της συσχετίζεται θετικά με τα κέρδη. Για τον Kalecki οι επενδυτικές και καταναλωτικές αποφάσεις των καπιταλιστών καθορίζουν τα κέρδη και όχι το αντίστροφο.

Από την άλλη, εάν ο βαθμός μονοπώλησης της οικονομίας μεγαλώνει και η αναλογία κεφαλαίου/προϊόντος παραμένει σταθερή, μια σταθερή αναπτυξιακή κατάσταση της οικονομίας δε μπορεί να συνεχιστεί, όπως και όταν η επενδυτική δαπάνη αυξάνει ενώ η κατανάλωση παραμένει στα ίδια επίπεδα. Η ύφεση στην οικονομία είναι αναμενόμενη. Ο βαθμός μονοπώλησης ή η αναλογία της καρπούμενης υπεραξίας που αυξάνει κατά τους μαρξιστικούς όρους, προκαλεί επιπρόσθετη επένδυση, αλλά αυτό επιτρέπει μόνο πιθανή αύξηση του κοινωνικού προϊόντος⁷⁵. Στην πραγματικότητα η καθηλωμένη κατανάλωση (με κάποιου είδους επιβραδυντικές επιρροές) οδηγεί στον περιορισμό του πραγματικού προϊόντος.⁷⁶

⁷⁵ Εάν η αύξηση της μονοπώλησης της οικονομίας δικαιολογείται και νομιμοποιείται από τη σπανιότητα του παραγωγικού συντελεστή "κεφάλαιο", κάποιος μπορεί να υποθέσει ότι μια αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας θα μπορούσε να επιφέρει παραλυτικά συμπτώματα στο σύνολο της οικονομίας: η επαγωγική (induced), επένδυση μειώνεται και οδηγεί συνακόλουθα στη μείωση του εισοδήματος και της αποταμίευσης. Φτάνουμε στο παράδοξο συμπέρασμα ότι μια εμπρόθετη αύξηση της αμοιβής του κεφαλαίου ως ανταπόδοση για τη σπανιότητά του, μπορεί να οδηγήσει σε μεγαλύτερη σπανιότητα των αποταμιεύσεων και του συντελεστή πια "διαθέσιμο κεφάλαιο". Εδώ η παραγωγικότητα του κεφαλαίου είναι αρνητικού χαρακτήρα, μπορεί να οδηγήσει στην υπερβολική παραγωγική ικανότητα μέσω της αυξανόμενης επένδυσης σε αγαθά εξοπλισμού της παραγωγής (equipment). Μια μείωση του βαθμού μονοπώλησης = αναλογίας υπεραξίας, οδηγεί αυτομάτως στη μείωση της αμοιβής κεφαλαίου αλλά και αυξάνει την επενδυτική δραστηριότητα, το εθνικό εισόδημα και σε τελική ανάλυση τις αποταμιεύσεις. Για τον παραπάνω προβληματισμό και το φαινόμενο της στασιμότητας δια της μονοπώλησης, βλ. Kühne, σ. 236-260. Υπενθυμίζουμε επίσης την προβληματική που αναπτύξαμε στο δεύτερο κεφάλαιο της οικείας εργασίας για την αντίληψη του χρήματος ως κεφαλαίου και τη διαρκώς επαληθευόμενη ενότητα των τριών κυκλωμάτων της οικονομίας, ως μια συμβολή στην κατανόηση των περιθωρίων αυτόνομησης των χρηματικών σημάτων και της πίστης.

⁷⁶ Βλ. σχετικά Kühne K. 1979, σ. 258.

Σε μια απόπειρα σύνθεσης *μαρξιστικής-καλεκιανής* προσέγγισης που κάνει ο Palley 1999, μπορούμε να διακρίνουμε ένα σύνδεσμο μεταξύ βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων λειτουργιών στην οικονομία. Η συνολική ζήτηση ορίζει το επίπεδο του προϊόντος στις αγορές αγαθών που με τη σειρά τους επιδρούν στην απασχόληση στην αγορά εργασίας. Τα εξαγόμενα στην τελευταία καθορίζουν τη σχετική διαπραγματευτική δύναμη των εργατών και των εταιρειών και διαμορφώνεται ο πραγματικός μισθός και το *mark-up* της μονοπωλιακής οικονομίας. Μισθοί και απασχόληση σε αυτή την περίπτωση, καθορίζουν την καταναλωτική δαπάνη που επανατροφοδοτεί τη συνολική ζήτηση. Το *mark-up* καθορίζει την αναλογία των κερδών που επηρεάζει την επενδυτική δαπάνη που και αυτή με τη σειρά της τροφοδοτεί τη συνολική ζήτηση. "Αυτή η βραχυπρόθεσμη καλεκιανή σύνθεση ενώνεται με τη μακροπρόθεσμη μαρξιστική διαδικασία δια της επενδυτικής δαπάνης και το αποτέλεσμα της στο απόθεμα κεφαλαίου και την τεχνολογία" (Palley 1999, σ.121). Την τυπική σχέση του ποσοστού κέρδους P/K ο Palley τη μετασχηματίζει, $P/K = P/\psi \cdot \psi/k = S_p/k = m/(1+m)k$ (ψ , επίπεδο εισοδήματος S_p , μερίδιο κερδών k , αναλογία κεφαλαίου-εισοδήματος). Κεφαλαιακή ένταση οδηγεί σε μείωση του ποσοστού κέρδους και σε κρίση συσσώρευσης. Επιπροσθέτως, η επένδυση μπορεί να επηρεάσει την τεχνολογία, επιδρώντας επίσης στη διαπραγματευτική ισχύ, τους πραγματικούς μισθούς και την κερδοφορία.

3.2.5 Μια γενική μετακεϋνσιανή σύνθεση: χρηματοδοτική και μακροοικονομική εξέλιξη.

Το νεοκεϋνσιανό και νεοκλασικό υπόδειγμα αγνοούν τη δύναμη και την αντιπαράθεση, ενώ το μαρξιστικό και καλεκιανό δεν αναπτύσσουν επαρκώς τις χρηματιστικές αγορές. Ο Palley 1999 ορθώς χρησιμοποιεί ως αποδεικτικό γεγονός για τον επηρεασμό του οικονομικού κύκλου από το χρηματιστικό τομέα, την πιστωτική οικονομική επέκταση των δεκαετιών του '80 και '90 στις ΗΠΑ, που υπογραμμίζεται από την οικονομική κρίση της Νότιας Ασίας το 1997. Το χρηματιστικό, γενικώς η διάρθρωση και η λειτουργία των αγορών χρήματος, πίστης και άυλων οικονομικών στοιχείων, ενδιαφέρει για τη διανομή του εισοδήματος, τη συσσώρευση κεφαλαίου και την κατανομή της δυνάμεως. Καθίσταται πλέον *κεντρικό συστατικό* κάθε λογικού οικονομικού μοντέλου.

Η καλεκιανή προσέγγιση μεταχειρίζεται τα επιτόκια ως εξωγενώς τοποθετημένα σε αντίθεση με τη μαρξιστική που τα αντιλαμβάνεται να εισέρχονται στην ανάλυση με όρους που υφίστανται και δημιουργούνται στην πραγματική οικονομία.

Οι μετακεϋνσιανές συνθέσεις αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της *ενδογενοποίησης* όχι μόνο της προσφοράς χρήματος αλλά και του χρηματοδοτικού τομέα στο σύνολό του. Και αυτό είναι καθοριστικής σημασίας. Οι δομιστές μετακεϋνσιανοί⁷⁷ ενδογενοποιούν και την προσφορά χρήματος και τα επιτόκια που καθορίζονται από οικονομικές συνθήκες, με την επιδίωξη να συμπεριλάβουν τις αναδράσεις μεταξύ αγοράς αγαθών και χρηματιστικού τομέα. Οι μετακεϋνσιανοί διαφέρουν από τους νεοκεϋνσιανούς στο ότι στους τελευταίους, η προσφορά χρήματος καθορίζεται από το χρηματικό πολλαπλασιαστή που εξαρτάται από τις προτιμήσεις χαρτοφυλακίου, ενώ στους πρώτους αυτό εξαρτάται επίσης από την τραπεζική πιστωτική ζήτηση.

Για τους μετακεϋνσιανούς, υπάρχουν τρεις διαφορετικοί τρόποι που *οι αγορές αγαθών* επιδρούν στον χρηματιστικό τομέα:

⁷⁷ Βλ. Palley I. 1999.

A. Αλλαγές στο εισόδημα μέσω της συνολικής ζήτησης, επηρεάζουν τη ζήτηση για χρήμα και άλλους τίτλους αξίας, επιφέροντας αλλαγές στις τιμές των τίτλων, τα επιτόκια και τις ποσότητες των εσωτερικών αξιών και των οφειλών. Αυτή είναι και η κυρίως αξία χρήσης του ISLM μοντέλου που έχει εμπλουτιστεί με τον "multi - asset contex" από τον Tobin⁷⁸. Αλλαγές στη συνολική ζήτηση ενδιαφέρουν στην έκταση που κατανάλωση και επένδυση χρησιμοποιούνται στην κλιμακωτή ζήτηση χρήματος. Εκτός από τον επηρεασμό της ζήτησης τίτλων αξίας, οι αλλαγές στο εισόδημα επηρεάζουν τη ζήτηση για πίστη. Η απουσία των πιστωτικών αγορών στο ISLM μοντέλο δείχνει ότι αυτό έχει παραμεληθεί και η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την πίστη είναι η σημαντική συμβολή των μετακεϋνσιανών.

B. Οι αγορές αγαθών επηρεάζουν τις αγορές χρήματος επίσης δια μέσου της αλλαγής του επιπέδου των τιμών, προκαλώντας αλλαγές στην πραγματική αξία των διακρατούμενων χρηματοδοτικών στοιχείων και υποχρεώσεων (holding of financial assets and liabilities). Το ISLM μοντέλο επικεντρώνει στην πραγματική προσφορά χρήματος όπως και ο Κεϋνς. Αλλαγές στο επίπεδο των τιμών στις αγορές αγαθών είναι εσωτερικώς διασυνδεδεμένες με τα πραγματικά διαθέσιμα πλούτου

⁷⁸ Η μεταβλητή "q" (Tobin), ορίζεται ως η χρηματιστηριακή αξία μιας εταιρείας διαιρεμένης με το κόστος αντικατάστασης του κεφαλαίου της (την αξία του στην αγορά αγαθών), $q = MPK - d/r$ (MPK, οριακή παραγωγικότητα κεφαλαίου, d, ρυθμός απαξίωσης, r, επιτόκιο). Εάν $q > 1$, η τιμή της μετοχής (του μεριδίου του κεφαλαίου στις χρηματιστηριακές αγορές) είναι μεγαλύτερη από το φυσικό κόστος του κεφαλαίου, είναι επιδιωκόμενη η έκδοση νέων μετοχών προς άντληση χρήματος για επένδυση σε φυσικό κεφάλαιο, συνεπιφέροντας μερικό ακόμα κέρδος για τους κατόχους των αντίστοιχων τίτλων. Τα πράγματα είναι αντίστροφα όταν το q είναι μικρότερο της μονάδας. Η τιμή μιας μετοχής της εταιρείας είναι η τιμή μιας απαίτησης στο κεφάλαιο της εταιρείας. Όταν η τιμή της μετοχής είναι υψηλή, η εταιρεία μπορεί να αποσπάσει πολλά χρήματα δια της πώλησης σχετικά λίγων τίτλων αξίας. Γενικώς, η μακροπρόθεσμη τάση πρέπει να είναι τέτοια ώστε η τιμή του q να τείνει στη μονάδα. Κατ' ακολουθίαν κάθε μια από τις παραπάνω περιπτώσεις προκαλεί ανάλογες εξισορροπτικές συμπεριφορές στις αγορές εκδόσεως και διαπραγμάτευσης τίτλων αξίας. Βλ. σχετικά Sachs - Larrain, 1993, σ. 137, Dornbusch - Fischer, 1994, σ. 355, 341.

(real balance wealth) και τις επιδράσεις των χρεωστικών επιβαρύνσεων των επιχειρήσεων (debt burden effects), και αυτά αναδεικνύουν επίσης έναν αυτόνομο δεσμό της πραγματικής οικονομικής δραστηριότητας με το χρηματιστικό τομέα. Ταυτοχρόνως, μια χρηματιστική κρίση που συνδυάζεται με χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης, με τη συνακόλουθη αδυναμία των επιχειρήσεων να εξεύρουν ρευστά διαθέσιμα, την ανικανότητά τους να χρηματοδοτήσουν νέες επενδύσεις δια του δανεισμού και να μετακυλήσουν το κόστος αντικατάστασης με γρήγορες και αναγκαίες επενδύσεις σε υψηλής παραγωγικότητας τεχνολογία, δείχνει επίσης την αμοιβαιότητα μεταξύ ανάπτυξης και χρηματιστικών αγορών.⁷⁹

Γ. Ο τρίτος αγωγός επηρεασμού είναι το επίπεδο του πληθωρισμού. Ο πληθωρισμός προκαλεί μια στροφή του χαρτοφυλακίου προς το κεφάλαιο το οποίο είναι ικανό να ενισχύσει την σταθερή κατάσταση (steady state) στην αναλογία κεφαλαίου προς εργασία. Ο αποπληθωρισμός προκαλεί μια στροφή προς το χρήμα και αυτό μπορεί να δώσει ώθηση στην επιμήκυνση της ύφεσης δια της αυξήσεως των πραγματικών επιτοκίων και την πτώση της επενδυτικής και της συνολικής δαπάνης.

Τρεις είναι επίσης οι *τρόποι επιδράσεως των χρηματιστικών αγορών* στις αγορές αγαθών, σύμφωνα πάντα με τους μετακεϋνσιανούς:

Α. Ο πρώτος αγωγός αφορά την κατανομή της επίδρασης των επιτοκίων και των τιμών των αξιών, στα οποία δίνουν έμφαση οι νεοκεϋνσιανοί. Αλλαγές στη ζήτηση και την προσφορά των τίτλων των αξιών προκαλεί αλλαγές στις τιμές των εν λόγω τίτλων και του ύψους των επιτοκίων. Δεδομένου αυτού και της συνολικής ζήτησης που είναι ευαίσθητη στα επιτόκια προκαλούνται αλλαγές στο επίπεδο δραστηριότητας της αγοράς αγαθών. Πτωτική τάση πραγματικών χρηματικών διαθεσίμων οδηγεί στην πτώση της καταναλωτικής δαπάνης, την ελάττωση της ζήτησης του προϊόντος. Η multi-asset

⁷⁹ Βλ. σχετικά Laibman D. 2000, σ. 492-494. Για το συγγενές επίσης πρόβλημα της πτωτικά κινούμενης αναλογίας κέρδους και των χρονίων χρηματιστικών κρίσεων, στο ίδιο, σ. 494.

προσέγγιση του Tobin δίδει έμφαση στη σημασία των ιδίων τιμών και το κόστος του ιδίου κεφαλαίου για τις επιδράσεις του χρηματιστικού τομέα στις αγορές αγαθών.

Β. Ο δεύτερος αγωγός σχετίζεται με την επίδραση του πλούτου (wealth effect) με τις αλλαγές δηλαδή στην καθαρή αξία του χρηματιστικού πλούτου (Pigou effect) που επηρεάζει τη συνολική καταναλωτική δαπάνη. Υπενθυμίζουμε ότι το Pigou effect σχετίζεται με τα εξής: μείωση των τιμών -στο πλαίσιο μιας μη πλήρους απασχόλησης- ώστε να διατηρείται η δυνατότητα αύξησης του συνολικού εισοδήματος, και εφόσον το χρήμα διατηρεί την αρχική αγοραστική του δύναμη- ανεβάζει την αγοραστική ικανότητα· ισοδυναμεί, δηλαδή, με αύξηση του πραγματικού αποθέματος χρήματος. Επίσης μείωση στους μισθούς και τις τιμές μειώνει και τις τιμές των στοιχείων αξίας, όπως τα διαρκή αγαθά, η γη κτλ., έτσι ώστε ο πραγματικός πλούτος όσον αφορά τα στοιχεία μένει σταθερός. Το αποτέλεσμα ως απόλυτο άθροισμα των δύο παραπάνω είναι θετικό.⁸⁰

Γ. Ο τρίτος αγωγός επηρεασμού είναι το εσωτερικό απόθεμα χρέους, οι ροές και τα βάρη εξυπηρέτησης. Υποβαθμισμένος τομέας στο ISLM μοντέλο ένεκα της απουσίας εσωτερικών πιστωτικών αγορών. Η συμβολή της ενδογεννοποίησης των τομέων που αφορούν τα χρηματιστικά, είναι η αναγνώριση της κρίσιμης σημασίας αυτού του αγωγού, και εξηγεί γιατί χαμηλότερες τιμές και ονομαστικοί μισθοί μπορεί πρακτικώς να οδηγήσουν σε μείωση της συνολικής ζήτησης. Αυτό αντιβαίνει την περίπτωση "Β" που αναπτύξαμε αμέσως πριν. Αλλά καθώς η εταιρεία καθίσταται σχετικώς όλο και περισσότερο χρεωμένη, χαμηλώνει η πιστοληπτική της ικανότητα και υπονομεύει την δυνατότητά της να δανείζεται για χρηματοδότηση της επενδυτικής δαπάνης. Λιγότερη ακόμη σημασία έχει δοθεί στα αποτελέσματα των μεταβαλλόμενων ροών (flows of inside debt) του εσωτερικού χρέους. Αυτές οι ροές ενδιαφέρουν για τον καθορισμό της συνολικής ζήτησης σε μια ενδογενή θεωρία χρήματος. Το κλειδί της νεωτερικότητας είναι η αναγνώριση ότι ο τραπεζικός δανεισμός δημιουργεί αγοραστική δύναμη

⁸⁰ Βλ. σχετικά Dornbusch - Fischer, 1994, σ. 193.

και αυτό επιδρά στο επίπεδο της συνολικής ζήτησης όταν οι δανειζόμενοι δαπανούν τα χρήματά τους. Τα νεοδημιουργημένα χρηματικά διαθέσιμα κυκλοφορούν ως μέρος της κυκλικής ροής του χρηματικού εισοδήματος, ώστε η συνολική ζήτηση να αυξάνεται όσο τα δάνεια παραμένουν σε κυκλοφορία. Η διαφορά από το δανεισμό μέσω των ομολογιακών αγορών (εκδόσεις τίτλων των εταιρειών) είναι ότι ο τελευταίος είναι μεταφορά χρηματικών διαθεσίμων από τον πιστωτή στον οφειλέτη ενώ το αποτέλεσμα του τραπεζικού δανεισμού στην έκταση που συμβάλλει στην κυκλοφορία νέων χρηματικών διαθεσίμων είναι περισσότερο επεκτατικό. Αν και οι δύο περιπτώσεις επιδρούν στη διανομή γιατί μεταφέρουν εισόδημα από τους χρεωφειλέτες στους δανειστές. Αυτό εξάλλου δείχνει emphaticά ότι οι αγορές χρήματος επιδρούν στη διανομή, και η επίδραση είναι υπολογίσιμη καθώς η κλίμακα του δανεισμού αυξάνει σχετικά με το προϊόν. Όταν συνδυάζονται οι διαφορετικές ροπές προς κατανάλωση, στην πλευρά των πιστωτών και χρεωστών, η μεταφορά εισοδήματος ανάμεσα στους πιστωτές και τους οφειλέτες χρησιμεύει ως θεμέλιο της πιστωτικά οδηγούμενης επέκτασης στο πλαίσιο του επιχειρηματικού κύκλου.

Ο δανεισμός είναι αρχικώς επεκτατικής επίδρασης και ανεβάζει την συνολική ζήτηση. Αν και ο δανεισμός αφήνει πίσω του ένα αποπληθωρικό αποτύπωμα της επιβάρυνσης εξυπηρέτησης του χρέους. Στο πέρασμα του χρόνου, το επεκτατικό αποτέλεσμα του νέου δανεισμού βαλτώνει από την ανάγκη εξυπηρέτησης και αυτό αποτελεί την εισαγωγή για τη στροφή προς τα κάτω του παραγωγικού κύκλου.

Σύμφωνα με τους μετακεϋνσιανούς το αποτέλεσμα του χρέους δεν είναι μόνο το παραπάνω. Είναι και μια μεταβλητή που συνεισφέρει στην πειθαρχία των εργατών, ένας εκφοβισμός των εργατών για την εις βάρος τους διανομή. Οι εταιρείες κραδαίνουν τις ανάγκες εξυπηρέτησης του χρέους για να προστατεύσουν έσοδα διεκδικούμενα από τους εργάτες για την ανόρθωση των μισθών. Οι εταιρείες μπορούν να επιλέξουν να ανορθώσουν τους ισολογισμούς τους και να μετατρέψουν το εισόδημα από το υπολειμματικό κέρδος (residual profit income) σε προαπαιτητή (precommitted) αξίωση εξυπηρέτησης του χρέους (ως

αποτέλεσμα και της επένδυσης σε τίτλους αξίας). Υψηλότερη αναλογία χρέους/ιδίων κεφαλαίων αυξανόταν την αποτελεσματικότητα (viability) της εταιρείας, στέλνοντας ένα αξιόπιστο μήνυμα στους εργάτες για ενδεχομενη παύση των εργασιών λόγω των εργατικών απαιτήσεων. Συνήθως, οι λογαριασμοί του ισολογισμού μπορεί να επιλεγούν με υπολογισμό των διανεμητικών αποτελεσμάτων έτσι όπως είναι οι παραγωγικές τεχνολογίες. Η αναλογία χρέους/ιδίων κεφαλαίων είναι μέσο που προκαταλαμβάνει τους εργάτες. Εντωμεταξύ, οι ιδιοκτήτες αναγνωρίζουν ότι η αυξανόμενη αναλογία χρέους/ιδίων κεφαλαίων μεγαλώνει την πιθανότητα της πραγματικής συνάντησης με τη χρεωκοπία και αυτό το αποτρεπτικό κόστος τους αποθαρρύνει να μεταχειρίζονται αυτό το μηχανισμό ελέγχου.⁸¹

Τέλος, υψηλότερα επιτόκια υπηρετούν μια ανάλογη λειτουργία καθώς για κάθε δεδομένη αναλογία χρέους/ιδίων κεφαλαίων καθιστούν ένα μεγαλύτερο τμήμα των κερδών προαπαιτητό. Γι' αυτό, και η νομισματική πολιτική μπορεί να θέσει σε κίνδυνο και τους εργάτες πέραν και άνω του αποτελέσματός της και της επίδρασης στη συνολική ζήτηση - απασχόληση (AD - employment effect).

Το ονομαζόμενο *πειθαρχικό αποτέλεσμα* των χρηματιστικών αγορών λειτουργεί δια της πλευράς της προσφοράς άμεσα στην οικονομία και τονίζει μια απόκλιση από την κενυσιανή παράδοση που επικεντρώνει στην επίδραση των αγορών χρήματος στη συνολική ζήτηση και την αγορά αγαθών.⁸² Οι εταιρείες λόγω του αποτελέσματος του χρέους μπορεί να εμποδίζονται να δανειστούν για χρηματοδότηση παραγωγικών επενδύσεων και αυτό χαμηλώνει το προϊόν και το

⁸¹ Πάντως, για να ξεφύγουμε από την "τραβηγμένη" περίπτωση της απειλής και του πειθαρχικού αποτελέσματος στο σύνολο της οικονομίας, οι αγορές χρήματος μπορούν να επηρεάσουν την εργασία μέσα από ένα σύστημα που θα αναπτύξουμε σε επόμενο τμήμα: της συμμετοχής της εργασίας στα κέρδη και του άμεσου ενδιαφέροντός της για τα αποτελέσματα της επένδυσής της.

⁸² Η νέα προσέγγιση αφήνει περιθώρια συσχέτισης και με τα 'new classical models', Striglitz & Weiss, 1981, για τις ατέλειες πληροφόρησης στις αγορές (information imperfections), βλ. Palley I. 1999, σ. 110.

εισόδημα. Οι χρηματιστικές αγορές επηρεάζουν και την πλευρά της προσφοράς και αυτή της ζήτησης.

3.2.6 Μια αναγκαία συμπλήρωση που περνά από τον Pasinetti, ή μια πρώτη αναγνώριση της συμμετοχής της εργασίας.

Στο μετακεϋνσιανό ιδίως μοντέλο που προηγήθηκε, διαπιστώσαμε ότι η πίστη, το πιστωτικό χρήμα και η κινητοποίησή του παίζει έναν καθοριστικό ρόλο στην οικονομία. Βρίσκουμε ξανά αυτή την άποψη στο μοντέλο που ανέπτυξε ο Pasinetti αναγνωρίζοντας με *πιο άμεσο τρόπο* στην πλευρά των μισθών τη δυνατότητα μέσω της αποταμίευσης και της διοχέτευσής της να λαμβάνουν εισόδημα από κέρδη. Ο Pasinetti "...αρχίζει καταδεικνύοντας ένα λάθος στην καλντοριανή (του 1956) επεξεργασία της αποταμίευσης των εργατών, στην οποία ο Kaldor παραμέλησε να επιτρέψει στους εργάτες να λάβουν αμοιβή επί του κεφαλαίου που οι αποταμιεύσεις τους μπορούν να αγοράσουν... οι αποταμιεύσεις τους δηλαδή, κέρδιζαν μηδενικό επιτόκιο... Έτσι ο Pasinetti μετασχηματίζει αυτό που ουσιαστικά ήταν το υπόδειγμα του Kaldor με σκοπό να επιτρέψει στους εργάτες να λαμβάνουν εισόδημα από την ιδιοκτησία εάν οι τελευταίοι αποταμιεύουν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι σχέσεις διανομής προφανώς γίνονται περισσότερο περίπλοκες, καθώς το μερίδιο των κερδών στο εισόδημα δε μπορεί πλέον να λογαριάζεται ως ταυτόσημο με το μερίδιο των καπιταλιστών. Όπως επίσης και το μερίδιο των μισθών δεν εξαντλεί το μερίδιο των εργατών. Τοιουτοτρόπως, έχουμε *δύο σύνολα διανεμητικών σχέσεων*: το μερίδιο των μισθών και των κερδών, και το μερίδιο των εργατών και των καπιταλιστών" (Howard C. M. 1979, σ. 153).

Συνολικά στα άλλα υποδείγματα που μέχρι τώρα εξετάσαμε παρά τις βελτιώσεις ιδίως στα μετακεϋνσιανά, ενώ όλοι αναγνωρίζουν την αξία της κινητοποίησης των αποταμιεύσεων S_w ή S_c (μισθών και κεφαλαίου αντίστοιχα), μέσω των δικτύων της πίστης, αφήνουν αδιευκρίνιστο το αποτέλεσμα της κατανομής του παραγωγικού εξαγόμενου στο οποίο αυτές συμβάλλουν. Διστάζουν, γιατί θα ανατραπούν οι αρχικές παραδοχές ότι οι εργάτες δεν αποταμιεύουν. Έτσι *το παράδοξο* εντοπίζεται εδώ: από τη στιγμή που η αποταμίευση η προερχόμενη και από τις δύο πλευρές λαμβάνει αμοιβή, τουτέστιν τόκο, αυτό αναγνωρίζεται μόνο ως δυνατότητα των καπιταλιστών. Ο τόκος

στους εργάτες λογαριάζεται μηδενικός. Αν αποταμιεύουν οι εργαζόμενοι και αυτό το κάνουν μέσα από την ανάπτυξη ενός δικτύου λειτουργίας, διαπραγμάτευσης και αξιοποίησης της πίστης, κατέχουν ένα ποσό κεφαλαίου. Τότε, αρχικά με τη μορφή του τόκου, πρέπει να πάρουν ένα μερίδιο από τα συνολικά κέρδη.

Η ανταπάντηση - βελτίωση του Kaldor⁸³ στηρίζεται στη νεο-Pasinetti θεώρηση ότι οι επιχειρήσεις οργανώνονται ως εταιρείες και μέρος του κέρδους περιέρχεται στα νοικοκυριά ως μέρισμα των τίτλων που κατέχουν. Αυτό το μέρος του εισοδήματος μαζί με τα αδιανέμητα κέρδη, των νοικοκυριών συνιστούν τη συνολική αποταμίευση. Έτσι ερευνάται ακριβέστερα και ο ρόλος των αγορών των ποικιλώνυμων τίτλων αξίας στον καθορισμό της διανομής. Το τελευταίο το αντιμετωπίσαμε στις μετακεϋνσιανές απόψεις-υποδείγματα χωρίς όμως ρητή αναφορά στη διοχέτευση της αποταμίευσης της πλευράς της εργασίας και την αγοραπωλησία στην αγορά της πίστης.

Ο Pasinetti στην ανάλυσή του προβαίνει σε ένα ενδιαφέρον και αξιοσημείωτο συμπέρασμα: ότι η ροπή προς αποταμίευση των εργατών δεν επηρεάζει τη διανομή του εισοδήματος μεταξύ κέρδους και μισθού ή την αναλογία του κέρδους, ενώ πράγματι επηρεάζει τη διανομή του εισοδήματος. "Μακροχρόνια ροπή προς αποταμίευση των εργαζομένων, αν και επηρεάζει τη διανομή του εισοδήματος μεταξύ κεφαλαιούχων και εργαζομένων, δεν επηρεάζει τη διανομή του εισοδήματος ανάμεσα στα κέρδη και τους μισθούς" (Pasinetti L.L. 1996, σ. 224-225). Ας κρατήσουμε αυτό ως όρο μετάβασης σε μια νέα πραγματικότητα στην οποία, όπως θα δούμε, η εργασία συμπεριφέρεται "επιχειρηματικά". Άλλωστε, όλη αυτή η "διόρθωση" Pasinetti είναι ο μεσολαβητικός κρίκος στο θεωρητικό πεδίο για να ορίσουμε αργότερα τη νέα μορφή της σχέσης κεφαλαίου - εργασίας και το ρόλο της πίστης στη μετάβαση στο νέο πλαίσιο άρθρωσης και αξιοποίησης της κεφαλαιακής σχέσης, αν και θεωρήθηκε από τους Samuelson & Modigliani ως παραδοξότητα.⁸⁴ Εάν όμως τα κέρδη από την πλευρά της

⁸³ Βλ. σχετικά Pasinetti L.L. 1996, Rimmer R. 1993, σ. 32 - 75.

⁸⁴ Βλ. σχετικά Howard C. M. 1979, σ. 157.

εργασίας επανεπενδύονται, όπως θα δείξουμε στο επόμενο κεφάλαιο, αυτό το παράδοξο παύει να υφίσταται, με δεδομένο το χαρακτήρα του μισθού που αποτελεί το κομβικό σημείο, στο οποίο ο νέος χαρακτήρας της επιχείρησης και της οργάνωσης της εργασίας και της πιστωτικής λειτουργίας συναντώνται. Υπάρχει δηλαδή P_w και P_c όπως ακριβώς S_w και S_c για τη διαμόρφωση της μακροοικονομικής σχέσης στο σύνολο της οικονομίας⁸⁵.

⁸⁵ Βλ. σχετικά Rimmer R. 1993, σ. 32 - 75.

3.2.7 Σύντομη σύνοψη του κεφαλαίου.

Όπως τοποθετήσαμε διαδοχικά τα υποδείγματα διανομής - εφαρμογές και εξειδικεύσεις των γενικών θεωριών- διατρέξαμε διάφορα στάδια. Εξετάστηκε κατ' αρχάς το ασυσχέτιστο και εξωγενώς τοποθετημένο χρήμα μιας οικονομίας τέλειου ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας του *κλασικού υποδείγματος*. Στη συνέχεια, ερευνήθηκε ο καθορισμός του επιπέδου απασχόλησης στον εθνικό χώρο και η ζήτηση για χρηματοδοτικά στοιχεία που λειτουργούν ενισχυτικά προς τη νέα συνολική ζήτηση του *νεοκεϋνσιανού υποδείγματος*. Ακολούθως, διατρέχοντας τη μονοπώληση της οικονομίας και την "αυστηρή" λειτουργία της *μαρξιστικής σύνθεσης*, φτάσαμε στη διαπραγματευτική δύναμη της εργασίας και τη "mark-up" κοστολόγηση των εταιρειών του *καλεκιανού πλαισίου*.

Η *μετακεϋνσιανή σύνθεση*, επιτρέπει στο χρήμα να κινηθεί με την ελαστικότητα που του δίνει ο χαρακτήρας του, οι θεσμοί και η εγγύηση του εθνικού κράτους. Οι χρηματιστικές αγορές ωριμάζουν και η διαπραγμάτευση της πίστης καθίσταται μια αυτόνομη διαδικασία λειτουργίας. Στον *Pasinetti* βεβαιώνεται αποφασιστικά η συμμετοχή στο παραγωγικό αποτέλεσμα κάθε ενός που κατέχει τίτλους που παραπέμπουν στη νομή των μέσων παραγωγής.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, θα αποπειραθούμε τη συγκρότηση ενός πλαισίου γενικής θεωρητικής αναφοράς, εντός του οποίου κεφάλαιο και εργασία αρθρώνουν τη διανεμητική σχέση τους στην πορεία της μετακρατικής ολοκλήρωσης και της οικουμενικότητας του καπιταλισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΛΕΥΡΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

4.1 ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

Στο παρόν κεφάλαιο σχηματίζουμε ένα γενικό αφαιρετικό πλαίσιο εντός του οποίου εξετάζεται η διαμόρφωση νέων σχέσεων διανομής μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Μέσω ενός δυναμικού μεθοδολογικού γίνεσθαι, σύμφωνα με το νέο σχήμα που παρουσιάζουμε, αναλύουμε την εθνική σχέση αξιοποίησης του κεφαλαίου, τη χαρακτηριζόμενη από τη διατήρηση της παραλληλίας του μισθού με την παραγωγή. Στη συνέχεια, μεταβαίνουμε σε ένα νέο καθεστώς: αυτό που ορίζεται από την καθοριστική ρήξη αυτής της παραλληλίας ως ερμηνευτικού όρου της νέας διανεμητικής σχέσης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Στη διαδικασία της ανάλυσης διαδοχικά διευκρινίζονται:

α) Τι ακριβώς είναι η *εργασία* ως αξιοπαραγωγός δύναμη, ως κάτοχος της ικανότητας μετασχηματισμού της παραγωγικής ύλης και ανάδειξης της αξίας, και τί σημαίνει *εργασία ως απόλυτη αξία χρήσης*.

β) Η *ουσία του κεφαλαίου* ως μεταστοιχείωση της *απόλυτης ανταλλακτικής αξίας*, ως η άλλη πλευρά της εργασίας και η άρνηση της αξίας χρήσης στη διεργασία της παραγωγής και της κυκλοφορίας.

γ) Η ιστορική, κοινωνική και οικονομική διαδικασία που επέτρεψε την *αμεσότερη ανταλλαγή* των δύο μορφών της εργασίας, ο χαρακτήρας των μέσων παραγωγής που επειδή ως εμπορεύματα είναι ενότητες αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας, μπορούν και δημιουργούν το περιβάλλον λειτουργίας της εργασίας στη συνάντησή της με την άρνησή της, το κεφάλαιο, εντός των ειδικών καπιταλιστικών σχέσεων απόσπασης της υπεραξίας και διανομής του εισοδήματος.

δ) Οι τρεις *συμβατικοί χρόνοι της διανεμητικής σχέσης*, των οποίων η διαδοχικότητα στο χρόνο, τον καπιταλιστικό παραγωγικό χρόνο, αποκτά εξέχουσα ερμηνευτική θέση. Εργαζόμαστε μόνο στο περιβάλλον της

ανταλλαγής των δύο ακραία αφηρημένων πλευρών της εργασίας, που καθίσταται το αποκλειστικό μεθοδολογικό πλαίσιο.

ε) Ο χαρακτήρας των θεσμικών και οργανωτικών συστημάτων που διευκολύνουν την αμεσότερη συνάντηση των δύο πλευρών της εργασίας ως ανώτερης αρχής αξιοποίησης. Το *πιστωτικό σύστημα* και η νέα *διεθνική εταιρεία* προσφέρουν αυτή τη δυνατότητα.

στ) Το ερμηνευτικά κρίσιμο σημείο που αναδύεται από το *χαρακτήρα του μισθού*. Διαπιστώνουμε μια ιστορικά και θεωρητικά παράλληλη πορεία του μισθού με την παραγωγή. Όταν προκύψει άρση της παραλληλίας του μισθού με την παραγωγή, δυνατότητα και του μισθιακού κεφαλαίου να “αξιοποιηθεί” στην παραγωγή, αποτέλεσμα μιας ιδιόμορφης “επιχειρηματικής” συμπεριφοράς της εργασίας που ωρίμασε στο πλαίσιο διεθνοποίησης του κράτους, η διανομή ξεφεύγει από το αυστηρό σχήμα των αντιστοιχιών “εργασία = μισθός”, “κεφάλαιο = υπεραξία”. Η διανομή φαίνεται να εντοπίζεται στη σφαίρα της υπεραξίας αμεσότερα, ο αποδέκτης του μισθιακού κεφαλαίου να προσβλέπει στο κέρδος μέσω της οργάνωσης της παραγωγής. Μια νέα φρεναρισμένη συνείδηση αναδύεται ως αμιγής θεσμοποιητικός όρος. Ενδιάμεσα, έχει επιτευχθεί η απαραίτητη εργασιακή πειθαρχία και ένα είδος καθαρής αυτοοργάνωσης της εργασίας, η αξιοποίηση του κεφαλαίου δε, δεν σχετίζεται άμεσα με την οργάνωση της εγκατεστημένης στο χώρο παραγωγής αλλά με την κατάλληλη μέσω του πιστωτικού συστήματος διοχέτευση των κεφαλαίων. Οι καθοριστικοί όροι στη σχέση διανομής εμπλουτίζονται με νέες αποφασιστικές σταθερές.

Αρχίζοντας την κυρίως ανάπτυξη είναι απαραίτητο να προηγηθεί μια *προειδοποίηση*: η εξέταση είναι αυστηρά μακροσκοπικού και μακροοικονομικού χαρακτήρα. Ενδεχόμενη απόπειρα να μεταχειριστούμε αυτή τη διαδικασία και τα πορίσματά της με μικροοικονομική ερμηνευτική σκοποθετική προϋποθέτει πρόσθετους περιορισμούς και παραδοχές.

4.1.1 Αναγκαία σύνδεση με όσα προηγήθηκαν.

Στα κείμενα που προηγήθηκαν, κυρίως δε στο δεύτερο κεφάλαιο, ορίσαμε το χαρακτήρα της σχέσης αναπαραγωγής του κεφαλαίου Χ...Χ', στο οικουμενικό της περιεχόμενο, ως την ικανότητα να εγκαθιδρύει τους όρους αξιοποίησής της σε κάθε οικονομικώς οριζόμενο σημείο του χώρου. Το κράτος, παρά την ουσία του ως καπιταλιστικός επικαλυπτικός θεσμός και συλλογικός διαμεσολαβητής, σχετικοποιεί την άμεση επαφή κεφαλαίου-εργασίας στη διαδικασία αξιοποίησης, και περιορίζει στα όριά του μια σχέση με εγγενή την τάση οικουμενικής διασποράς. Η οικουμενική κοινωνία των ιδιωτών με τα νέα χαρακτηριστικά και τους συντελεστές της αναπτύσσεται ως απότοκο μιας διαρκούς περιπέτειας προς την αναζήτηση της κερδοφορίας. Το κράτος με τον τρόπο που αποσύρεται - την απομάκρυνση από το άμεσο παραγωγικό πεδίο και την "αντιπρονοιακή επανάσταση"⁸⁶ - αποκαθαίρει εν μέρει το τοπίο από το φόρτο που επέβαλλε με την παρουσία του στους τρόπους διαμόρφωσης και διανομής της αξίας και της υπεραξίας. Η εθνική κυριαρχία διαβρώνεται και η κρατική δραστηριότητα εντάσσεται οργανικά σε ένα σύστημα που την εγκολπώνεται στις νέες συνάψεις.

Επιπλέον, το ιμπεριαλιστικό στάδιο της εξαγωγής κεφαλαίων, της άνισης ανταλλαγής κτλ.⁸⁷ είναι ένα πλαίσιο που δεν ικανοποιεί τη νέα σχέση. Η τελευταία καθίσταται ένα οργανικότερο σύστημα καπιταλιστικής ολοκλήρωσης. Η επέκταση, η γεωγραφική διασπορά και η λειτουργική ολοκλήρωση των διεθνώς κατανεμημένων δραστηριοτήτων αλλάζουν σταδιακά χαρακτήρα. Δεν είναι πια η σύμφυση με τις κρατικές πολιτικές που κατευθύνει τις επενδυτικές δραστηριότητες αξιοποίησης μιας επιχείρησης. Είναι κυρίως και αποφασιστικά η ίδια της η αποτελεσματική αυτοοργάνωση δια των παραγωγικών, χρηματιστικών και επικοινωνικών δικτύων που αναπτύσσει και επιτρέπουν οι σχέσεις εξουσίας, ελέγχου και δύναμης

⁸⁶ Βλ. Skidelsky R. 1997.

⁸⁷ Για μια συνοπτική αναφορά βλ. σχετικά Bensussan - Labica, 1999, σ. 575-583.

να καθορίζουν με ποιους τρόπους η χρηματοδότηση, τα υλικά και η εργασιακή συμβολή κατανέμονται και εισέρχονται στην αλυσίδα αξιοποίησης. “Η καπιταλιστική επιχείρηση και η σύγχρονη διοίκηση είναι οντότητες που διαμορφώνουν ένα αυτόνομο σύστημα στους κόλπους ενός συστήματος χωρίς κανόνες” (Habermas J. *teste* Coutrot Th. 1998, σ. 130).

Αναλύσαμε τις νέες σχέσεις παραγωγής, οι οποίες πλησιάζουν προς ένα ανώτερο στάδιο οργάνωσης με αναφορά και συσχέτιση προς το εσώτερο νόημα του καπιταλισμού, που μορφοποιείται διαδοχικά περιλαμβάνοντας στον εσωτερικό του κόσμο όλο και μεγαλύτερα τμήματα της οικουμένης.

Εντός των πλαισίων της ανώτερης σπείρας στην ιστορία του εν λόγω παραγωγικού συστήματος θεωρήσαμε ως αρτιότερο τρόπο προσέγγισης των διανεμητικών θεμάτων, την προσφυγή σε μια γνωσιολογική θεώρηση που θα αντιμετώπιζε τους χώρους που επικοινωνούν οικονομικά μεταξύ τους ως σημεία (ολοκληρωμένες οικονομικές δομές) και όχι αναγκαστικά εθνικής αναφοράς οργανικά σύνολα. Αποπειρώμεθα έτσι την *έρευνα στο επίπεδο του καπιταλισμού γενικά*, αποφεύγοντας θεωρήσεις της συσσώρευσης που προέρχονται από την άνιση ανάπτυξη της ιεραρχικής σχέσης μεταξύ των καπιταλιστικών κρατών και περιοχών και το ρόλο του εθνικού κράτους. Μοιραία, το διανεμητικό πεδίο, ο τρόπος αντιμετώπισης και το θεωρητικό σχήμα που το εκφράζει αρτιότερα, μετασχηματίζονται. Εκδηλώσαμε την προτίμησή μας προς τη μαρξιστική ανάλυση με την προσφυγή μας περισσότερο στον ίδιο τον Μαρξ, καθώς σε αυτόν μπορούμε να αντλήσουμε οικονομικά και φιλοσοφικά τεκμήρια για την άμεση σχέση κεφαλαίου - εργασίας και να συλλάβουμε σφαιρικά την τρέχουσα εξέλιξή της.

Οι *κεϋνσιανές πολιτικές* που λειτούργησαν στο εσωτερικό του κράτους τα τελευταία πενήντα χρόνια εκκόλαψαν τους όρους για το ξεπέρασμά του, τουλάχιστον στον οικονομικό τομέα, ως οι απαιτήσεις ενός μεταστατικού συστήματος, μιας οικονομικής σχέσης που αναζητούσε εναγωνίως την επιστροφή στις ριζικές αρθρώσεις: την

εργασία που με μαρξιστικούς όρους αναζητούσε τη συνάντηση με τον εαυτό της για την αναπαραγωγή του συστήματος στο καπιταλιστικό πλαίσιο εκμετάλλευσης.⁸⁸ Η ανάπτυξη της πίστης, η προσφορά και ο έλεγχος του χρήματος και της κυκλοφορίας, η βοήθεια προς τη συσσώρευση με κοινωνική ειρήνη, η βελτίωση της αποτελεσματικότητας, η διαμόρφωση καπιταλιστικής καθεστωτικής συνείδησης κτλ από μέρους του κράτους ήταν μεταβατικοί σταθμοί. Οι σφαίρες της οικονομίας είναι στη βαθύτερη οικονομική κατανόησή τους αυτορυθμιζόμενες. Επί παραδείγματι, η λειτουργία του χρήματος ως κεφαλαίου στο σύνολο της οικονομίας έχει ως πρώιμο στέγαστρό της τις αντίστοιχες κρατικές πολιτικές που συνδέονται με ρυθμίσεις σχετικά με το θεσμό του χρήματος. Η ωρίμανσή τους αφήνει στο περιθώριο αυτές τις πολιτικές και αυτοαναπτύσσεται. Αυτή είναι μια κυριολεκτική επιτυχία του συστήματος. Η αυτονόμηση των κεντρικών τραπεζών και η προϊούσα αποδιαμεσολάβηση⁸⁹ είναι οι ισχυρότερες αποδείξεις.

Τα υποδείγματα διανομής τα οποία εξετάσαμε στο τρίτο κεφάλαιο και κυριαρχούν στην ανάλυση του καπιταλισμού δεν έχουν εντοπίσει ακόμη αυτή την εσωτερική ουσία παρά τις νύξεις που επιδρασιλεύουν, χωρίς να μπορούν να τις ολοκληρώσουν σε ένα συστηματικό αναλυτικό εργαλείο. Ο μόνος τρόπος είναι η αναγνώριση ότι υφίσταται το

⁸⁸ Γι' αυτό δε μπορούμε να δεχτούμε τη διαπίστωση του Bose A. 1980, σ.175, ότι οι θέσεις του Μαρξ: α) "η εργασία είναι η μόνη πηγή της αξίας (ή της τιμής ή του κέρδους), β) "το κεφάλαιο δεν είναι ένα πράγμα αλλά μια καταναγκαστική κοινωνική δύναμη που εφαρμόζεται στην εργασία", είναι αμοιβαία αποκλειόμενες. Είδαμε και σε προηγούμενα κεφάλαια, θα εξετάσουμε και στη συνέχεια, τον ειδικό χαρακτήρα της ουσιαστικής αλληλοσυμπληρωματικότητας των δύο αυτών προτάσεων για τους όρους και το φυσικό οικονομικό περιβάλλον που η άμεση εργασία συνδυάζεται με την έμμεση αποκρυσταλλωμένη.

⁸⁹ Με τον όρο "αποδιαμεσολάβηση" εννοούμε την αμεσότερη σχέση μεταξύ των συντελεστών που συναντώνται σε όλες τις αγορές. Ένα παράδειγμα είναι οι τράπεζες που αποβάλλουν την παραδοσιακή τους μορφή και η οργάνωση των υπηρεσιών στο νέο διαδικτυακό περιβάλλον. Την αμεσότερη συνάντηση των συντελεστών και τις συνέπειές της θα την ερμηνεύσουμε σε βάθος παρακάτω. Επίσης, για τον τρόπο που το διεθνές νομισματικό σύστημα αντανakλά μια σχέση προς τη διαρκή άρση των περιορισμών στις ανταλλαγές, βλ. πρώτο παράρτημα.

προφανές: η συνεργασία της εργασίας στην άρνησή της, στην εκμετάλλευσή της.

Δεδομένων αυτών, τα πρότυπα που συνδέσαμε με τον εθνικό χώρο έχουν ένα ιστορικό ερμηνευτικό εύρος. Για την ακρίβεια της ανάλυσης, οφείλουμε να διατηρούμε στο προσκήνιο το ότι οι “παλαιοί” τρόποι και μέθοδοι τόσο στο εφαρμοσμένο όσο και στο καθαρά θεωρητικό πεδίο δεν εξατμίζονται με τη θερμή επέλαση των εξελίξεων. Παραμένουν εν ισχύ εντός των ορίων που το νέο πλαίσιο τους επιφυλάσσει, η σχετική ερμηνευτική τους ικανότητα διατηρείται. Όπως ακριβώς και το κράτος δεν διαλύεται αλλά ενσωματώνεται λειτουργικά σε ένα σύστημα που το προσπερνά.

Η επιστροφή στις μορφές, τις οποίες η εργασία αλληλομετασχηματίζεται, είναι κατά τη γνώμη μας η λύση για τη συγκρότηση ενός πλαισίου γενικής ερμηνευτικής αναφοράς της διανομής μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Είναι η μέθοδος που επιτρέπει στην εργασία να συγκριθεί με τον εαυτό της, να ανακαλύψει το πλαίσιο στο οποίο πραγματοποιεί την αξιοπαραγωγό δραστηριότητά της, να εντοπίσει τους όρους της εκμετάλλευσής της και τα όρια που της θέτει το σύστημα παραγωγής εντός του οποίου δραστηριοποιείται για την παραγωγή αξιών. Οι σχέσεις μεταξύ αντιπαράθεσης, συνεργασίας, οργάνωσης κτλ⁹⁰ έχουν το οικονομικό τους υπόβαθρο. Χωρίς αυτό είναι εκκρεμείς σχέσεις με μόνη αναφορά σε ένα εθνικό θεσμικό πλαίσιο, το οποίο διαβρώνεται ταχέως και δεν του μένει παρά μια αποκλιμακούμενη αποτελεσματική-συνεκτική δομή στις νέες συνθήκες.

Θα εξετάσουμε τα νέα χαρακτηριστικά αυτού του υποβάθρου και ταυτοχρόνως, το *νέο παράγωγο θεσμολογικό πλαίσιο* που αναδύεται. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι μετά την αποχώρηση ή ακριβέστερα την ουσιαστική σχετικοποίηση της εθνικής διαστάσεως παρέμβασης του κράτους και την απίσχναση των θεσμικών μηχανισμών του, μια αυτορυθμιζόμενη αγορά αναδύεται επιβάλλοντας τους δικούς της όρους. Στο οικονομικό πλαίσιο αυτή η αυτορύθμιση μπορεί να ερμηνευθεί καταλλήλως, εάν προσφύγουμε στους νέους μηχανισμούς

⁹⁰ Βλ. σχετικά Bushelle R. - Christiansen J. 1999.

ισορροπίας και τους τρόπους επέκτασης και αναπαραγωγής του συστήματος. Έτσι θα εντοπίσουμε και τις νέες σχετικοποιήσεις στη διαλεκτική κίνηση της “επιστροφής” στην *άρθρωση μιας αμιγούς καπιταλιστικής σχέσης* εντός των νέων συνθηκών, το θεσμοποιητικό μηχανισμό που συνοδεύει αυτή την εξέλιξη.

Στο εγχώριο (εθνικό) πρότυπο είχαν δημιουργηθεί οι θεσμικοί μηχανισμοί και το χρήμα (αυτό λειτουργούσε δια των μεσολαβητικών συστημάτων όπως οι τράπεζες) που διατηρούσαν τις ισορροπίες όταν ανερχόταν η αποταμίευση, η συνολική ζήτηση με ευθύνη της εργασίας ή η υπερβολική κατανάλωση των καπιταλιστών. Τα πράγματα οδεύουν προς μια περαιτέρω αυτορυθμιζόμενη οικονομικά κατάσταση: η άμεση επαφή κεφαλαίου-εργασίας και η λειτουργία της εργασίας εντός του συστήματος μπορούν να ερμηνευθούν αποτελεσματικά μόνο εάν στο γνωσιολογικό πεδίο μεταφερθούμε στις σχέσεις μεταξύ των αξιών, της *γενικής και αδιαφοροποίητης ανταλλακτικής αξίας* από την πλευρά του κεφαλαίου και της *γενικής και αδιαφοροποίητης αξίας χρήσης* από την πλευρά της εργασίας.

Το κράτος, είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, προετοίμασε την άρνησή του, λειτουργώντας στο πλαίσιο αναπαραγωγής και επέκτασης του συστήματος. Οφείλουμε να παραδεχθούμε ότι για τη θεσμοποιητική και οικονομική του δραστηριότητα το κράτος δεν λειτούργησε αφελώς ως συνήγορος του κεφαλαίου αντλώντας αδαπάνως νομιμοποίηση από την εθνική συνείδηση. Στο βαθμό που το πραγματοποιούσε, αναγκαζόταν στις “εκχωρήσεις” προς την εργασία, με τέτοιο όμως τρόπο που η συλλογική και συνεκτική του λειτουργία στο οικονομικό πεδίο ενίσχυε την ωρίμανση της συμμετοχής της εργασίας σε ένα πλαίσιο προετοιμασίας της *νέας σχετικοποίησης* της κεφαλαιακής σχέσης. Στη διαδρομή από το ένα υπόδειγμα διανομής στο άλλο, με τη σειρά που τα εκθέσαμε στο τρίτο κεφάλαιο, ωριμάζει η *αποταμιευτική συμπεριφορά* εντός των εθνικών πλαισίων. Αυτό, όπως διαπιστώσαμε εναργέστερα στον Pasinetti, ισοδυναμεί με μια “εισοδηματική” λειτουργία της εργασίας. Υπερπηδώντας η κεφαλαιακή σχέση το εθνικό σύνορο, μπορεί πλέον να λειτουργήσει αυτονομημένη από τις παλιές θεσμικές

ισορροπίες του συστήματος, να αυτοεπεκτείνεται με τους νέους θεσμικούς αυτοπεριορισμούς επιβίωσης και αναπαραγωγής του συστήματος που εξελίσσεται.

Η άρθρωση της παραγωγικής σχέσης σε κάθε οικονομικώς οριζόμενο σημείο του χώρου μπορεί να ερμηνεύσει τη στροφή από την παρελθούσα μακροοικονομική ισορροπία του εθνικού χώρου (σχέση επένδυσης-κατανάλωσης, εθνικής δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής, εθνικής συνάρτησης παραγωγής κτλ) προς τον ελεύθερο παλμό της ανοιχτής διασταύρωσης των παγκοσμίων αγαθών που αντιστοιχεί σε μια προσφυγή προς την αμεσότερη σχέση κεφαλαίου-εργασίας. Γι' αυτό και οι αλλαγές αποτυπώνονται ευκρινέστερα και στην πλευρά της εργασίας (π.χ. ανεργία με χαμηλά επιτόκια)⁹¹ και τη μετακίνηση του κεφαλαίου (π.χ. ταχύτατη μετανάστευση με οδηγό το νόμο της κερδοφορίας). Δεν έχουμε πια ένα κλειστό οικονομικό σύστημα στα πρότυπα του "εθνικού" παρελθόντος, ώστε να υπολογίζουμε την επί του εθνικού προϊόντος λογιστική συμβολή κάθε συντελεστή στην παραγωγή του εισοδήματος και τη δημιουργία του πλούτου. Κατά τη γνώμη μας, η οικουμενικοποίηση της καπιταλιστικής παραγωγικής σχέσης αναλύεται επαρκώς μόνο μέσα από την επαγωγική μετάβαση στο ριζικό σύστημα του τρόπου παραγωγής των αξιών, την επιστροφή στην καρδιά της παραγωγής των αξιών, που είναι και ο όρος για τον υπολογισμό των μεριδίων επί του παραγωγικού αποτελέσματος. Μέσα από μια μαρξιστική θεώρηση μπορούμε ευκρινέστερα να εντοπίσουμε τον αξιοπαραγωγό συντελεστή, την εργασία, τη συμβολή του στο μετασχηματισμό των προϊόντων και την αμοιβή του σε όρους της δημιουργούμενης κάθε φορά αξίας.

Η επιμονή στη μαρξιστική ανάλυση είναι χρήσιμη για το λόγο του ότι, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, πέραν της ανάγκης να *προσφύγουμε στις αξίες* και τη σταθερότητα που προσδίδουν στην ανάλυση και όχι

⁹¹ Για τις μετακινήσεις του κεφαλαίου, τις υποκαταστάσεις κεφαλαίου-εργασίας, τις αντισταθμιστικές αμοιβαιότητες μεταξύ χώρων με πλεονάζουσα εργασία ή κεφάλαιο αντίστοιχα, την άνιση ανταλλαγή κτλ. βλ. Cohen E. 1998.

στα χρηματικά σύμβολα, ανακαλύπτουμε ότι, όσον αφορά την αμεσότερη σχέση κεφαλαίου-εργασίας που διαπιστώνουμε στην οικουμενικοποίηση, η ανάλυση που στηρίζεται στο *Κεφάλαιο* και στα *Grundrisse*, προσφέρει μια επαρκή αναλυτική βάση εκκίνησης για την αφηρημένη και επαγωγικά αναπτυσσόμενη πλευρά της έρευνας. Επίσης είναι αναγκαίο να αποφύγουμε δια της αποσαφήνισης των εννοιών το σκόπελο της διανομής επί της παραγόμενης υπεραξίας που υπολογίζεται, ρητά ή υπαινικτικικά, επί του ποσοστού της υπεραξίας στις μαρξιστικού τύπου ή εμπνεύσεως μελέτες,⁹² και να ορίσουμε ακριβώς, ιστορικά και μεθοδολογικά, το πλαίσιο εντός του οποίου συγκεντρώνεται η ένταση της αντιπαράθεσης μεταξύ κεφαλαίου - εργασίας.

⁹² Για λεπτομερή θεώρηση-επισκόπηση των θεωριών μαρξιστικής εμπνεύσεως και των παραλλαγών τους βλ. Kühne K. 1979, για τις μετακεϋνσιανές και νεορικαρντιανές θεωρίες σε σύγκριση με τις μαρξιστικές βλ. Lichtenstein P.M. 1979 και Pack S.J. 1981, για μετακεϋνσιανές και νεοκλασικές θεωρήσεις βλ. Hausman D. 1981 και Rimmer R. 1993. Πιο πρόσφατα στοιχεία επεξεργασίας που αναφέρονται κυρίως στο νόμο της αξίας, τη δημιουργία και την κυκλοφορία της, χωρίς όμως εμβάθυνση στα θέματα διανομής, παρέχουν τα άρθρα των: Chattopadhyay P. 1998, Williams M. 1998, Marginson S. 1998, Carter B. 1992, Burbach R. 1998, Smith T. 1998, Skillman L.G. 1996, Angelis M. De, 1996.

4.2 Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΩΣ ΚΑΘΑΡΗ ΑΞΙΑ ΧΡΗΣΗΣ. ΧΡΟΝΟΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.

Στην ανάλυσή μας στο δεύτερο κεφάλαιο για τις μορφές ύπαρξης της αξίας, είχαμε αρθεί άνω της εμπειρικής απλότητας και εξετάσαμε το κεφάλαιο στους τρεις λειτουργικούς σχηματισμούς του μέσα στα στάδια παραγωγής και κυκλοφορίας. Είδαμε το χρήμα όχι ως απλό μέσον κυκλοφορίας αλλά ως μια μορφή ύπαρξης της αξίας να συμπληρώνει τις άλλες δύο: αυτήν που βρίσκουμε στο κύκλωμα της παραγωγής ως παραγωγικό κεφάλαιο και αυτήν του κυκλώματος της εμπορευματικής κυκλοφορίας ως εμπορευματικό κεφάλαιο. Η κάθε μια μορφή παρουσιάστηκε με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, τη σχετική αυτοτέλειά της και τη διαρκή αιρετότητά της μέσα στην κίνηση αξιοποίησης του κεφαλαίου. Το χρήμα κάθε φορά ως κεφάλαιο προς αξιοποίηση συναντά την εργασία και αρχίζει εκ νέου ο κύκλος της αξιοποίησης.

Είχαμε αφήσει την εξέταση στο σημείο που η ιστορική εξέλιξη του συστήματος και η συνεχής μετάσταση της κεφαλαιακής σχέσης έχει φέρει τα πράγματα σε ένα επίπεδο στο οποίο διαπιστώνεται η αμεσότερη επαφή ή τουλάχιστον η χωρίς τις προηγούμενες μεσολαβήσεις ευχερέστερη "συνάντηση" μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Από εδώ και στο εξής θα εξετάσουμε τα συστατικά στοιχεία μιας οικονομίας, ενός ιδεότυπου κατά κύριο λόγο ή μιας αφαίρεσης που κινείται στα δυναμικά πεδία της διαρκώς δημιουργούμενης και ανανεούμενης αξίας. Στο σχήμα που αναπτύσσουμε, θα επιχειρήσουμε μια ταύτιση ερμηνευτική μεταξύ καθαρής θεωρίας και φαινομενικής εκφοράς -διαπίστωσης- των σχέσεων. Αυτό θα περιοριστεί, όσο είναι δυνατόν να αποφύγουμε τις αναγκαίες προεκτάσεις, στο χώρο της διανομής της υπάρχουσας και της δημιουργούμενης αξίας.

4.2.1 Η οικονομία του χρόνου: παραγωγικός καπιταλιστικός χρόνος, χρόνος με ιστορική σημασία.

Εντός της καπιταλιστικής σχέσης αναπαραγωγής του συστήματος ο χρόνος, κατά τον οποίο ελεύθερα δια της σύμβασης εργασίας διατίθεται δεσμευόμενη η δύναμη που μετασχηματίζει αξιακά τα υλικά, γίνεται χρόνος παραγωγής με καπιταλιστικό-ιστορικό χαρακτήρα. Η παραγωγή αγαθών είναι μια διαδικασία κατά την οποία η παραγωγική κατανάλωση της εργασίας ταυτίζεται με τη χρήση της για ορισμένο χρόνο. Ο κάτοχος της εργατικής δύναμης την διαθέτει για όσο χρόνο διαρκεί η παραγωγική δραστηριότητα, το παραγωγικό του συμβόλαιο είναι περιορισμένης διάρκειας. Αυτό που διαφοροποιεί τον καπιταλισμό από τα προγενέστερα συστήματα παραγωγής είναι ότι ο "εργάτης του καπιταλιστικού συστήματος δεν εκποιεί την εργασία του παρά μόνο σε χρόνο, τούτέστιν για μια περιορισμένη διάρκεια" (Ferreira - Ege, 1998, σ. 584). Αυτή η δημιουργική δύναμη εντός της διάρκειας απασχόλησής της είναι ικανή όχι μόνο για την παραγωγή αξιών δια των οποίων επιτυγχάνει μέσω ισοδυνάμων ανταλλαγών στην αγορά την ανασύσταση του εαυτού της, αλλά και την παραγωγή ενός γενικού αξιακού πλεονάσματος, το οποίο λόγω των ειδικών ιστορικοκοινωνικών σχέσεων κεφαλαίου εργασίας μετέρχεται ο κάτοχος του κεφαλαίου. Η διάρκεια απασχόλησης της αξιοπαραγωγού δυνάμεως εντός συγκεκριμένων ιστορικών και τεχνικών συνθηκών είναι καθοριστική μεταβλητή τόσο για την πλευρά της εργασίας όσο και για την πλευρά του κεφαλαίου.

Ειδικότερα, κάθε κεφάλαιο που ξεκινά τη διαδικασία αξιοποίησης διαχωρίζεται σε δύο τμήματα: το ένα της αμοιβής εργασίας και το άλλο της αξίας των μέσων παραγωγής. Σχετικώς με το χρόνο, τον καπιταλιστικό χρόνο αξιοποίησης, μπορούμε να σχηματίσουμε κάποιες ερμηνευτικές ισοδυναμίες. Ορίζουμε T το χρόνο που αναπαριστά την περίοδο κατά την οποία δημιουργείται η συνολική κοινωνική αξία. Εντός αυτού του συνολικού χρόνου, ορίζεται ως t_n , ο μέσος κοινωνικά αναγκαίος χρόνος για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. t_n ,

είναι η αναπαράσταση του ομοιογενούς παραγωγικού χρόνου για τη νέα συνολική κοινωνική αξία. Η διαφορά $T - t_v$, αναπαριστά διαφυγές, απώλειες παραγωγικές εντός της εργάσιμης ημέρας που σχετίζονται με την κατάλληλη παραγωγική οργάνωση της εργασίας, την ανταπόκριση των εργατών στις προδιαγραφές της παραγωγής κτλ. Σε μια τέτοια περίπτωση το χρονικό ισοδύναμο του μεταβλητού κεφαλαίου μπορεί να γραφεί ως $V = Nt_n$, (N , ο αριθμός των εργατών). Η νέα αξία που παρήχθη έχει ένα χρονικό ισοδύναμο $= Nt_v$, και το ποσοστό της υπεραξίας είναι $s = t_v - t_n/t_n$. Αντιστοίχως δε, το ποσοστό του κέρδους ορίζεται ως $k' = t_n/t_v$.⁹³

Απέναντι στο κεφάλαιο, η εργασία, στο σημείο εκείνο που αρθρώνεται η μακροοικονομική σχέση παραγωγής ($X - E - \delta_{μπ}$), ως υπηρεσία⁹⁴ προσφερόμενη από τους ελεύθερους κατόχους της, υπάρχει

⁹³ Για το σχετικό προβληματισμό, βλ. Aglietta M. 1997, σ. 68-71.

⁹⁴ Συντελεστές της παραγωγής είναι οι υπηρεσίες που αντλούνται από τους πόρους και όχι οι πόροι καθεαυτούς, λέει ο Chacholiades M. 1990, κεφ. 12.

Για τη μαρξιστική αντίληψη το θέμα τίθεται διαφορετικά, για να είμαστε θεωρητικά συνεπείς. Όσον αφορά την πλευρά της εργασίας, το ακόλουθο απόσπασμα από το άρθρο των Pereira - Ege, 1998, σσ. 590-91, αποδίδει ακριβώς αυτό το νόημα: "Εάν ο χρόνος κατά τον οποίο η εργασία του εργάτη τίθεται στη διάθεση του καπιταλιστή, όπως και ο ονομαστικός μισθός συνακόλουθα, μπορούν να καταστούν το αντικείμενο μιας άμεσης διαπραγμάτευσης ανάμεσα στους κοινωνικούς εταίρους (ή τους ανταγωνιστές) - καθόσον η κοινωνική νομιμοποίηση και οι συλλογικές συμβάσεις παίζουν ένα αποφασιστικό ρόλο στον καθορισμό τους -, η έκφραση του ονομαστικού μισθού σε μια δέσμη αγαθών του μισθού και ακολούθως αυτής της δέσμης σε αξία, και από εδώ σε αναγκαίο χρόνο εργασίας, εξαρτώνται από το σύνολο του οικονομικού συστήματος. Αντιθέτως προς αυτό που θα μπορούσε να υποδείξει την απλοποίηση της ιδέας ενός χρόνου εργασίας επιμερισμένου σε αναγκαίο χρόνο εργασίας και σε χρόνο υπερεργασίας, αυτός ο επιμερισμός δε μπορεί να ρυθμίζεται δια της διαπραγμάτευσης ή του άμεσου ανταγωνισμού στα πλαίσια της επιχείρησης ή ακόμη και του κλάδου. Ο καθορισμός του προκύπτει αναγκαστικά από ένα γενικό επίπεδο ισορροπίας - ή αυτού που λαμβάνει χώρα εντός της ανάπτυξης.

Δεν απομένει τότε παρά να επιτευχθεί η επιδίωξη του Μάρξ, να δειχθεί ότι το φαινόμενο της εκμετάλλευσης συμβαδίζει με την ανταλλαγή της αρχής των ισοδυνάμων. Σημειωτέον, ότι αυτή η κατάδειξη προϋποθέτει ότι ο διαθέσιμος χρόνος εργασίας είναι η μόνη περιορισμένη παραγωγική πηγή και ότι αυτό αντανακλάται στην

ως καθαρή αξία χρήσης που πρέπει να μπει σε κίνηση. “η εργασία βρίσκεται απέναντι στο κεφάλαιο όχι σαν μια αξία χρήσης, αλλά σαν αξία χρήσης γενικά... απόλυτα αδιάφορη στον ιδιαίτερο της καθορισμό, ικανή όμως για κάθε καθορισμό... είναι ζωντανή εργασία που υπάρχει σαν αφαίρεση απ’ όλα τα συνθετικά στοιχεία της υλικής της πραγματικότητας (άρα σαν μη-αξία)... (αλλά και)... σαν δραστηριότητα-αντικειμενικότητα που δεν χωρίζεται από το πρόσωπο... (είναι)... η ζωντανή πηγή της αξίας... αποτελεί το γενικό πλούτο... σαν γενική δυνατότητα πλούτου” (*Grundrisse*, σ. 216-218).

Η άμεση αναφορά στο *χρόνο εργασίας*, που ταυτίζεται με το χρόνο παραγωγικής απασχόλησης, τη διάρκεια κατά την οποία διαθέτει στην υπηρεσία του κεφαλαίου ο εργάτης την αξιοπαραγωγό υπηρεσία του, επιτρέπει να γίνει ο διαχωρισμός μεταξύ του απαραίτητου χρόνου αναπαραγωγής της εργασίας και του χρόνου που αντιστοιχεί στην παραγωγή της υπεραξίας, της κατανόησης και της διαπίστωσης της εργασίας με τη διπλή φύση της: χρήσιμης εργασίας και αφηρημένης εργασίας. Το πώς και πού ακριβώς αναπτύσσονται οι δύο πλευρές στους δυναμικούς τους αλληλοκαθορισμούς θα το ερευνήσουμε στη συνέχεια. Επί του παρόντος αναφέρουμε ότι η εργασία στο σύνολο του συστήματος παρουσιάζεται ως γενικό και ειδικό αξιοδημιουργό στοιχείο. “Η “αξία χρήσης” που δίνει ο εργάτης στον κεφαλαιοκράτη δεν είναι στην πραγματικότητα η εργατική του δύναμη, αλλά η λειτουργία της, μια καθορισμένη ωφέλιμη εργασία ... (ενώ)... η ίδια η εργασία από μια άλλη πλευρά είναι γενικό αξιοδημιουργό στοιχείο, μια ιδιότητα που διακρίνει την εργασία απ’ όλα τα άλλα εμπορεύματα, το γεγονός αυτό βγαίνει έξω από την περιοχή της συνηθισμένης συνειδήσης” (*Κεφάλαιο* τ. Ι, σ. 554-558). Από τη στιγμή εκείνη που η εργασία ως δραστηριότητα παραγωγής αρχίζει το μετασχηματισμό των υλικών παραγωγής, δεν ανήκει πια στον εργάτη, και δεν μπορεί να την πωλήσει, να προβεί σε μια διαπραγμάτευση για την απόδοσή της στον εσωτερικό - τεχνικό

αξία. Αυτό οδηγεί, μεταξύ των άλλων, σε μια ανταλλαγή δια της οποίας μια ικανότητα της εργασίας τίθεται στη διάθεση κάποιου άλλου για περιορισμένο χρόνο, αντί για μια άμεση ανταλλαγή μιας υπηρεσίας με χρήμα”.

καταμερισμό της παραγωγής. Η εργασία είναι η ουσία και το ενυπάρχον μέτρο των αξιών, η ίδια όμως δεν έχει αξία.

4.2.2 Η αναπαραγωγή της εργασίας.

Αυτή η εργασία για να παραμείνει χρήσιμη, να είναι αξιοπαραγωγός και στη διαδικασία του μετασχηματισμού των υλικών να είναι τελεσφόρος, πρέπει να αναπαράγεται διαρκώς και επαρκώς.

Τα μέσα ανασύστασης της αξιοπαραγωγού δυνάμεως, τα οποία προμηθεύεται από την αγορά η πλευρά της εργασίας, έχουν σαφή προσδιορισμό σε κάθε ιστορική περίοδο και ο ίδιος ο καπιταλισμός εξελισσόμενος αλλάζει και αυτό το περιεχόμενο μέσα από την ίδια την παραγωγή μιας θεωρητικά άπειρης ποικιλίας εμπορευματικών προϊόντων. Το *νόημα της ιστορικότητας είναι διπλό*: αυτό της *αναπαραγωγής* με τους ιστορικούς όρους ανασύστασης της παραγωγικής ικανότητας, και αυτό της *μεταβολής* των όρων ανασύστασης λόγω μιας εξέλιξης που επιβάλλει η ανασύσταση να γίνεται με τα νέα εμπορευματικά προϊόντα που εμφανίζει η συνεχώς διευρυνόμενη παραγωγή.

Θέτοντας ενώπιόν μας το σύνολο του συστήματος παραγωγής και αναπαραγωγής του καπιταλισμού, περνώντας στη μακροσκοπική διερεύνησή του, η εργασία εισέρχεται στη σπείρα εξέλιξης ορίζοντας ένα κατώτατο όριο αξίας, αυτό της αναπαραγωγής της. Ο Marshall⁹⁵ το ορίζει ως ελάχιστο μισθό και τον αντιδιαστέλλει προς την αμοιβή που απλώς δεν επιτρέπει στον εργάτη να λιμοκτονήσει. Είναι ο μισθός που του επιτρέπει να ζει ως εργάτης. Είναι το *ψυχολογικό και κοινωνιολογικό* ελάχιστο και όχι το *φυσιολογικό* ελάχιστο. Αυτό το ελάχιστο αντιστοιχεί στα μέσα ύπαρξης που είναι απαραίτητα για τον εργάτη να ζήσει σε αυτό το πλαίσιο, να αναπαράγει επαρκώς και αλληλοδιαδόχως την αξιοπαραγωγό ικανότητά του. Τα παραπάνω μας επιτρέπουν ως ένα σημείο να ξεκαθαρίσουμε τις αυταπάτες ότι το σύστημα θα αναπαράγεται ως σύνολο, περιφρονώντας την έννοια της επαρκούς αναπλήρωσης της ικανότητας παραγωγής του συντελεστή εργασία, ή ισορροπώντας στο σημείο του φυσικού, βιολογικά απλώς αναπαραγωγικού μισθού ή ακόμη περισσότερο ενός μισθού που τον

⁹⁵ Βλ. Kühne K. 1979, σ. 198, 224.

διαμορφώνει ένα μεταφυσικό σημείο συνάντησης προσφοράς και ζήτησης εργασίας.⁹⁶ Η πρώτη εκδήλωση της ρευστότητας του χρόνου και της δυναμικότητας των σχέσεων εμφανίζεται στις τρεις αναπαραστάσεις του κοινωνικού παραγωγικού χρόνου [T, t(n), t(v)] που αναλύσαμε προηγουμένως.

Σε αυτό το ευρύ μακροσκοπικό πεδίο, του συνόλου της εργασίας και του συνόλου του κεφαλαίου, εξετάζεται η ανασύσταση της ικανότητας παραγωγικής απόδοσης της εργασίας. Η έννοια της ιστορικού περιεχομένου αναπαραγωγής είναι θεμελιώδης για τη διανομή του εισοδήματος και ορίζει ένα κατώφλι, ανεξάρτητα από τις περιστάσεις και τις τυχαιότητες που το εν λόγω περιεχόμενο εκδηλώνεται (αποκλίσεις επί παραδείγματι κατά κλάδο ή επιχείρηση, που εντάσσονται στο μικροοικονομικό πεδίο εξέτασης). Η ιστορικότητα επίσης, ως κοινωνικοπολιτική και φιλοσοφική κατηγορία που αναφέρεται στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, συνδέεται με το συνολικό σύστημα παραγωγής ως όρος απαραίτος (όχι απαλλαγμένος από περιστατικότητα) για την κανονικότητα με την οποία η εργασία εισέρχεται στο παραγωγικό πεδίο, εν τέλει με την ίδια της την ικανότητα να προσθέτει την αναμενόμενη αξία κατά το μετασχηματισμό της κάθε φορά πρώτης ύλης παραγωγής στα διάφορα στάδια.

Εάν η διαδικασία της διανομής - με όποιο τεχνικό ή μεθοδολογικό σχήμα και αν γίνεται - δεν "υπολογίσει" την εξασφάλιση αυτής της ικανότητας, ακυρώνει τη δυναμική αναπαραγωγής του συστήματος: η

⁹⁶ Όταν η αξία προσδιορίζεται υποκειμενικά, η διανομή γίνεται ένα εντελώς υποκειμενικό γεγονός και δεν στηρίζεται παρά μόνο στις υποκειμενικές και απροσδιόριστες "απονομές" της αξίας, ακόμη και αν αυτές περιέχουν στοιχεία κοινωνικής αξιολόγησης που τις οδηγούν μέσα από την αγορά. Δεν υφίσταται η αναγκαία σύνδεση ανάμεσα στο αντικείμενο (το προϊόν -φορέα της αξίας-, το οποίο για να καταστεί εμπορευματικό προϊόν δέχτηκε την αξιοπαραγωγό επέμβαση στα στάδια της επεξεργασίας του), την παραγωγική δραστηριότητα και την αξία που έχει για το υποκείμενο-καταναλωτή. Αντιθέτως, με το σχήμα του αλληλοσυσχετισμού, του περάσματος από την παραγωγή στην κυκλοφορία, και της μέσης κοινωνικής εργασίας, η ενότητα υποκειμενικής αξιολόγησης και αντικειμενικής φύσης, αποκαθίσταται και στο γνωσιολογικό-ερευνητικό πεδίο.

αξιοπαραγωγός δύναμη, εργασία, αδυνατεί να λειτουργήσει επαρκώς. Κατ' αυτό τον τρόπο, το *ελάχιστο μερίδιο αξίας* που θα λάβει ως μισθό η τελευταία είναι ως ένα σημείο προϋπολογισμένο και ιστορικά αναγκαίο. Τα συστήματα - κυρίως θεσμικά και οργανωτικά - μεσολάβησης που αναπτύχθηκαν στον εθνικό χώρο ήταν, ως ένα βαθμό, η αντανάκλαση αυτής ακριβώς της "σοφίας" αυτοσυντήρησης και αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος. Η διανομή του εισοδήματος ως τεχνική διαδικασία, μια εξωτερικά και κυρίως κρατικά μεσολαβούμενη σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, είχε εγκατασταθεί στο σημείο τομής της διευρυμένης αναπαραγωγής του συστήματος και της επαρκούς αναπαραγωγής της αξιοπαραγωγού ικανότητας της εργασίας.

4.3 Η ΑΝΤΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΑΞΙΑ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΑΙΑΚΗ ΤΗΣ ΕΚΔΟΧΗ.

Το κεφάλαιο στην πιο καθαρή εκδοχή του, την απαλλαγμένη από τους ειδικούς μορφολογικούς προσδιορισμούς των εμπορευματικών προϊόντων, είναι ανταλλακτική αξία X που διατηρείται και διαιωνίζεται στην κυκλοφορία και δια της κυκλοφορίας. Στη συνάντησή του με τη ζωντανή εργασία στο σημείο $X-E^{\delta}_{\mu\pi}$ (την αρχή της διαδικασίας αξιοποίησης) αρχίζει να καταναλώνεται από την εργασία, την οποία επίσης καταναλώνει. Και τούτο γιατί *δεν προσδιορίζεται ως χρήμα* απλό κατάλοιπο της ανταλλαγής, αλλά οφείλει να αναπαραχθεί ξανά για τη διατήρηση και επέκταση της κεφαλαιακής σχέσης. Αυτά δεν τα συναντάμε στην αμιγή τους μορφή στο περιβάλλον του εθνικού κράτους. Ενώ υφίστανται ως τάση και μορφοποιούνται ως ένα σημείο με την "εθνική" τους εκδοχή χάρις στη μεσολάβηση του κράτους. Η έκπτωση όμως ουσιωδών χαρακτηριστικών και κυρίως της άμεσης - αδιαμεσολάβητης επαφής κεφαλαίου-εργασίας, είναι το τίμημα της πραγματοποίησης της αξίας που εμπεριέχεται στο εμπορευματικό προϊόν.

Αυτή η απόλυτη ανταλλακτική αξία που εμφανίζεται ως χρήμα X , πρέπει να συναντά διαρκώς τη *ζωντανή εργασία* με άμεσο τρόπο και μέσα από το χρόνο απασχόλησης-κατανάλωσης της τελευταίας, που παρίσταται σε αυτό ακριβώς το σημείο της άρθρωσης ($X-E^{\delta}_{\mu\pi}$) ως η *απόλυτη αξία χρήσης (=αξία χρήσης του κεφαλαίου)*, ανανεώνεται και πολλαπλασιάζεται. Στην ουσία η *εργασία ως μορφή και συμπύκνωμα ανταλλακτικής αξίας*, δηλαδή κεφάλαιο, χρειάζεται να συναντά την *εργασία ως ουσία* (παραγωγό κάθε αξίας) για να πολλαπλασιαστεί. "Για μια ολοκληρωμένη θεωρία της διανομής του εισοδήματος μπορεί να υφίσταται εντωμεταξύ μόνο ένας απλός συντελεστής παραγωγής, δηλαδή η εργασία: οι άλλοι είναι απλώς μέσα παραγωγής" λέγει ο O. Conrad (*teste* Kühne, 1989, σ. 89), ενώ η Robbinson J. (στο ίδιο), συνηγορεί στο ότι από μακροσκοπική θέαση είναι χρήσιμο να μεταχειριζόμαστε την εργασία ως μοναδικό συντελεστή παραγωγής και

το απόθεμα των κεφαλαιουχικών αγαθών ως στοιχείο των τεχνικών όρων που ορίζουν την παραγωγικότητα μιας δεδομένης ποσότητας εργασίας. Τονίζει δε παράλληλα, ότι η μεγάλη αξία του *Κεφαλαίου* είναι πως διατηρεί σταθερά στο προσκήνιο τη διπλή φύση του κεφαλαίου ως απόθεμα των παραγμένων μέσων παραγωγής και ως εντολή χρηματοδότησης (πιστωτικό χρήμα) που επιτρέπει στις επιχειρήσεις να οργανώνουν επικερδώς την απασχόληση της εργασίας. Η επαγωγική αυτή μετάβαση φαίνεται εν πρώτοις μια ακυρωτική ταυτολογία: εργασία = εργασία. Όμως, η εργασία συναντά τον άλλο της εαυτό. Στην ουσία, η *ανταλλακτική πλευρά* η έτοιμη προς αξιοποίηση συναντά τη *χρήσιμη* πλευρά την ικανή για κάθε ποιοτικό μετασχηματισμό, στο πλαίσιο ενός περιβάλλοντος, παραγωγικού και ιστορικού, που σχηματίζουν τα μέσα παραγωγής. Η αγορά των μέσων παραγωγής ισοδυναμεί επίσης με μια κίνηση ένταξης της αξιοπαραγωγού εργασίας στο ιστορικό παραγωγικό πλαίσιο. Είναι κατ' ουσίαν η "αγορά" ενός τμήματος της συνολικής ιστορικής συνθήκης εντός της οποίας η ζωντανή εργασία συνδυάζεται με την αποκρυσταλλωμένη. Γι' αυτό και *οι αξίες του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου* μπορούν να αναχθούν σε ερμηνευτικούς όρους και των συνθηκών του ποιοτικού μετασχηματισμού των υλικών και των σχέσεων παραγωγής.

Η *ανταλλακτική αξία*⁹⁷ ως προς το περιεχόμενό της είναι αντικειμενοποιημένη ποσότητα εργασίας ή χρόνου εργασίας.

⁹⁷ Το περιεχόμενο της αξίας είναι η απλή - αδιαφοροποίητη εργασία η οποία αντιστοιχεί στο μέσο κοινωνικό παραγωγικό χρόνο και δεν ανιχνεύεται στο στάδιο της παραγωγής ούτε πουθενά αλλού σαν τέτοια. Η απλή εργασία είναι μια αφαίρεση, το έσχατο άτημτο σημείο του υλικού της αξίας. Αυτό που της προσδίδει ύπαρξη και χρηστικό περιεχόμενο, είναι η ανταλλαγή των εμπορευματικών προϊόντων, στα οποία η ουσία της αξίας τους βρίσκεται στο ότι είναι προϊόντα ανθρώπινης δραστηριότητας μετασχηματισμού της ύλης. Η σύγκριση των τελευταίων -η συνάντησή τους στην αγορά- πιστοποιεί την αξία τους η οποία προκύπτει από τη διαφοροποιημένη εργασία που πρέπει με έναν τρόπο αφού ενσωματωθεί να έρθει στην αγορά, να απλοποιηθεί διαμέσου της αναγωγής της στην απλή μορφή της και έτσι να καταδειχθεί ποσοτικά, δια της κοινωνικής μεσολάβησης, η διαφορετική φύση των ωφέλιμων εργασιών που κρύβονται πίσω από τα προϊόντα. Ως μέτρο των αξιών, η μέση κοινωνική εργασία είναι σημείο αναφοράς, καθόσον, ως κοινός παρονομαστής των δημιουργημένων αξιών,

Προχώρησε δε, μέσα στην κυκλοφορία, στην αντικειμενοποίηση της μέχρι την ύπαρξή της ως χρήμα, κατάλοιπο της ανταλλαγής των εμπορευματικών προϊόντων που έχουν ολοκληρώσει το συμβατικό κύκλο της κυκλοφορίας. Η αξιοποίηση του χρήματος είναι μια διεργασία που προκύπτει όταν αυτό τοποθετηθεί πάλι στην αφετηρία της κυκλοφορίας, όταν συναντηθεί - ανταλλαχθεί με την πραγματική εργασία. Τώρα όμως η ανταλλακτική αξία δεν ενεργεί ως απλό ισοδύναμο ή η αντικειμενική απλώς πλευρά της εργασίας, αλλά ως ανεξαρτητοποιημένη και αντικειμενική ανταλλακτική αξία με μια σκοπιμότητα: να αφιερωθεί στην πραγματική εργασία, να γίνει το υλικό της. Μόνο έτσι η ανταλλακτική αξία στον κεφαλαιακό της προσδιορισμό ανανεώνει τον εαυτό της και αρχίζει από μόνη της την κυκλοφορία. “Γιαυτό και δεν πρόκειται πια για απλή εξίσωση, διατήρηση της ταυτότητάς της, όπως στην κυκλοφορία αλλά για *πολλαπλασιασμό* του εαυτού της. Η ανταλλακτική αξία τοποθετεί τον εαυτό της σαν ανταλλακτική αξία μονάχα καθώς αξιοποιείται, καθώς αυξάνει δηλαδή την αξία της. *Το χρήμα (που έχει από την κυκλοφορία ξαναγυρίσει στον εαυτό του) έχει, σαν κεφάλαιο, χάσει την ακαμψία του, και από χειροπιαστό πράγμα έχει γίνει διαδικασία.* Από την άλλη μεριά, η εργασία έχει αλλάξει τη σχέση της προς την αντικειμενικότητά της: έχει και αυτή γυρίσει στον εαυτό της. Η επιστροφή όμως είναι τέτοια, ώστε η εργασία που έχει αντικειμενοποιηθεί στην ανταλλακτική αξία τοποθετεί τη ζωντανή εργασία σαν μέσο για την αναπαραγωγή της, ενώ αρχικά η ανταλλακτική αξία εμφανιζόταν απλά σαν ένα προϊόν της εργασίας” (*Grundrisse*, σ. 192-193).

“αξιολογεί” τα αποτελέσματα ως κοινό αριθμητικό μέτρο σύγκρισης των διαφορετικών ποιότητων εργασίας που συνδυάζονται αποτελεσματικά για το παραγωγικό αποτέλεσμα.

4.3.1 Η διαμεσολαβούμενη από το μισθό συνάντηση της εργασίας με τον εαυτό της.

Στο σημείο $X-E^{\delta}$ της παραγωγικής άρθρωσης, ακριβώς, η εργασία λαμβάνει ως μισθό (η σχέση των δύο πλευρών της εργασίας μεσολαβείται από το μισθό) ένα τμήμα ανταλλακτικής αξίας, το ισοδύναμο της αναπαραγωγής της, της ιστορικού περιεχομένου αναπαραγωγής της, ενώ ο ρόλος της ως προς τον αντικειμενοποιημένο της εαυτό "X" (κεφάλαιο προς αξιοποίηση) βρίσκεται στο περιεχόμενο της γενικής ωφέλειας προς την ανταλλακτική αξία: "... η μοναδική ωφελιμότητα που μπορεί να έχει ένα αντικείμενο για το κεφάλαιο δεν μπορεί να είναι παρά να το διατηρεί ή να το αυξάνει... για την αξία που κρατιέται στη μορφή της αξίας η αυτο-διατήρηση συμπίπτει με την αύξηση και η αξία δεν διατηρεί τον εαυτό της παρά ακριβώς με το να ξεπερνά ολόένα το ποσοτικό της όριο, που βρίσκεται σε αντίφαση προς το μορφολογικό της προσδιορισμό, προς την εσωτερική της γενικότητα... Το χρήμα [που λειτουργεί ως κεφάλαιο, διευκρίνιση δική μου] είναι λοιπόν η αδιάκοπη τάση να ξεπερνά το ποσοτικό του όριο: ατέρμονη διαδικασία... σαν αξία χρήσης, δηλαδή σαν ωφέλιμο, το μόνο πράγμα που μπορεί να βρίσκεται απέναντι στο κεφάλαιο σαν τέτοιο είναι εκείνο που το αυξάνει, το πολλαπλασιάζει και άρα το διατηρεί σαν κεφάλαιο [δηλαδή η εργασία, διευκρίνιση δική μου]" (*Grundrisse*, σ. 198-199)

Στο σημείο $X - E^{\delta}_{\mu\pi}$ του κυκλώματος, που το κεφάλαιο έχει ανταλλάξει ένα μέρος από το αντικειμενικό του Είναι με εργασία - και που η αντικειμενοποιημένη αυτή ύπαρξη έχει εσωτερικά διαιρεθεί σε αντικείμενο (μέσα παραγωγής που συνδυάζουν την εργασία) και εργασία - η αξιοπαραγωγός δύναμη "εργασία" αρχίζει να λειτουργεί και να παράγει το πλήθος των εμπορευματικών προϊόντων της αγοράς. Συνεπώς, *στο χώρο της παραγωγής*, του μετασχηματισμού των υλικών δια των χρήσιμων-σκόπιμων εργασιών του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας που συνδυάζονται λυσιτελώς, *αντλείται η ουσία της εργασίας* που είναι η απόλυτη αξία χρήσης. Η απόλυτη ανταλλακτική αξία

υπάρχει σ' αυτό τον καθορισμό μόνο σε σχέση προς το μη-κεφάλαιο, την άρνηση του κεφαλαίου, μόνο σε σχέση με αυτή την άρνηση πιστοποιεί το χαρακτήρα της ως κεφαλαίου. Το μη-κεφάλαιο (η εργασία), είναι ταυτοχρόνως η άρνηση και η αξιοποίηση της απόλυτης ανταλλακτικής αξίας.

“Όταν εξετάζουμε την ανταλλαγή ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία, βλέπουμε ότι η ανταλλαγή αυτή διασπάται σε δυο όχι μόνο τυπικά, αλλά και ποιοτικά διαφορετικές, και μάλιστα αντίθετες διαδικασίες:

1) Ο εργάτης ανταλλάζει το εμπόρευσμά του, την εργασία, την αξία χρήσης - που σαν εμπόρευμα έχει, όπως όλα τα άλλα εμπορεύματα, και μια τιμή - με ένα καθορισμένο ποσό ανταλλακτικών αξιών, καθορισμένο ποσό χρήματος που του παραχωρεί το κεφάλαιο.

2) Ο κεφαλαιοκράτης παίρνει σ' αντάλλαγμα την ίδια την εργασία, την εργασία σαν δραστηριότητα που δημιουργεί αξίες, σαν παραγωγική εργασία: εισπράττει δηλαδή την παραγωγική δύναμη που διατηρεί και πολλαπλασιάζει το κεφάλαιο, και που μ' αυτό τον τρόπο γίνεται παραγωγική και αναπαραγωγική δύναμη του κεφαλαίου, δύναμη που ανήκει στο ίδιο το κεφάλαιο” (*Grundrisse*, σ. 202). Κατά συνέπεια στο σημείο $X - E^{\delta}_{\mu\pi}$, το “δ” αντιστοιχεί στην πλευρά της εργασίας η οποία λαμβάνεται στην κυριολεκτική της έννοια, την πραγματική εργασία παραγωγό των αξιών που αμοίβεται στην αξία της (την αξία αναπαραγωγής της).

Ακολουθώντας, στο στάδιο της παραγωγής⁹⁸ των εμπορευματικών προϊόντων, της παραγωγικής κατανάλωσης της εργασίας, αναπτύσσεται η διπλή φύση της εργασίας: ως παραγωγού αξιών χρήσης από τη μια, και ως αξιών μέσα από την παραγωγή της υπεραξίας, από την άλλη. Δεδομένου του ότι η εργασία αγοράζεται στην αξία της και πωλείται η αξιοποίησή της, η αξία της εργατικής δύναμης

⁹⁸ Υπενθυμίζουμε ότι τα μέσα παραγωγής τα αντιμετωπίζουμε ως το παραγωγικό περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσεται η αξιοπαραγωγός δραστηριότητα. Άλλωστε, ως εμπορεύματα και αυτά δεν αναλύονται παρά σε ενόητες ανταλλακτικής αξίας και αξίας χρήσης.

και η αξιοποίησή της - η αξία που μπορεί να παραγάγει στο στάδιο μετασχηματισμού της ύλης η εργασία - είναι δύο διαφορετικά μεγέθη. Μετατρέποντας ο κεφαλαιοκράτης χρήμα σε εμπορεύματα που χρησιμεύουν ως υλικά στοιχεία δημιουργίας ενός νέου προϊόντος ή ως παράγοντες της αξιοποίησης της εργασίας, ενσωματώνοντας ζωντανή εργασία στη νεκρή αντικειμενικότητά τους, "...μετατρέπει αξία, παρωχημένη, αντικειμενοποιημένη, νεκρή εργασία σε κεφάλαιο, σε αυτοαξιοποιούμενη αξία, σε ένα έμψυχο τέρας, που αρχίζει να "εργάζεται" σα νάχε το διάβολο μέσα του... το προτσές αξιοποίησης δεν είναι παρά ένα προτσές δημιουργίας αξίας που έχει παραταθεί πέρα από ένα ορισμένο σημείο. Αν το τελευταίο διαρκεί μόνο ως το σημείο που η πληρωμένη από το κεφάλαιο αξία της εργατικής δύναμης αναπληρώνεται με ένα νέο ισοδύναμο, τότε είναι απλό προτσές δημιουργίας αξίας. Αν το προτσές δημιουργίας αξίας συνεχιστεί πέρα από το σημείο αυτό, τότε γίνεται προτσές αξιοποίησης... αν συγκρίνουμε ακόμα το προτσές δημιουργίας αξίας με το προτσές εργασίας, θα δούμε ότι το δεύτερο συνίσταται στην ωφέλιμη εργασία που παράγει αξίες χρήσης. Η κίνηση εξετάζεται εδώ ποιοτικά, στον ιδιαίτερο τρόπο της, σύμφωνα με το σκοπό και το περιεχόμενό της. Το ίδιο προτσές εργασίας παρουσιάζεται στο προτσές δημιουργίας αξίας μόνο από την ποσοτική του πλευρά... έτσι βλέπουμε ότι η διαφορά που βρήκαμε προηγουμένα με την ανάλυση του εμπορεύματος, η διαφορά ανάμεσα στην εργασία εφόσον παράγει αξία χρήσης και την ίδια την εργασία εφόσον παράγει αξία, εκφράζεται τώρα σαν διάκριση ανάμεσα στις διάφορες πλευρές του προτσές παραγωγής.

Σαν ενότητα του προτσές εργασίας και του προτσές δημιουργίας αξίας, το προτσές της παραγωγής είναι προτσές παραγωγής εμπορευμάτων σαν ενότητα του προτσές εργασίας και του προτσές αξιοποίησης είναι κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγής, κεφαλαιοκρατική μορφή της εμπορευματικής παραγωγής" (*Κεφάλαιο*, τ. I, σ. 206-209).

Μέσα από αυτή την κίνηση μπορούμε να θεμελιώσουμε τον χαρακτήρα και το νόημα του *σημείου εκκίνησης*. Στο σημείο δηλαδή της

άρθρωσης της μακροοικονομικής σχέσης παραγωγής $X - E_{μπ}^{\delta}$, η εργασία αποσπά μια αμοιβή σε μέση κοινωνική εργασία που αντιστοιχεί στο ιστορικό περιεχόμενο της αξίας αναπαραγωγής της. Σε αυτό ακριβώς το σημείο της συνολικής σχέσης αξιοποίησης, ο κάτοχος του κεφαλαίου προσφέρει αντικειμενοποιημένη εργασία χωρίς μορφολογικό προσδιορισμό: χρήμα⁹⁹ που θα μετατραπεί σε άλλο στάδιο του συνολικού παραγωγικού και κυκλοφοριακού κυκλώματος σε αξίες χρήσης για τον κάτοχο της εργασίας. Αυτό το "άλλο στάδιο" αξίζει να προσεχθεί γιατί δηλώνει κίνηση και δυνατότητα, ελευθερία διάθεσης - δαπάνης του μισθού. Ο καπιταλισμός δεν διαμορφώνει σφικτικούς όρους διάθεσης - δαπάνης. Επίσης, δεν υφίσταται ένας αντιπραγματισμός όπου πιθανόν στην πλέον εκτεταμένη του μορφή θα οδηγούσε σε μια κοινωνία ατόμων που εμπορεύονται τις υπηρεσίες τους. Παραμένουμε σε μια κοινωνία παραγωγών που έρχονται σε παραγωγική συνάφεια με συγκεκριμένους τρόπους οργάνωσης της παραγωγής.

Από την πλευρά του, στο ίδιο ακριβώς σημείο $X - E_{μπ}^{\delta}$, ο κάτοχος της εργασίας προσφέρει στον πρώτο ζωντανή εργασία χωρίς μορφολογικό προσδιορισμό, εργασία όμως που θα μορφοποιηθεί κατά τη διαδικασία της παραγωγής (της οργάνωσης και του συνδυασμού των χρήσιμων εργασιών) και θα πάρει τη μορφή μιας μεγάλης ποικιλίας εμπορευματικών προϊόντων, την αντιστοιχούσα στις χρήσιμες εργασίες του καταμερισμού. Στο σημείο αυτό λοιπόν, η άπειρη πλαστικότητα τόσο

⁹⁹ Το χρήμα το αντιμετωπίζουμε ως γενική ανταλλακτική-συναλλακτική κατηγορία και όχι μόνο ως γενικό ανταλλακτικό μέσο χωρίς κεφαλαιακό προσδιορισμό. "Μόλις το χρήμα τοποθετηθεί σαν ανταλλακτική αξία που όχι μόνο ανεξαρτητοποιείται απέναντι στην κυκλοφορία αλλά και διατηρείται μέσα σε αυτήν, δεν είναι πια χρήμα - γιατί το χρήμα σαν τέτοιο δεν ξεπερνά τον αρνητικό προσδιορισμό - αλλά κεφάλαιο" (*Grundrisse*, σ. 189). Άλλωστε η αύξηση της εμπορευματικής παραγωγής και κυκλοφορίας οδηγεί αναγκαστικά την απλή ή απομωνομένη μορφή της αξίας να περιβληθεί τη μορφή της ολικής ή εξελιγμένης κεφαλαιακής αξίας, τη γενική μορφή της αξίας, το κοινωνικό μέτρο στο οποίο ανάγεται η αξία των μεμονωμένων παραγωγών. Το χρήμα δεν είναι ένας αμετάβλητος ορισμός, αλλά εξελίσσεται ιστορικά, ανάλογα με το σύστημα παραγωγής στο οποίο ενσωματώνεται.

της απόλυτης αξίας (με τη μορφή του χρήματος), όσο και της απόλυτης αξίας χρήσης (εργασίας) αλληλοδιεισδύουν. Η εργασία λαμβάνει το ισοδύναμο της αναπαραγωγής της, προσφέρει δε υπηρεσία που μετά την αποκρυστάλλωσή της θα αποσύρει από την κυκλοφορία περισσότερη αξία. Αξιοποιεί καθώς καταναλώνεται ως εργασία στη διάρκεια της παραγωγής, και προσφεύγει για την αναπαραγωγή της στην αγορά για να εμπραγματώσει σε αξίες χρήσεις-αναπαραγωγής της την αντικειμενοποιημένη εργασία που έλαβε ως αμοιβή. Μέσα από την πραγματοποίηση των προϊόντων διπλής φύσης (ενότητες αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας) επιτυγχάνεται η απόλυτη ανταλλακτική αξία και το συμβατικό τέλος της κυκλοφορίας.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να παραθέσουμε το ανάπτυγμα του διαρκούς κύκλου παραγωγής και αναπαραγωγής του συνολικού συστήματος σε σχέση με τις δύο πλευρές της εργασίας: Στο σημείο $X-E^{\delta}_{μπ.}$, η απόλυτη ανταλλακτική αξία X κατανέμεται σε δύο "αξίες", τις οποίες διαπιστώνουμε *ποσοτικά* στην αμοιβή εργασίας ή μεταβλητό κεφάλαιο "v" και στο σταθερό κεφάλαιο "c", της αξίας των μέσων παραγωγής. Το άθροισμα των δύο $v + c$ είναι το συνολικό κεφάλαιο K το οποίο εισέρχεται προς αξιοποίηση. Σε αυτό λοιπόν το περιβάλλον η απόλυτη αξία χρήσης (αρχικά εργασία χωρίς μορφολογικό προσδιορισμό) αρχίζει να λειτουργεί. Η *λειτουργία* της από το σημείο της άρθρωσης και μετά ισοδυναμεί με τη *μορφολογική διαφοροποίησή* της που - ως συνδυασμός χρήσιμων εργασιών του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας υλοποιούμενων εντός της παραγωγικής λειτουργίας του τεχνικού καταμερισμού - αρχίζει να παραγάγει. Όταν το παραγωγικό στάδιο ολοκληρωθεί, το αποτέλεσμα (μερική άρνηση) είναι εμπορευματικά προϊόντα¹⁰⁰ (ενότητες αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας) που ορίζουν και την αρχή του κυκλώματος κυκλοφορίας. Το νέο εμπόρευμα E' , όπως είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, είναι το αρχικό E

¹⁰⁰ Η μερική άρνηση σημαίνει επίσης ότι προϊόντα κατανάλωσης ως "μπ" επιστρέφουν στο αρχικό σημείο του κυκλώματος ως τέτοια για να συνδυαστούν οι χρήσιμες εργασίες στη λειτουργία τους. Αυτά καταναλώνονται σταδιακά ενώ αγοράζονται στην

ποιοτικά μετασχηματισμένο και αξιακά μεταβλημένο έτσι ώστε $E' = E + \varepsilon$. Η μετατροπή των εμπορευματικών προϊόντων σε χρήμα αξιοποιούμενο ως κεφάλαιο (άρνηση), βρίσκει τώρα το αρχικό κεφάλαιο να έχει μεγαλώσει την αξία του και να παρίσταται ως $K' = c + v + s = X^{101}$, αυξημένο κατά την υπεραξία "s". Η νέα αξία που παρήχθη αντιστοιχεί στο άθροισμα $s + v$. Το συμβατικό τέλος της κυκλοφορίας της αξίας απαιτεί την επιστροφή στο αρχικό σημείο εκκίνησης (άρνηση της άρνησης) ώστε μέσα από την ανταλλαγή - συνάντηση και πάλι των δύο απόλυτων αξιών ο ανελισσόμενος και ατέρμων κύκλος της διευρυμένης αναπαραγωγής του συστήματος να συνεχιστεί.

Στον καπιταλισμό οι σχέσεις παραγωγής, το οργανωτικό εποικοδόμημα που τις συνέχει ως προς την αποτελεσματικότητα και το θεσμικό που τις συγκρατεί και τις αναπαράγει συμβολικά, απομακρύνουν τον άμεσο παραγωγό από τα μέσα παραγωγής και το αποτέλεσμα της παραγωγής του. Ο μισθός - αμοιβή της εργασίας - είναι η ποσοτική εκδοχή αυτής της *ιδιάζουσας απομάκρυνσης*. Και είναι ιδιάζουσα καθώς το κεφάλαιο για να αναπαραχθεί και να αυξηθεί πάντα οφείλει να προσφεύγει στην εργασία. Στο στάδιο της παραγωγής, η εξωτερικότητα εξαφανίζεται. Η σχέση της εργασίας με τα μέσα παραγωγής μετατρέπεται σε εσωτερική: τα μέσα παραγωγής συνδυάζονται στον τεχνικό καταμερισμό με την εργασία κατά άμεσο τρόπο για να λειτουργήσει η εργασία. Τώρα ο μισθός έγινε η *ποσοτική εκδοχή της συνάντησης* της εργασίας με τα μέσα παραγωγής, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έγινε και η ποσοτική εκδοχή της διανομής του συνολικού αποτελέσματος της λειτουργίας της εργασίας στο παραγωγικό στάδιο. Το "s", το ένα συνθετικό της νέας αξίας που παρήχθη, λόγω των ιστορικοκοινωνικών και θεσμικών συνθηκών, μεταφέρεται στην πλευρά του κατόχου του κεφαλαίου K. Αυτή η διαλεκτική συσχέτιση των άμεσων παραγωγών με τα μέσα παραγωγής,

αγορά για κατανάλωση. Δεν αποσύρονται άμεσα από το κύκλωμα παρά μόνο αφού απαξιωθούν.

¹⁰¹ Γράφουμε $X = c + v = K$ και $K' = c + v + s = X'$, για να δηλώσουμε το μετασχηματισμό από τις ποιοτικές σχέσεις X προς τις ποσοτικές K και αντίστροφα.

η ιδιαίτερη με όρους ιστορικούς και αλλοτριωτικούς κάθε φορά προσέγγιση και απομάκρυνσή τους, μπορεί να γίνει λειτουργικός και ερμηνευτικός όρος για τη διανομή. Ο μισθός αποτελεί την “ποσοτική μετάφραση” αυτής της μεσολάβησης, εντός των θεσμικών πλαισίων της μισθωτής σχέσης. Το σχήμα που ακολουθεί συμπυκνώνει την προβληματική για τη σχέση του μισθού με την παραγωγή και το αποτέλεσμά της.

Καπιταλισμός: Ιδιάζουσα απομάκρυνση των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής και το αποτέλεσμα της παραγωγής.

Η οργάνωση της παραγωγής βάσει της εκμεταλλευτικής σχέσης, είναι η αλλοτριωμένη επιστροφή της εργασίας στα μέσα παραγωγής.

→→

←←

Το εμπορευματικό προϊόν που περιέχει την υπεραξία, απομακρύνεται από την εργασία ως προϊόν ιδιοκτησίας και επιστρέφει σε αυτή με δύο τρόπους:
α. καταναλώνεται ως τελικό προϊόν για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.
β. καταναλώνεται ως μέσον παραγωγής από την εργασία για την αναπαραγωγή του συστήματος.

→→

←←

Μισθική σχέση, θεσμική πιστοποίηση της εξωτερικότητας. Ο μισθός (καθαρή ανταλλακτική αξία) μεσολαβεί ποσοτικά την εντός της μισθικής σχέσης επιστροφή της εργασίας στα μέσα παραγωγής, την εξωτερική με την εσωτερική σχέση.

4.4 Η ΔΙΑΝΟΜΗ ΣΤΟ ΣΗΜΕΙΟ $X - E^{\delta}_{\mu\pi}$.

Στην άμεση σχέση-επαφή $X - E^{\delta}_{\mu\pi}$ της ζωντανής με την αντικειμενοποιημένη εργασία, το κεφάλαιο παρουσιάζεται ως χρήμα προς αξιοποίηση και τίποτε περισσότερο, η εργασία δε, με διαμορφωμένους τους όρους υπό τους οποίους μπορεί να λειτουργήσει (αυτούς που το ιστορικό περιεχόμενο της αναπαραγωγής της υπαγορεύει). Η επαρκής αναπαραγωγή της τελευταίας είναι όρος εκ των ων ουκ άνευ για να συμμετέχει αποτελεσματικά στον παραγωγικό μετασχηματισμό της οικονομικής ύλης. Αλλιώς η σχέση γίνεται προβληματική και ακυρώνεται μερικώς ή και απολύτως η ικανότητα αναπαραγωγής του συστήματος.

Έχουμε λοιπόν σε σχέση με τη διανομή *τρεις συμβατικούς χρόνους*:

- Χρόνος "α" $X-E^{\delta}$... (άρχικό σημείο άρθρωσης της παραγωγικής σχέσης, συνάντηση των δύο φύσεων της εργασίας, αμοιβή της εργασίας σε όρους αξίας [=καθαρή ανταλλακτική αξία = χρήμα] που αντιστοιχούν στο περιεχόμενο της αναπαραγωγής της). Ο μισθός εντοπίζεται σε αυτό ακριβώς το σημείο. Σε αυτό επίσης το σημείο είναι που σχηματίζεται και η *τιμή κόστους*, $c+v$, του εμπορεύματος.

- Χρόνος "β" ... Π... Ε' (μέσω του συνδυασμού των ωφέλιμων εργασιών του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας προκύπτει το παραγωγικό αποτέλεσμα που περιέχει την υπεραξία). Αυτή είναι η καθαρά παραγωγική διαδικασία: η οργάνωση της παραγωγής, ο τεχνικός καταμερισμός, το σχήμα διοίκησης, η γενική φροντίδα για την απόδοση και την απόσπαση της υπεραξίας εντάσσονται εδώ. Ακριβώς σε αυτό το σημείο πρέπει να διευκρινισθεί ότι όσον αφορά το *συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο*, και αποκλειστικά αυτό, η παραγόμενη υπεραξία "s" ταυτίζεται με το κέρδος "κ". Και εντός αυτού του πλαισίου μπορούμε να ορίσουμε το γενικό τύπο του *μέσου ποσοστού κέρδους*, $k' = s/c+v$. Αυτό σημαίνει επίσης πως στο συνολικό κοινωνικό πεδίο, η *τιμή παραγωγής*, $c+v+s$, του συνολικού κοινωνικού προϊόντος ταυτίζεται με την *αξία* του.

Αντιθέτως, για τα ατομικά κεφάλαια που εισέρχονται στην παραγωγή διεκδικώντας το μέσο ποσοστό κέρδους, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Κάθε ατομική αξία χ_i , επενδύομενη ως κεφάλαιο προς αξιοποίηση, διαχωρίζεται σε $c_i + v_i = K_i$. Κατά τη διαδικασία της παραγωγής η υπεραξία που παράγεται είναι s_i και συνεπώς η αξία του μετά την παραγωγή γίνεται $\chi_i' = c_i + v_i + s_i = K_i + s_i$. Εδώ θα τελείωναν τα πράγματα εάν το εν λόγω κεφάλαιο που αξιοποιείται ήταν αύταρκες στην ατομικότητά του, κάτι που δε συμβιβάζεται με τον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και της κυκλοφορίας. Σύμφωνα με τον Μαρξ, οι κεφαλαιοκράτες - επενδυτές, των διαφόρων σφαιρών "αποσύρουν τις κεφαλαιακές αξίες, που έχουν καταναλωθεί κατά την παραγωγή των εμπορευμάτων αυτών, ωστόσο, δεν εισπράτουν την υπεραξία, άρα και το κέρδος που έχει παραχθεί στη δική τους σφαίρα κατά την παραγωγή αυτών των εμπορευμάτων, αλλά μόνο τόση υπεραξία, άρα και κέρδος, που αναλογεί σε κάθε αντίστοιχο υποπολλαπλασίο του συνολικού κεφαλαίου κατά την εξίσου κατανομή της συνολικής υπεραξίας ή του συνολικού κέρδους που παράγεται σε ένα δοσμένο χρονικό διάστημα από το συνολικό κεφάλαιο της κοινωνίας σε όλες τις σφαίρες παραγωγής μαζί παρμένες" *Κεφάλαιο*, τ. III, σ. 200). Στην ουσία τα επιμέρους κεφάλαια και ο ανταγωνισμός τους καθορίζουν τη συνολική ποσότητα υπεραξίας (ως αποτέλεσμα του αθροίσματος των ατομικών υπεραξιών κάθε κεφαλαίου) και αυτή η συνολική υπεραξία με τη σειρά της καθορίζει δια του μέσου ποσοστού κέρδους την ατομική αμοιβή που θα λάβει κάθε κεφάλαιο που επενδύεται. Ο Μαρξ επέμενε ότι οι τιμές παραγωγής δεν μπορούν να εξηγηθούν χωρίς πρώτα να μετρηθούν οι συνολικές αξίες του προϊόντος, των μισθών και του κεφαλαίου.¹⁰² Με αυτόν τον τρόπο η κοινωνική διάσταση της παραγωγής συναρτάται και συνέχεται με τα διαφορετικά ατομικά έργα και όχι μόνο: τα ατομικά κεφάλαια λειτουργούν με μια *ιδιότυπη κοινωνική ατομικότητα*, ίδιον της αντιφατικής φύσης του καπιταλιστικού συστήματος. Στην υποθετική περίπτωση που το ατομικό εμπορευματικό προϊόν που παρήγαγε το κεφάλαιο K_i δε μπαίνει στην κυκλοφορία (αν

¹⁰² Βλ. σχετικά, Harold L. 1979, σ. 35.

μπορούσαμε να σταματήσουμε την κίνηση της παραγωγής και της κυκλοφορίας στην απειροελάχιστη στιγμή του χρόνου που το εμπορευματικό προϊόν εισέρχεται συμβατικά στην κυκλοφορία), το s_i είναι το ατομικό του ποσόν της υπεραξίας το οποίο και θα διατηρούσε ως ακαθόριστο ατομικό αξιακό αγγύλωμα. Καθώς μπαίνει στην κυκλοφορία, απεκδύεται του ατομικού του χαρακτήρος, εισφέροντας το s_i του στη συνολική κοινωνική δεξαμενή της υπεραξίας και κρατά για τον εαυτό του το ποσοστό κέρδους που του αντιστοιχεί με βάση το ποσοστό κέρδους στο οποίο προσβλέπει κάθε ένας που επενδύει ένα υποπολλαπλάσιο του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Η κοινωνική επικύρωση του κάθε ατομικού προϊόντος έρχεται δια μέσου του μέσου ποσοστού κέρδους που επιτυγχάνει κάθε αρχικό κεφάλαιο K_i που επενδύεται και αυτό γίνεται συμβατικά στον επόμενο χρόνο.

- Χρόνος "γ" Ε'-Χ'. Εδώ ακριβώς η *τιμή παραγωγής* κάθε ατομικού προϊόντος, δεδομένου του ποσοστού κέρδους, γίνεται $K_i + K_i k' = K_i(1+k')$. Κάθε ατομικό κεφάλαιο έχει εισφέρει στη συνολική κοινωνική δεξαμενή έτσι ώστε $S = \sum s_i$ που επιτρέπει να "εκδοθεί" το μέσο ποσοστό κέρδους, $\sum s_i / \sum K_i$, και έχει λάβει ως αμοιβή το ποσοστό που του αναλογεί από το μέσο ποσοστό που σχηματίστηκε στο συνολικό κοινωνικό χώρο που λειτουργεί. Μόλις αποκατασταθεί ένα γενικό ποσοστό κέρδους, ένα μέσο κέρδος, είναι ζήτημα τύχης αν η υπεραξία, επομένως και το κέρδος που έχει πραγματικά παραχθεί σε μια ξεχωριστή σφαίρα, θα συμπέσει με το κέρδος που περιέχεται στην τιμή πώλησης του εμπορεύματος. Όταν είναι δεδομένος ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργασίας (και συνήθως δεν συμβαίνει αλλιώς καθώς η μισθωτή σχέση είναι κοινωνική), η μάζα της υπεραξίας που παράγεται σε μια ξεχωριστή σφαίρα έχει μεγαλύτερη σημασία για το συνολικό μέσο κέρδος του κοινωνικού κεφαλαίου, παρά για τον κεφαλαιοκράτη του ξεχωριστού κλάδου. Με την απλή μετατροπή της υπεραξίας σε κέρδος, το μέρος της αξίας των εμπορευμάτων, που αποτελεί το κέρδος, αντικρύζει το άλλο μέρος της αξίας που αντιπροσωπεύει την τιμή κόστους του εμπορεύματος, έτσι που εδώ χάνεται για τον καπιταλιστή η έννοια της αξίας, γιατί δεν έχει μπροστά του τη συνολική εργασία, που κοστίζει η

παραγωγή του εμπορεύματος, αλλά εκείνο μόνο το μέρος της συνολικής εργασίας, με τη μορφή ζωντανών ή νεκρών μέσων παραγωγής, που το έχει πληρώσει και έτσι εμφανίζεται σε αυτόν το κέρδος σαν κάτι που στέκει έξω από την ενυπάρχουσα στο εμπόρευμα αξία. Εκείνο που προστίθεται βέβαια για τη διαμόρφωση της τιμής παραγωγής είναι το μέσο κέρδος του κεφαλαίου, το οποίο είναι η σφραγίδα του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής και της ανταλλαγής. Όλη η δυσκολία για την κατανόηση των παραπάνω "προέρχεται από το γεγονός ότι τα εμπορεύματα δεν ανταλλάσσονται απλώς σαν εμπορεύματα, αλλά σαν προϊόντα κεφαλαίων που, ανάλογα με το μέγεθός τους, ή όταν είναι ίσου μεγέθους, απαιτούν ίσα μερίδια από τη συνολική μάζα της υπεραξίας" *Κεφάλαιο*, τ. III, σ. 221). Στο τέλος του χρόνου "γ" η υπεραξία, η αμοιβή του κεφαλαίου, είναι πραγματοποιημένη και το X' εμφανίζεται στο νέο σημείο "α'" [διάφορο χρονικά του α] ως αδιάφορος καθορισμός, ως καθαρή ανταλλακτική αξία X, χωρίς υπεραξία.

Δεδομένου ότι κάθε X που ξεκινάει την παραγωγή είναι καθαρή ανταλλακτική αξία, δεν περιέχει υπεραξία (η τελευταία έχει πραγματοποιηθεί στην κυκλοφορία), η διανομή όσον αφορά το ξεκίνημα της σχέσης αξιοποίησης δεν γίνεται επί της υπεραξίας. Η υπεραξία που θα παραχθεί στο συνεχόμενο τμήμα, συμβατικός χρόνος "β", ανήκει εξ ολοκλήρου στον κάτοχο του κεφαλαίου. Να προσέξουμε λοιπόν ότι στο σημείο X - E^δ_{μη}, που εντοπίζουμε την άρθρωση της διανεμητικής σχέσης, η διανομή σχετίζεται αποκλειστικά με την αρχική αξία, καθώς η εργασία λαμβάνει ως αμοιβή τμήμα της καθαρής ανταλλακτικής αξίας που εισέρχεται στη διαδικασία της αξιοποίησης. Η υπεραξία είναι με έναν τρόπο στεγανοποιημένη, ταγμένη σε αυτόν που έχει τη δυνατότητα να οργανώνει την παραγωγή στο χώρο, αυτόν που ταυτίζει την ύπαρξή του εντός του συστήματος με την αξιοποίηση στο σημείο "β" και την πραγματοποίηση το σημείο "γ". Τα σημεία α, (β, γ), γίνονται οι περιοχές που το κεφάλαιο και η εργασία διαχωρίζουν τις αμοιβές τους.

Εάν θέλουμε να δώσουμε συνοπτικά το συμπέρασμα όσων προηγήθηκαν σε σχέση με το εσώτερο νόημα της διανομής, θα πούμε

ότι ενώ η *διανομή για την πλευρά της εργασίας* εντοπίζεται στο σημείο $X-E_{μπ}^{\delta}$ της παραγωγικής άρθρωσης, για την *πλευρά του κεφαλαίου* εντοπίζεται τελικά στο σημείο $E'-X'$, πραγματοποίησης του εμπορεύματος. Είναι σαν η πρώτη να λαμβάνει αξία από τον παρελθόντα κύκλο παραγωγής, το δεύτερο από τον παρόντα-εξελισσόμενο κύκλο παραγωγής του οποίου η μελλοντική κατάληξη είναι η πραγματοποίηση της υπεραξίας. Ο παραγωγικότερος λοιπόν συνδυασμός των συντελεστών παραγωγής ενδιαφέρει κατά άμεσο τρόπο την πλευρά του κεφαλαίου για να εξασφαλίσει μεγαλύτερη υπεραξία (μελλοντική αμοιβή κεφαλαίου). Είναι και αυτός μεταξύ των άλλων, ένας λόγος για την έφεση του κεφαλαίου προς τις μεγαλύτερες αποδόσεις, τη συνεχή αναδημιουργική κίνηση προς το μέλλον και τη διαρκή ανασύσταση της παραγωγής για αποτελεσματικότερη πραγματοποίηση της υπεραξίας.

Είδαμε ότι κάθε ατομικό κεφάλαιο K_i είναι *διαφορετικής αξιακής σύνθεσης*, η σχέση του σταθερού προς το μεταβλητό μέρος του σε όρους αξίας διαφέρουν. Συνεπώς, ίσα, διαφορετικής οργανικής σύνθεσης επενδυόμενα κεφάλαια (λειτουργούντα ως υποπολλαπλάσια του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου) επιτυγχάνουν το ίδιο ποσοστό κέρδους για κάθε ατομικό εμπορευματικό προϊόν που αποδίδουν. Ως αξίες που επενδύονται ορίζονται ως $K_1 = c_1 + v_1 = K_2 = c_2 + v_2$, ταυτοχρόνως, $c_1/v_1 \neq c_2/v_2$. Επειδή όμως στον ίδιο χρόνο λειτουργίας τους η *μάζα υπεραξίας* που παράγουν δεν είναι ίδια, όσον αφορά την *απόδοση* κάθε κεφαλαίου: $s_1/c_1+v_1 \neq s_2/c_2+v_2$. Και επειδή το c/v είναι *δείκτης της παραγωγικότητας* της εργασίας, η στον ίδιο χρόνο επιμερισμένη στο κάθε ατομικό εμπορευματικό προϊόν *υπεραξία του κεφαλαίου υψηλότερης αξιακής σύνθεσης* μικραίνει. Κατά τον ίδιο όμως χρόνο μεγαλώνει η συνολική *μάζα υπεραξίας* την οποία το κεφάλαιο υψηλότερης σύνθεσης μπορεί να εισπράξει, και τούτο γιατί στο εν λόγω κεφάλαιο αντιστοιχεί υψηλότερο πλήθος των παραγόμενων εμπορευματικών προϊόντων, τα οποία, όταν πραγματοποιηθούν, θα αυξήσουν τη συνολική *μάζα του κέρδους* που εισπράττει ο επενδυτής. Η πτώση του ποσοστού κέρδους το οποίο κομίζει κάθε ατομικό

εμπορευματικό προϊόν, αντισταθμίζεται και υπερακοντίζεται από το αυξημένο πλήθος των προϊόντων. Μπορούμε να το θέσουμε και διαφορετικά: εάν, επί παραδείγματι, κάθε ατομικό κεφάλαιο αντιστοιχούσε ή παρήγαγε μόνον ένα ατομικό εμπορευματικό προϊόν, στον ίδιο χρόνο, η περιστροφή του κεφαλαίου υψηλότερης σύνθεσης θα ήταν τόσες φορές ταχύτερη όσο δείχνει η διαφορά στους λόγους των οργανικών συνθέσεων μεταξύ των εν λόγω κεφαλαίων. Η εργασία έχει γίνει πιο παραγωγική, στον ίδιο χρόνο παράγονται περισσότερα προϊόντα με μειωμένη συμμετοχή ζωντανής εργασίας στο καθένα, αλλά με δυσανάλογα μεγαλύτερη αύξηση του πλήθους τους και προφανώς με μεγαλύτερη μάζα συνολικού κέρδους σε σχέση με το κεφάλαιο που αρχικά επενδύθηκε κατά την υλοποίησή τους στην κυκλοφορία. Το εμπορευματικό δηλαδή προϊόν του κεφαλαίου υψηλότερης σύνθεσης, περιέχει λιγότερη νεοπροστιθέμενη εργασία, αυξάνει όμως το απλήρωτο μέρος της εργασίας αυτής έναντι του πληρωμένου. "Μαζί με την απόλυτη μείωση της ποσότητας ζωντανής εργασίας που προστίθεται στην κάθε μονάδα του εμπορεύματος.. θα μειώνεται απόλυτα και η μάζα της απλήρωτης δουλειάς που περιέχεται σε αυτό, όσο και αν έχει αυξηθεί σχετικά, δηλαδή σε σχέση με το πληρωμένο μέρος" *Κεφάλαιο*, τ. III, σ. 285). Δεδομένου ότι κάθε ατομικό εμπορευματικό προϊόν είναι το αποτέλεσμα του επενδυμένου κεφαλαίου, είναι προϊόν αυτού του κεφαλαίου, η τιμή παραγωγής του είναι $E = K(1+k')$, κατά συνέπεια, περισσότερα προϊόντα στη μονάδα του χρόνου (*αυξημένη παραγωγικότητα εργασίας*) σημαίνουν αύξηση της μάζας του κέρδους για το κεφάλαιο υψηλής αξιακής σύνθεσης. Αυτό φαίνεται επίσης στο ότι η *ατομική αξία* κάθε εμπορευματικού προϊόντος που παράγεται υπό όρους υψηλότερης αξιακής σύνθεσης, είναι μικρότερη της *αγοραίας αξίας* (μέσος χρόνος εργασίας στο σύνολο ή μέση αξία των εμπορευμάτων μιας σφαίρας παραγωγής), και ένα πρόσθετο κέρδος, έκτακτη υπεραξία μπορεί να πραγματοποιηθεί για το εν λόγω προϊόν. Αντιθέτως, όταν η ατομική αξία είναι άνω του μέσου όρου, δεν πραγματοποιείται ένα μέρος της υπεραξίας που περιέχουν τα εμπορευματικά προϊόντα. Για να έχει ο παραπάνω προβληματισμός

βάση, προϋποτίθεται ότι το *κάθε εμπορευματικό προϊόν* το αντιμετωπίζουμε *ως αποτέλεσμα* του απειροελάχιστου τμήματος (του υποπολλαπλασίου) του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου που αναζητά την αξιοποίησή του. Επίσης, για τις ανάγκες τις πλέον αφαιρετικής διαδικασίας ανάλυσης, δε θα αναφερθούμε σε κλαδικούς διαμερισμούς ή αυτούς των σφαιρών παραγωγής, θεωρώντας ότι η ανταλλακτική αξία η αντιστοιχούσα στο σύνολο των εμπορευματικών προϊόντων, επιμερίζεται μεταξύ των κλάδων¹⁰³ με τέτοιο τρόπο που το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, το οποίο δεσμεύεται προς αξιοποίηση στον κάθε ένα, αναζητά ένα ποσοστό κέρδους ίσο προς το μέσο ποσοστό κέρδους που σχηματίζεται στο χώρο της οριζόμενης σε κάθε ιστορική περίοδο κοινωνικής παραγωγής.

Η κρατική διαμεσολάβηση που εξετάσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, σχετικοποιεί αυτήν ακριβώς την ουσιώδη διαδικασία του κοινωνικού παραγωγικού συστήματος. Με την “προστασία” της αλλοιώνει την αμείλικτη λειτουργία του μέσου ποσοστού κέρδους και επιτρέπει στα τμήματα του κεφαλαίου να προσπορίζονται κέρδη εκτός του πλαισίου που θα όριζε η συμπεριφορά τους ως υποπολλαπλασίων του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Αυτή ακριβώς η αλλοίωση, από την άλλη, είναι που μέσω μιας διαλεκτικής σχέσης επιτρέπει την ωρίμανση του νόμου της αξίας και της νέας σχετικοποίησής του στο πλαίσιο της οικουμενικής διάσποράς του καπιταλιστικού συστήματος.

¹⁰³ Για τους επιμερισμούς, την ομοιομορφοποίηση παραγωγικών δεδομένων στους κλάδους και τους αντίστοιχους ανταγωνισμούς, βλ. Πάκος Θ. 1997.

4.4.1 Παραγωγικότητα εργασίας και γενικό ποσοστό κέρδους.

Η *παραγωγικότητα της εργασίας* ταυτίζεται συνολικώς με τη σχετική υπεραξία, δηλαδή με την αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας δεδομένης της νέας αξίας που παράγεται. Ταυτίζεται λοιπόν με την πτώση της συμμετοχής του μεταβλητού κεφαλαίου "ν" για μια δεδομένη αύξηση της νέας αξίας της αφηρημένης εργασίας. Η παραγωγικότητα λοιπόν είναι η εκδήλωση της τροποποίησης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου που *εξοικονομεί δυνάμεις εργασίας*. Αυτή η τροποποίηση μεταφράζεται σε αυξημένη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου που είναι η αξιακή έκφραση της τεχνικής σύνθεσης. "Η αυξανόμενη τάση του γενικού ποσοστού κέρδους να πέφτει, αποτελεί λοιπόν απλώς μια έκφραση που προσιδιάζει στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, της συνεχιζόμενης ανάπτυξης της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας" *Κεφάλαιο*, τ. III, σ. 269).

Επίσης, η παραγωγικότητα της εργασίας, καθώς τα αυτόνομα ατομικά έργα ολοκληρώνονται μέσα από το δίκτυο της κυκλοφορίας και αποκτούν τον κοινωνικό τους χαρακτήρα, καταδεικνύει και αυτή τον κοινωνικό της χαρακτήρα, προκαλώντας μια αστάθεια στις σχέσεις ισοδυναμίας της ανταλλαγής που είχαν προηγηθεί. Η διαρκής δυναμικότητα του συστήματος χαρακτηρίζεται από τις συνεχείς διακυμάνσεις που μετατοπίζουν τις ισορροπίες και η πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους αντισταθμίζεται από την τάση αύξησης της μάζας του κέρδους που κάθε κεφάλαιο επιτυγχάνει.

Για τον καθορισμό λοιπόν των αμοιβών είτε της εργασίας είτε του κεφαλαίου δεν μπορούμε να εξασφαλίσουμε μια ακριβή σχέση παρά μόνο αφού λάβουμε υπ' όψιν μας τους όρους συνάψεως των σχέσεών τους και στα τρία κυκλώματα ύπαρξης και λειτουργίας - αλληλομετασχηματισμού της αξίας. Στην κλασική και νεοκλασική αντίληψη των πραγμάτων, η ύπαρξη του εμπορεύματος και του κεφαλαίου - σχέσεις που διμορφώνονται στην παραγωγή και την κυκλοφορία - είναι απλώς προφανείς, δεν χρειάζονται εξήγηση. Το κεφάλαιο είναι μόνο με τον εαυτό του καθώς γεμίζει όλο το κοινωνικό

φάσμα. Στη γενική ισορροπία, το παρόν δε διαχωρίζεται από το παρελθόν και το μέλλον, η διαδοχικότητα στο χρόνο δεν έχει ερμηνευτική αξία. Το κεφάλαιο σε μια συμπληρωματική αντίληψη επικαιροποίησης τίθεται σε αξιοποίηση αυτομάτως.¹⁰⁴ Συνήθως, η σχέση του μισθού με την υπεραξία εξαντλείται σε μια εύκολη ισοδυναμία καθαρά λογιστικού χαρακτήρα: μεγαλύτεροι μισθοί συνεπάγονται μείωση της υπεραξίας. Αυτό όμως που είναι μια ευλογοφανής μικροοικονομική διαπίστωση, μακροοικονομικά πάσχει γιατί είναι μια πρόταση που φέρνει το μισθό κατευθείαν στο σημείο "γ" χωρίς τον αλληλοσυσχετισμό των τριών κυκλωμάτων της αξίας. Αγνοεί επίσης το ενδεχόμενο αυξημένοι μισθοί λόγω υψηλότερης παραγωγικότητας να σημαίνουν, λόγω των αποτελεσματικών παραγωγικών συνάψεων και ταυτόχρονη αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας. Άλλωστε, η παραγωγικότητα της εργασίας σημαίνει κατά βάση *σχετική αύξηση* του απλήρωτου μέρους της εργασίας σε κάθε ατομικό εμπόρευμα. Αυτό δεν απαγορεύει την απόλυτη αύξηση της αμοιβής της εργασίας, αφού έχει εξασφαλιστεί η αύξηση της σχετικής απόδοσής της.

Κατόπιν όλου του προηγηθέντος προβληματισμού εγείρεται ένα σοβαρό ερώτημα το οποίο έγκειται στο εξής: διαπιστώνουμε μια σχέση που εντοπίζεται και στον εθνικό και τον υπερεθνικό χώρο: *τη μισθωτή δηλαδή σχέση* που επεκτείνεται στην οικουμένη. Πού βρίσκεται λοιπόν η διαφορά; Έχουμε μια ομοθετική - μηχανιστική επέκταση του παραγωγικού προτύπου στον υπερεθνικό χώρο ή επισυμβαίνει και κάποια ουσιαστικής μεταβολή, τέτοια που να διαφοροποιεί ειδοποιώς τη μία - εθνική πλευρά - από την άλλη, την υπερεθνική; Επιπλέον, γιατί αυτό να σχετίζεται κατ' ανάγκην με τη διανομή ή ποιο χαρακτήρα λαμβάνει η διανομή του εισοδήματος;

Ακολούθως, θα αποπειραθούμε να δομήσουμε αυτό το μετακρατικής ολοκλήρωσης ερμηνευτικό πλαίσιο αναφοράς.

¹⁰⁴ Για το σχετικό προβληματισμό βλ. Aglietta M. 1997, σ. 56-64.

4.5 Η ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΟΥ ΔΙΑΝΕΜΗΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΣΤΟ Α - ΧΩΡΙΚΟ ΠΕΔΙΟ

Ό,τι αναλύσαμε ως γενική τάση που τείνει να εγκατασταθεί ως σχέση στο νέο περιβάλλον της οικουμενικής οικονομίας, υφέρπει από την αρχή της εμφάνισης του καπιταλιστικού συστήματος. Ωριμάζει όμως και αυτή ιστορικά και διαπιστώνεται μόνο τώρα με μια φευγαλαία καθαρότητα. Σε ένα ανώτερο σημείο κίνησης του συστήματος *θα σχετικοποιηθεί με νέους όρους.*

Την οικουμενική αναπαραγωγική σχέση την ορίσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο ως την οικουμενική επανάληψη του σχήματος $X - E^{\delta}_{\mu\pi} \dots \Pi \dots E^{\epsilon}_{\epsilon} - X^{\chi}_{\chi} - E^{\mu\pi}_{\delta,\epsilon} \dots \Pi \dots E^{\dots} X^{\dots}$, υπό τον χαρακτήρα της εκτεταμένης και διαρκούς άρθρωσής του σε κάθε οικονομικώς οριζόμενο σημείο του χώρου. Στην ουσία πρόκειται για την *επέκταση της μισθωτής σχέσης* στο σύνολο της οικουμένης. Η αμφίδρομη κίνηση μεταξύ της σχέσης των τριών κυκλωμάτων ύπαρξης της αξίας από τη μιά και της αγοράς (: συνάντηση παραγωγής - κατανάλωσης) από την άλλη, βρίσκει το νόημά της στο γεγονός ότι η άρθρωση της σχέσης $X \dots X^{\dots}$ στον οικουμενικό χώρο γίνεται με υπέρβαση των χωρικών περιορισμών. Κατά συνέπεια, καθίσταται ευκολότερη η διαφοροποίηση και στην πλευρά της προσφοράς (γνωστή ως "ευέλικτη παραγωγή"¹⁰⁵) και στην πλευρά της ζήτησης (διαφοροποίηση αγορών και πολυστρωματοποίηση). Είναι μια τάση που δείχνει ότι δεν είναι το εμπόρευμα απλώς που αναζητά την πραγματοποίησή του, αλλά η *εμπορευματική σχέση* που κατευθύνεται ελεύθερα στην αναζήτηση της καλύτερης δυνατής αξιοποίησης και η όλο σε μεγαλύτερη έκταση της οικουμένης παραγωγή και ανταλλαγή *εμπορευματικών προϊόντων*. Η εργασία δεν συμπυκνείται στο εμπόρευμα κατ' ανάγκην σε ένα

¹⁰⁵ Της οποίας το νόημα δεν βρίσκεται στην ευελιξία αλλά στη διαφοροποίηση, την τμηματοποίηση και ενσωμάτωση στη συνολική παραγωγική και κυκλοφοριακή διαδικασία, σχετικά αυτόνομων τμημάτων τα οποία λειτουργούν το καθένα με αυτοτελείς όρους αξιοποίησης.

ορισμένο και διαρκώς σταθερό σημείο του χώρου αναμένοντας την πραγματοποίησή της, αλλά μέσω της επέκτασης-ολοκλήρωσης της οικουμενικής σχέσης Χ...Χ' -τη συνοδεία της τεχνολογίας, διαφοροποίησης και καταμερισμού, και επέκτασης της μισθωτής σχέσης- η παραγωγή του εμπορεύματος (σώματος και φορέα της αξίας) “πλησιάζει” το χώρο της κατανάλωσής του (βελτίωση της αποτελεσματικότητας της *αναλογικής κατανομής*, του συνδυασμού δηλαδή αγαθών και υπηρεσιών που συμβαδίζει με τα πρότυπα της καταναλωτικής διάθεσης). Η εμπορευματική σχέση αξιοποίησης συνάπτεται δυναμικά σε κάθε σημείο του χώρου μειώνοντας τις απώλειες και τα κενά μεταξύ παραγωγής εμπορευματικών προϊόντων και κατανάλωσής τους. Είναι αυτή η απούλοποίηση που εκδηλώνεται στις αυξανόμενες χρηματιστικές ροές και το εικονικό κεφάλαιο, που αποτελούν εκδήλωση των δικτύων που αναπτύσσονται, και μέσω των οποίων κατανέμονται τα κεφάλαια προς παραγωγική αξιοποίηση. Και καθώς δεν είναι μια ομοθητική μετάβαση, διεσταλμένο αντίγραφο των προγενέστερων σχέσεων που ωρίμασαν στον εθνικό χώρο, η σχέση επιβάλλεται με τους δικούς της νέους όρους και τις θεσμικές και οργανωτικές ρυθμίσεις.

Το κράτος που σχετικοποιούσε με τους δικούς του όρους τη σχέση αξιοποίησης, είδαμε ότι, μέσω της διεθνοποίησής του, προετοίμασε την επιστροφή της σχέσης αξιοποίησης στα πάτρια εδάφη της *άμεσης ενότητας* κεφαλαίου-εργασίας. Ο χαρακτήρας όμως της ενότητας είναι νέου τύπου καθώς οι συνθήκες στις οποίες ωριμάζει είναι ενός διαφορετικού επιπέδου. Η “ελευθερία” του κράτους (δια της εγγυητικής του λειτουργίας στην κυκλοφορία του χρήματος), να ... παράγει χρήμα για να ενισχύσει, μέσω των σημάτων της αγοράς και της κυκλοφορίας, την παραγωγή σε τομείς απαραίτητους εντός του εθνικού χώρου στο πλαίσιο της *κεϋνσιανής* πολιτικής, έχει περιοριστεί. Το κράτος δεν διανέμει κεφάλαια σε μελλοντικούς εισοδηματίες. Συρρικνώνεται αυτή του η λειτουργία γιατί τα ίδια τα σήματα που “παρήγαγε” μέσα από την ελευθερία του το υπονόμευσαν από το σημείο και πέρα που ο ιστορικός χαρακτήρας του χρήματος και της

λειτουργίας του στην παραγωγή και την κυκλοφορία αγνοήθηκε.¹⁰⁶ Η κρίση του σύγχρονου κράτους και η αντιπρονοιακή επανάσταση σχετίζονται με αυτή ακριβώς την αναπότρεπτη υπέρβαση του ρόλου του χρήματος ως κεφαλαίου. Το χρήμα ως κεφάλαιο προς αξιοποίηση ασφυκτικά εντός των πλαισίων του εθνικού χώρου.

Με την οικουμενική διασπορά της κεφαλαιακής σχέσης παραγωγής και αναπαραγωγής του συστήματος, *η αξία, που οφείλει να αξιοποιηθεί* επειδή ακριβώς υπάρχει (κεφάλαιο, χρήμα ως κεφάλαιο), προσφεύγει ευκολότερα στην ιδιαίτερη αξία που αξιοποιεί (τη δύναμη της ζωντανής εργασίας): αυτό είναι το νόημα της οικουμενικοποίησης. Η εργασία συναντά πιο άμεσα τον εαυτό της, την ανταλλακτική εταιρότητά της, στη διαρκή αγωνία της να πραγματώνεται εξακολουθητικά. Μόνο που αυτό γίνεται υπό τους *νέους όρους* της κεφαλαιακής σχέσης και της *νέας σχετικοποίησης* που τη συνοδεύει. Αυτούς τους όρους θα διευκρινίσουμε εν συνεχεία. Θα προσπαθήσουμε, δηλαδή, να διεισδύσουμε στον καθεαυτό χώρο - ιστορικό και γνωσιολογικό - μιας διαδικασίας της οποίας οι συνέπειες είναι ακριβώς το φαινομενικό πλαίσιο που διαγράψαμε παραπάνω, και κυρίως, να διαπιστώσουμε το λειτουργικότερο ρόλο της διανομής στη διαμόρφωση των όρων απόδοσης του συστήματος.

Θα συνεχίσουμε εξετάζοντας μια διαδικασία η οποία, μέσα από τις ρωγμές του "παλαιού" θεσμικού πλαισίου και το νέο θεσμικό, οργανωτικό και παραγωγικό υπόβαθρο που σχηματίζεται, επιτρέπει όχι

¹⁰⁶ Το χρήμα δεν είναι η αυθαίρετη βουλευσιαρχική τιλοποίηση και σήμανση της αξίας (κάτι που δε μπορούμε να αποκλείσουμε εντελώς λόγω της πλαστικότητας της λειτουργίας του). Η ελευθερία του σε σχέση με τα εμπορευματικά προϊόντα και πολύ περισσότερο σε σχέση με την παραγωγή μπορεί πολύ εύκολα να μας παρασύρει στις ανεξάντλητες ποσότητες χρήματος, την ανιστορικότητα του ρόλου του στην παραγωγή και την κυκλοφορία.

Δεν θα ασχοληθούμε με το πρόβλημα του μετασχηματισμού της αξίας σε τιμή, αλλά πρέπει να πούμε ότι αυτή η διαδικασία δεν είναι ο καθορισμός των τιμών από μια δύναμη που παρέχει αφειδώς σύμβολα και σημάνσεις από το υπερπέραν της οικονομίας με αυθαίρετο τρόπο, αλλά είναι η ίδια η χρηματική μορφή του κεφαλαίου,

μόνο μια ανώδυνη αλλά και μια αποτελεσματική για το σύστημα συμμετοχή της εργασίας στο καθαρά καπιταλιστικό παραγωγικό αποτέλεσμα, την καρδιά της σχέσης, την υπεραξία. Τίθεται δηλαδή ένα σοβαρό ερώτημα σε σχέση με την υπεραξία, αν και κατά πόσο η εργασία συμμετέχει στη διανομή της. Και εφόσον η απάντηση είναι θετική, υπό ποιούς όρους και πώς εμφανίζεται αυτή η συμμετοχή, από τη στιγμή που έχουμε διαπιστώσει ότι ο μισθός με το περιεχόμενο που δώσαμε στην αμοιβή της εργασίας δεν σχετίζεται άμεσα με την υπεραξία (βλ. σχετικά τους τρεις συμβατικούς χρόνους, τμήμα 4.4, που διαμορφώνονται οι αμοιβές κεφαλαίου και εργασίας).

Πριν συγκροτήσουμε το πλαίσιο της συμμετοχής θα αναφερθούμε σε δύο συντελεστικούς παράγοντες της νέας σχέσης αξιοποίησης του κεφαλαίου: την εξέλιξη της *πιστωτικής λειτουργίας* και τη νέα μορφή της *οργάνωσης της παραγωγής*.

που θέτει όρια στην ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί και μεσολαβεί την ανταλλαγή ισοδυνάμων στην κυκλοφορία.

4.5.1 Η πιστωτική λειτουργία.

Το πιστωτικό χρήμα είναι μια επινόηση που διευκολύνει το παραγωγικό σύστημα στην ταχύτητα με την οποία αναπαράγεται και μειώνει τις απώλειες-κενά μεταξύ των σταδίων που το τελευταίο διέρχεται στην ανέλιξή του. “Το κεφάλαιο προσανατολίζεται να άρει το χρήμα στην παραδοσιακή του, άμεση πραγματικότητα και να το μετατρέψει απλά σε κάτι που έχει *τοποθετηθεί* και επίσης αρθεί από το κεφάλαιο, σε κάτι που είναι καθαρά *ιδεατό*... να μετατρέψει το χρήμα σε *απλά ιδεατό* συνθετικό στοιχείο της κυκλοφορίας του... η άρση του χρήματος στην άμεσή του μορφή εμφανίζεται σαν απαίτηση της χρηματικής κυκλοφορίας που έγινε συνθετικό στοιχείο της κυκλοφορίας του κεφαλαίου... *Κυκλοφορία χωρίς χρόνο κυκλοφορίας* είναι η τάση του κεφαλαίου: άρα και τα εργαλεία που χρησιμεύουν μόνο για τη συντόμηση του χρόνου κυκλοφορίας τοποθετούνται σε *μορφολογικούς προσδιορισμούς* που τοποθετεί απλά και μόνο το κεφάλαιο - όπως τα διαφορετικά συνθετικά στοιχεία που το κεφάλαιο διατρέπει στην κυκλοφορία αποτελούν ποιοτικούς προσδιορισμούς της δικής του μεταμόρφωσης” (*Grundrisse*, σ. 514). Αυτή η διαδικασία της ταχύτερης αξιοποίησης επιβάλλεται μόνο δια της *σχετικοποίησης* της, υπό την έννοια ότι οφείλει να καταστεί στοιχείο καθοριστικό της *συμπεριφοράς των υποκειμένων* της οικονομίας. Αυτή η νέα σχετικοποίηση προετοιμάζεται στο πλαίσιο *ενίσχυσης της αποταμιευτικής συμπεριφοράς* κατά την εθνική ολοκλήρωση και ωριμάζει σιγά - σιγά στη διεθνοποίηση του κράτους ώστε να καταστεί μια δύναμη *αμεσότερης ενίσχυσης της συσσώρευσης*. Στην κυριολεκτική της εκδοχή η αποταμιευτική συμπεριφορά δεν σχετίζεται με μια περιπτωσιακή αύξηση του μισθού που γίνεται ένα αδιευκρίνιστης απόδοσης αποταμίευμα. Είναι η ιδιόμορφη, η με νέους όρους προσέγγιση της εργασίας προς τα μέσα παραγωγής, και η προσδοκώμενη συμμετοχή στο αποτέλεσμα της παραγωγής ως όρου μετάβασης σε ένα νέο πλαίσιο εκμετάλλευσης των όρων αξιοποίησης του κεφαλαίου.

Με την επέκταση της πίστης, του πιστωτικού χρήματος στο πλαίσιο μιας αυτονόμησης της σχέσης παραγωγής από την εθνική θεσμοποιητική μεσολαβητική διαδικασία, μπορούμε να ξεφύγουμε όσο οι αναλογίες συμμετοχής στην αναπαραγωγή επιτρέπουν, από το αυστηρό καλεκιανό¹⁰⁷ πλαίσιο που η δαπάνη των καπιταλιστών (λόγω της προνομιακής πρόσβασης στην πίστη) καθορίζει την παραγόμενη υπεραξία και το ποσοστό του κέρδους. Και τούτο γιατί μπορεί να υφίσταται προνομιακή δυνατότητα στην πίστη, όχι όμως και αποκλειστικό προνόμιο. Είδαμε στο τμήμα για τα υποδείγματα της διανομής, στο τρίτο κεφάλαιο, ότι η πλευρά της εργασίας - σε μια πορεία διαρκούς σχετικοποίησης και αυτοσυντήρησης του συστήματος - αποκτά εισοδήματα όχι μόνο από μισθούς αλλά και από την κατοχή τίτλων που παραπέμπουν άμεσα στην παραγόμενη υπεραξία και τη νομή μέρους των μέσων παραγωγής. Σε αυτό βοηθάει το ίδιο το σύστημα της πίστης που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της εγγύησης του κράτους και το οποίο λειτουργεί με τρόπο που να απονέμει αυτή τη δυνατότητα. Υπενθυμίζουμε το πλαίσιο της ανάλυσης του Pasinetti (τρίτο κεφάλαιο), το οποίο στο γνωσιολογικό - ερμηνευτικό πεδίο το αντιμετωπίσαμε ως σύνδεσμο - μετάβαση από την εθνική σχέση στην ευρύτερη διεθνική. Η αποταμιευτική συμπεριφορά συνοδεύεται και συντηρείται - επεκτείνεται από την προσδοκία του κέρδους. Το κέρδος είτε ως τόκος είτε ως όποια άλλη απόδοση τίτλων αξίας ερμηνεύεται αυστηρώς με μιά τελική αναγωγή: την παραγωγή της υπεραξίας. Επιπροσθέτως, σε ένα ευρύτερο του κρατικού πεδίο, η εξέλιξη των χρηματοπιστωτικών αγορών και των χρηματοοικονομικών καινοτομικών εργαλείων πιστοποιεί την κίνηση από την εσωτερική στη διεθνή χρηματοδότηση μέσω των διεθνοποιημένων χρηματοπιστωτικών αγορών. Κυρίως επιβεβαιώνει την κινητοποίηση της πίστης όχι τόσο

¹⁰⁷ Σύμφωνα με τον Kalecki (βλ. Robinson, εισαγωγή στον Kühne, σ. XIII-XIV), είναι η δαπάνη των καπιταλιστών συλλογικά που καθορίζει τα κέρδη. Οι εργάτες δαπανούν για αναπαραγωγή όλο το μισθό. Η δαπάνη των καπιταλιστών δεν καθορίζεται από το εισοδήμα τους μόνο αλλά και από την προνομιακή πρόσβασή τους στην πίστη. Υπενθυμίζουμε ότι η συνολική δαπάνη είναι ίση με την κατανάλωση των εργατών, συν την κατανάλωση των καπιταλιστών, συν την ακαθάριστη επένδυση.

από τις κρατικές αποφάσεις, αλλά από τη σχετικά αυτονομημένη και εξατομικευμένη προσδοκία του κέρδους, τη γενικευμένη αποταμιευτική - αξιοποιητική των κεφαλαίων συμπεριφορά. Αυτή η κίνηση ταυτοχρόνως συνοδεύεται από μια πορεία προς την *άμεση χρηματοδότηση*: οι εκδότες πωλούν χρηματοοικονομικές απαιτήσεις - συνήθως μετοχές ή ομόλογα - απευθείας στους επενδυτές.¹⁰⁸ Η πορεία προς την *αμεσότητα* άντλησης της αξίας που θα αξιοποιηθεί δεν χρειάζεται πρόσθετες διευκρινήσεις: κάθε υποκείμενο, που αντιλαμβάνεται την ανταλλακτική αξία που έχει ανά χείρας με κεφαλαιακούς προσδιορισμούς, εισέρχεται στη μεγάλη άσπονδη οικογένεια των επενδυτικώς λειτουργούντων υποκειμένων.

Χρειάζεται όμως να περάσουμε στη διευκρίνιση του νέου τρόπου οργάνωσης της παραγωγής στο οικουμενικό πεδίο, για να δούμε γιατί ο συνδυασμός των δύο τομέων, πίστωσης και νέας οργάνωσης της παραγωγής, καθίσταται αποφασιστικό ερμηνευτικό στοιχείο. Ακολουθώς, τι αλλαγές συνεπιφέρει αυτή η άρθρωση στην *οικονομική συμπεριφορά*, την *παραγωγική επικοινωνιακή σχέση* και τη *νομιμοποίηση* του συστήματος.

¹⁰⁸ Βλ. σχετικά, Giddy I. H. 1996, Kavaljit S. 1999, Lawrence H. W. 1999.

4.5.2 Η ουσία της οργάνωσης της παραγωγής.

Η σύγχρονη επιχειρηματική οργάνωση δεν ταυτίζεται με την οργάνωση της παραγωγής απλώς. Στους κόλπους μιας *υποδειγματικής διεθνικής επιχείρησης*, αυτή η οργάνωση ορίζεται από τη συνάντηση τριών διαστάσεων ολοκλήρωσης του παραγωγικού έργου:

α) ενός συστήματος αγοράς καθώς *σχεδιάζει* στρατηγικές ανταγωνισμού, κατά συνέπεια ενσωματώνει προκαταβολικά ένα μέρος από την ανταλλακτική κίνηση στην αγορά

β) ενός συστήματος οργάνωσης και εσωτερικής κατανομής για την παραγωγή έργου, τουτέστιν απορροφά στοιχεία του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας και

γ) ενός συστήματος που εσωτερικεύει τύπους κοινωνικής ρύθμισης και νομιμοποίησης της δραστηριότητάς της, επέκτασης δηλαδή σε τομείς που παραδοσιακά σχετίζονται με ευρύτερα συλλογικά πεδία.

Η σύγχρονη διεθνική επιχείρηση, είναι ένα πολυδαίδαλο *δίκτυο* σχέσεων μεταξύ σχετικά αυτονομημένων, αλληλοεξαρτώμενων τμημάτων παραγωγής και κυκλοφορίας, που προϋποθέτει επιτυχή συνεργασία και επιστημονικό συντονισμό μεταξύ των μονάδων κάθε βαθμίδας οργάνωσης και κυκλοφορίας. Επίσης, οφείλει να συνδυάσει δύο αντιφατικά πράγματα: από τη μια την παραγωγή εμπορευματικών προϊόντων με κωδικοποιημένα χαρακτηριστικά και, από την άλλη, εμπορευματικών προϊόντων που να καινοτομούν συνεχώς για την επιτυχία των στρατηγικών ανταγωνισμού.¹⁰⁹

Το τελευταίο δεν απαιτεί μόνο πειθαρχημένο προσωπικό, όπως συμβαίνει με το πρώτο, αλλά προσωπικό που να μπορεί να διοχετεύει κατάλληλα τη δημιουργικότητά του. Κατά συνέπεια, η νέα υποδειγματική

¹⁰⁹ Για την πολυεργοστασιακή επιχείρηση και την ευελιξία, βλ. Πάκος Θ. 1997. Στο βιβλίο αυτό επίσης (κεφ. 2 και 4), θα έρθει κάποιος σε επαφή με ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο προβληματισμού για τη νέα επιχειρηματική οργάνωση, την κάθετη ολοκλήρωση - υποκατάσταση της αγοράς, την εσωτερικευση των αγοραίων δραστηριοτήτων - ανταλλαγών, τον τεχνικό καταμερισμό που υποκαθιστά τον κοινωνικό για την αντιμετώπιση των ατελειών της αγοράς, τη μονοπωλιακή διάρθρωση και τις επιλογές -βελτιώσεις ώστε να διασφαλίζεται η αναλογία του κέρδους.

επιχειρηματική οργάνωση αναπτύσσεται ως ένα σχήμα *αυτονομημένου ελέγχου*: αποκέντρωση λειτουργιών και μεγάλη αυτονομία στην παραγωγική επικοινωνία της εργασίας από τη μια. Από την άλλη, ανταπόκριση στις απαιτήσεις αξιοποίησης του κεφαλαίου που εκδηλώνεται με την πίεση που εξασκούν επί της παραγωγής οι χρηματιστικές αγορές. Η επιχείρηση επίσης αυτού του τύπου στο παραγωγικό πεδίο διαφοροποιείται από τους προγενέστερους αντιπροσωπευτικούς τύπους, κυρίως την τεϋλορικής κατανομής και τη μεγάλη κρατικά διοικούμενη. Η διαφορά έγκειται στο ότι στη θέση ενός, προκαθορισμένου και προδιαγεγραμμένου σχεδίου απόδοσης, οργανισμού με ορθολογικές - μηχανιστικά κατανεμημένες παραγωγικές προδιαγραφές, η νέα υποδειγματική επιχείρηση είναι ένας ζωντανός οργανισμός, εξελικτικός, κατάλληλα και ταχέως προσαρμοζόμενος στις αλλαγές των αγορών, ο οποίος δύναται να αποκρυπτογραφεί όλους τους δυνατούς συνδυασμούς που διατρέχουν το φάσμα του οικονομικού χρόνου -από το βραχύ μέχρι το μακροπρόθεσμο. Είναι ένας οργανισμός που δύναται να προσαρμόζεται και να επωφελείται πολύπλευρα από τη σύγχρονη γνώση.

Το δίκτυο ενός τέτοιου οργανισμού διευρύνεται προς όλες τις κατευθύνσεις και ο παραδοσιακός τεχνικός καταμερισμός μετασχηματίζεται σε *δίκτυο πολυδύναμης λειτουργίας*. Οι παραγωγικές ομάδες δεν συγκροτούνται μόνο από το σταθερό παραδοσιακό προσωπικό μιας επιχείρησης. Εδώ πλέον βρίσκονται να συνεργάζονται δικτυακά οι προμηθευτές, οι πελάτες, οι σύμβουλοι και οι εξειδικευμένοι συνεργάτες. Μια *ανεστραμμένη πυραμίδα οργανογράμματος* επιτρέπει, λόγω της ευελιξίας ανταπόκρισης, στην κορυφή να βρίσκεται ο πελάτης (η γρήγορη ενσωμάτωση των καταναλωτικών προσδοκιών), να ακολουθεί το προσωπικό σε επαφή με τον πελάτη και στη βάση η διεύθυνση, της οποίας ο ρόλος καθίσταται όλο και περισσότερο επιτελικός. Κατ' ουσίαν έχουμε μια *αμφίπλευρη διεύθυνση* και προς την πλευρά του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας και προς την πλευρά της οργάνωσης της εργασίας, καθώς για το δεύτερο δεν υφίσταται τόσο η ανάγκη της παραδοσιακής κατανομής και της επίβλεψης του έργου.

Οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας ως ένα μεγάλο βαθμό απορρίπτουν τις ιεραρχικές σχέσεις και προωθούν την τυπική ισότητα και το σεβασμό της ατομικής ελευθερίας που μπορεί να μετουσιώνονται σε ανταγωνιστική παραγωγική απόδοση.¹¹⁰ Η μετάβαση στα νέα σχήματα οργάνωσης του έργου του αξιακού μετασχηματισμού, ισοδυναμεί με ένα είδος αυτοοργάνωσης της εργασίας, μια μορφή αυθόρμητης παραγωγικής επικοινωνίας, ικανής να παράγει οικονομικά αξιόλογο έργο.

Η συναίνεση της εργασίας είναι όρος για αυτή την πλευρά της διαλεκτικής αποτελεσματικής συσχέτισης αυτονομίας και ελέγχου, της διοχέτευσης των απαιτήσεων προς όλα τα συνεργαζόμενα τμήματα της οργάνωσης του παραγωγικού έργου αξιοποίησης και εμπορευματικής απόδοσης.¹¹¹ Η συναίνεση επιτυγχάνεται μέσω της αυτοπειθαρχίας που αναπτύσσεται στο νέο σύστημα συμμετοχής στην παραγόμενη υπεραξία, που θα αναπτύξουμε παρακάτω, και θα εμφανίζεται καθαρότερα στα πιο εξελιγμένα στάδια της οικουμενικοποίησης. Όλη αυτή η εξέλιξη, προϊόν παραγωγικών και ιστορικών διεργασιών, στηρίζεται στην *εξέλιξη του μετοχικού σχήματος* της σύγχρονης επιχείρησης που ωρίμασε, με τη συνδρομή των πιστωτικών δικτύων, στο πλαίσιο του εθνικού κράτους και το προσπέρασε. Για τη συγκρότηση της πιο αφηρημένης εκδοχής αυτού του σχήματος

¹¹⁰ Βλ. σχετικά Boltanski L. - Chapello E. 1999, σ. 111-153. Archier G. - Serieux H. 2000, σ. 182-191.

¹¹¹ Ο ανταγωνισμός των κεφαλαίων σε συνδυασμό με την ελευθερία μετακίνησής τους εξασκούν μια πίεση στην παραγωγή η οποία σύμφωνα με τα παραδοσιακά υποδείγματα (Shapiro, Striglitz, βλ. σχετικά Coutrot Th. 1998), ενσωματώνουν το πειθαρχικό αποτέλεσμα επί της εργασίας, βασιζόμενα αποκλειστικά στο φόβο της απόλυσης ή σε ένα εξωτερικό δίκτυο κινήτρων και πειθαρχικών συνεπειών στις πιο βελτιωμένες τους εκδόσεις. Ο νέος τύπος αποδοτικής παραγωγικής επικοινωνίας δεν συγκροτείται μόνο σε αυτή τη βάση. Η ανεπάρκειά του είναι εμφανής όταν αναλογιστεί κάποιος την ανάγκη για ενσωμάτωση στο εμπορευματικό προϊόν της ευρηματικότητας και της επινοητικότητας της εργασίας που δεν συμβιβάζονται με το φόβο, όσο με την κινητοποίηση των πιο εσωτερικών κινήτρων. Κατά συνέπεια, ένα νέο μηχανισμό αποδοτικής παραγωγικής απόδοσης πρέπει να αναζητήσουμε και ένα καθεστώς αυτοπειθαρχίας της εργασίας που να καθίσταται και θεσμοποιητικός όρος.

λειτουργίας του κεφαλαίου, θα προσφύγουμε σε ένα σχετικό τμήμα του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Εδώ ανακαλύπτουμε μια εσώτερη, *λειτουργική τάση* του συστήματος, που κατά τη γνώμη μας χαρακτηρίζει τις παγκοσμιοποιημένες σχέσεις: "Το κεφάλαιο (στη μετοχική εταιρεία), που αυτό καθεαυτό βασίζεται σε κοινωνικό τρόπο παραγωγής και που προϋποθέτει κοινωνική συγκέντρωση μέσω παραγωγής και εργατικών δυνάμεων, παίρνει εδώ άμεσα τη μορφή κοινωνικού κεφαλαίου (κεφαλαίου άμεσα συνεταιρισμένων ατόμων) σε αντίθεση προς το ατομικό κεφάλαιο, και οι επιχειρήσεις που εμφανίζονται σαν εταιρικές επιχειρήσεις σε αντίθεση προς τις ατομικές επιχειρήσεις. Πρόκειται για την κατάργηση του κεφαλαίου σαν ατομικής ιδιοκτησίας μέσα στα πλαίσια του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής... Είναι η κατάργηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής μέσα στα πλαίσια του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, και γι' αυτό είναι μια αυτοαναιρούμενη αντίφαση, που πρίν απ' όλα παρουσιάζεται σαν απλό μεταβατικό σημείο προς μια νέα μορφή παραγωγής... Αυτό είναι αποτέλεσμα της ανώτατης ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, αναγκαίο σημείο περάσματος από την ξαναμετατροπή του κεφαλαίου σε ιδιοκτησία των παραγωγών, όχι όμως πια σαν ατομική ιδιοκτησία ξεχωριστών παραγωγών, αλλά σαν ιδιοκτησία συνεταιρισμένων παραγωγών, άμεση κοινωνική ιδιοκτησία".¹¹² Οι διεθνικές εταιρείες που κυριαρχούν στο παραγωγικό παρόν είναι όμιλλοι που τείνουν να διαμορφωθούν ακριβώς σε αυτό το σημείο τομής της συνάντησης της νέας οργάνωσης της εργασίας και των κατόχων τίτλων συμμετοχής στο παραγωγικό αποτέλεσμα, στην επιδίωξη της ευχερέστερης και άμεσης άντλησης των κεφαλαίων. Διαμορφώνεται έτσι το νέο οικονομικό - πιστωτικό, παραγωγικό - διοικητικό και αγοραίο - εμπορευματικό δίκτυο σχέσεων της νέας επιχείρησης. Η διαλεκτική πορεία προς την κατάκτηση της αγοράς και της επιστροφής με τους όρους που επιβάλλει η τελευταία, εμφανίζεται από τη μια στη

¹¹² Βλ. Κεφάλαιο, τ. III, σ. 550-553. Για την τάση της εσωτερικοποίησης λειτουργιών της αγοράς που θεωρητικά, μακροχρόνια, οδηγεί σε υπέρβαση της βάσης του καπιταλισμού, βλ. Πάκος Θ. 1997, σ. 163.

στρατηγική που αναπτύσσει η επιχείρηση και συνίσταται στη χειραγώγηση των αγορών και την επιτυχή ανταπόκριση στον ανταγωνισμό, ενσωματώνοντας και τροποποιώντας αποδοτικά παραδοσιακούς συντελεστές αβεβαιότητας. Από την άλλη, αυτή η διαλεκτική πορεία διαπιστώνεται στην εταιρική διακυβέρνηση (corporate governance) ως συστήματος που εγκολπώνεται - υιοθετεί στρατηγικές οι οποίες σχετίζονται με τη διαρκή απόδοση των επενδυόμενων κεφαλαίων, και καθίσταται ο τρόπος ανταπόκρισης στις απαιτήσεις των αγορών.

4.5.3 Η ψηλάφηση της συμμετοχής

Οι παραπάνω εξελίξεις τόσο στο πιστωτικό όσο και στο παραγωγικό πεδίο ισοδυναμούν με μια *αυτονόμηση* της λειτουργίας της καπιταλιστικής σχέσης που προετοιμάστηκε από τη διεθνοποίηση του κράτους, δημιουργούν δε ελαστικά όρια που επιτρέπουν τη *δυσνητική* συμμετοχή της εργασίας στα κέρδη. Τη συμμετοχή της εργασίας όμως ως “κατόχου κεφαλαίου” και *δυσνητικού* εισοδηματία. Οι *συμμετοχικές ρωγμές* στο σύστημα επιτρέπουν να φυτρώνουν φαινόμενα *αλλοτριωμένης* κοινωνικής ιδιοκτησίας μέσα στα αυστηρά πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος. Γι’ αυτό και το σύστημα ως σχέσεις παραγωγής δεν διαταράσσεται εκ θεμελίων. Αναπαράγεται σε *διευρυμένη συναινετική βάση*. Η δυνατότητα αυτής της συμμετοχής, πάντως, πραγματοποιείται μόνο όταν ως πράξη δεν εξέρχεται της αναπαραγωγής του κεφαλαίου, όταν “σέβεται” τους όρους αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος. Γιατί η εργασία που κατέχει τίτλους που παραπέμπουν στην κατοχή των μέσων παραγωγής, λειτουργεί με τους όρους αξιοποίησης του κεφαλαίου: δεν λογαριάζει τις αποδόσεις ως διαθέσιμο εισόδημα προς κατανάλωση - που θα διαταράξει τη συνολική αναπαραγωγή του συστήματος - αλλά ως κεφάλαιο που πρέπει να εισέρχεται διαρκώς στη διαδικασία αξιοποίησης. Είναι εργασία ιδιότυπης “κεφαλαιοκρατικής” λειτουργίας, αλλιώς δεν θα αναπαρήγαγε το σύστημα. Αντιμετωπίζει την όποια υπεραξία περιέρχεται στην κατοχή της ως βάση της αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Γι’ αυτό και δεν εκδηλώνεται γενικευμένη αμφισβήτηση του συστήματος με τέτοια έκταση κοινωνικοποίησης της παραγωγής.

Το νόημα της αλλοτριωμένης συμμετοχής που είναι όρος της νέας καπιταλιστικής αναπαραγωγής βρίσκεται στα εξής: α) Οι άμεσοι παραγωγοί μιας συγκεκριμένης εταιρείας δεν είναι και οι αποκλειστικοί κάτοχοι μέσων παραγωγής της συγκεκριμένης εταιρείας, ενώ μπορούν να είναι *κάτοχοι τίτλων αξίας που παραπέμπουν γενικώς* στην κατοχή των μέσων παραγωγής μέσω της λειτουργίας του συνολικού πιστωτικού συστήματος. β) Η *εργασία όμως ως σύνολο* συμμετέχει στο μετοχικό

σχήμα ιδιοκτησίας μέσω της πιστωτικής λειτουργίας και αυτό είναι που μας ενδιαφέρει στη *διαμόρφωση της συνείδησης* ως όρου αμεσότερης νομιμοποίησης του συστήματος παραγωγής.

Ο χώρος, λοιπόν, που αφήνει το κράτος ως φορέας της συλλογικής παραγωγικής συνείδησης, καλύπτεται από έναν *μηχανισμό εγγύτερης παραγωγικής επικοινωνίας* που συνοδεύεται από τη διαρκώς καλλιεργούμενη τάση για γενικευμένη επενδυτική συμπεριφορά των παραγωγικών υποκειμένων. Μπορούμε έτσι να μιλάμε για την ανώδυνη διασπορά - επέκταση του χαρακτηριστικού του “κατόχου κεφαλαίου”, γιατί η σχέση X...X' αυτονομείται, ανεξαρτητοποιείται από τη μεσολάβηση του κράτους κατά τέτοιο τρόπο που να επιτρέπει την ευρύτερη συμμετοχή στο κέρδος χωρίς την ανατροπή της. Γεννάται μια εκρηκτική αντιφατικότητα που έγκειται στο γεγονός της *διαρκώς επεκτεινόμενης κοινωνικοποίησης* της παραγωγής και της *κατάργησης του κεφαλαίου ως ατομικής ιδιοκτησίας* εντός των πλαισίων του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. “Τις κεφαλαιοκρατικές μετοχικές επιχειρήσεις πρέπει να τις βλέπουμε εξίσου, όπως και τα εργοστάσια των συνεταιρισμών, σαν μεταβατικές μορφές από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής στο συνεταιριστικό τρόπο, μόνο που στις πρώτες η αντίθεση έχει αρθεί αρνητικά και στα δεύτερα θετικά... η απαλλοτρίωση, όμως, [και των άμεσων παραγωγών και των μικρότερων κεφαλαιοκρατών από την επέκταση του συστήματος και των μετοχικών εταιρειών (διευκρίνηση δική μου)], εκφράζεται μέσα στα πλαίσια του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού συστήματος με αντιφατική μορφή, σαν ιδιοποίηση από λίγους της κοινωνικής ιδιοκτησίας” *Κεφάλαιο*, τ. III, σ. 555, 556).

Η παγκοσμιοποίηση, λοιπόν, εκδηλώνεται ως τάση της απόρριψης οικουμενικά των εμποδίων που παρεμβάλλονται στην απρόσκοπτη συνάντηση του κεφαλαίου με την εργασία. Στο σημείο X-E^δ_{μτ}, όταν η γενική και αδιαφοροποίητη ανταλλακτική αξία συναντά τη γενική και αδιαφοροποίητη αξία χρήσης, δείξαμε ότι η διανομή που πραγματοποιείται είναι βασισμένη στην ιστορικού περιεχομένου αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, το μισθό. Στη διανομή της

υπεραξίας που θα παραχθεί στο συνεχόμενο τμήμα της παραγωγικής διαδικασίας, η εργασία συμμετέχει εφόσον και εάν κατέχει “μετοχές”, τίτλους κυριότητας, πράγμα που μπορεί να γίνει στο πλαίσιο της αντίφασης του συστήματος που περιγράψαμε και επειδή πιστωτικοί τίτλοι κυκλοφορούν ελεύθερα. Το τμήμα της επέκτασης στην οικουμένη που καταβάλλει η κεφαλαιακή σχέση στο νέο πλαίσιο ανάπτυξής της και *ταυτόχρονα η νέα και κυρίαρχη θεσμοποιητική λειτουργία* είναι ακριβώς αυτό: η συμμετοχή της εργασίας στο κέρδος. Είναι η νέα μορφή σχετικοποίησης της κεφαλαιακής σχέσης στον οικουμενικό της προσδιορισμό.

Θα συμπέρανε κανείς πολύ εύκολα ότι δίπλα στο μισθό αθροίζεται τώρα πια για την εργασία ένα πρόσθετο καθαρό εισόδημα, και στην περίοδο της οικουμενικής σχέσης του καπιταλισμού, εμφανίζεται μια ιστορική εύνοια προς την εργασία. Στο επόμενο τμήμα εξετάζουμε προσεκτικότερα τι σημαίνει κατ’ ουσίαν αυτή η συμμετοχή της εργασίας, ποια είναι τα παρεπόμενά της, και με ποιο τρόπο συνεχίζεται η ιδιοποίηση του αποτελέσματος της παραγωγής.

Παρεκβαίνοντας, να υπενθυμίσουμε έναν προβληματισμό που διατρέχει υπαινικτικά το σύνολο του κειμένου μας: είχαμε διαπιστώσει στο δεύτερο μέρος του πρώτου κεφαλαίου, ότι η καπιταλιστική σχέση εκμετάλλευσης επεκτείνεται σχετικοποιούμενη διαρκώς και με ιστορικά προσδιοριζόμενους όρους κάθε φορά, έτσι που να μην ανατρέπεται η επιδίωξη εξαγωγής και πραγματοποίησης της υπεραξίας. Η κρατική οργάνωση και βοήθεια, οι οργανωτικές και θεσμικές συνθήκες που εκόμισε, ήταν τα χαρακτηριστικά που σημάδεψαν μια προηγούμενη περίοδο. Οι επόμενες συνθήκες διαμορφώνονται, κατά τη γνώμη μας, στη βάση της διασποράς της επενδυτικής συμπεριφοράς και η μισθωτή σχέση, επεκτεινόμενη, μεσολαβείται αποφασιστικά από αυτή τη διάσταση της οικονομικής αλληλεπενέργειας των υποκειμένων. Στη βάση λοιπόν της διαρκώς αναβιβαζόμενης σχετικοποίησης της σχέσης εκμετάλλευσης, ο όρος επιβολής των σχέσεων στην προηγούμενη ιστορική περίοδο και ταυτόχρονα η κυρίαρχη θεσμοποιητική λειτουργία ήταν η κρατική ολοκλήρωση. Στο νέο πλαίσιο που δημιουργείται, η

κυρίαρχη θεσμοποιητική και συνεκτική του αντιφατικού καπιταλιστικού συστήματος λειτουργία είναι η συμμετοχή της εργασίας στο κέρδος.

Δεδομένων των παραπάνω παραδοχών, οι διαχωρισμοί που οφείλουμε να κάνουμε σχετίζονται με τρία κυρίως ερωτήματα: Α. Γιατί δεν αίρεται αλλά ολοκληρώνεται περαιτέρω η εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας. Β. Ποιος είναι ο προσδιοριστικός παράγων της αναπαραγωγής της εκμεταλλευτικής σχέσης. Γ. Πώς επηρεάζεται η διανομή μεταξύ των συντελεστών κεφαλαίου και εργασίας.

4.6 Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.

(Η νέα μορφή της σχετικοποίησης της κεφαλαιακής σχέσης, και η νέα θεμελιώδης αντίφαση του συστήματος).

Ξαναδιαβάζοντας τον Μαρξ στα *Grundrisse* επιβεβαιώνουμε ότι “η κυκλοφορία του μέρους του κεφαλαίου που έχει τοποθετηθεί σαν μισθός συνοδεύει την παραγωγική διαδικασία, εμφανίζεται δίπλα της σαν οικονομική μορφολογική σχέση, και είναι ταυτόχρονη και αλληλένδετη με την παραγωγική διαδικασία. Αυτή η κυκλοφορία τοποθετεί για πρώτη φορά το κεφάλαιο σαν τέτοιο: είναι ο όρος της αξιοποιητικής του διαδικασίας, και δεν τοποθετεί μόνο κάποιο μορφολογικό του προσδιορισμό, αλλά την υπόστασή του. Πρόκειται για το μέρος του κεφαλαίου που αδιάκοπα κυκλοφορεί, που ούτε στιγμή δεν εντάσσεται στην ίδια την παραγωγική διαδικασία, και τη συνοδεύει αδιάκοπα”¹¹³. Έτσι το “δ” κάθε φορά αμοιβόμενο προσκομίζει στην αγορά τίτλους αξίας τους οποίους εμπραγματώνει σε τελειωμένα προϊόντα που αποσύρονται, καταναλώνονται, “πραγματοποιούνται” ως αξίες χρήσης. Αυτή η αμοιβή είναι καθαρή ανταλλακτική αξία, δεν είναι κάποιος άμεσος αντιπραγματισμός μεταξύ κεφαλαιούχου - εργάτη, όπου ο δεύτερος μπορεί να επωφεληθεί ενδεχομένως από την ενσωματωμένη υπεραξία του εμπορεύματος. Στον Μαρξ ο μισθός είναι αξία που προκαταβάλλεται και είναι καθαρή ανταλλακτική αξία.¹¹⁴ Όπως θα

¹¹³ Βλ. *Grundrisse*, σ. 517.

¹¹⁴ Ακόμη περισσότερο, στον Μαρξ ο μισθός συνδέεται καθαρά με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, την αύξηση της αξίας της και δεν αντιλή άμεσα τις όποιες μεταβολές του από το σημείο πραγματοποίησης της υπεραξίας. Ερευνώντας ο Μαρξ για την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου λέει ότι η “...συνολική ποσότητα της πρόσθετης ζωντανής εργασίας, που περιέχεται σε αυτό (το εμπόρευμα, διευκρίνιση δική μου), αυξάνει το απλήρωτο μέρος της έναντι του πληρωμένου, είτε με την απόλυτη, είτε με τη σχετική πτώση του πληρωμένου μέρους, γιατί ο ίδιος ο τρόπος παραγωγής, που μειώνει τη συνολική μάζα της πρόσθετης ζωντανής εργασίας στο κάθε ξεχωριστό εμπόρευμα, συνοδεύεται από την άνοδο της απόλυτης και της σχετικής υπεραξίας. Η τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους συνδέεται με την τάση αύξησης του ποσοστού της υπεραξίας, δηλαδή με την τάση αύξησης του βαθμού

διαπιστώσουμε στη συνέχεια της ανάλυσης, μπορεί να προκύψει συμμετοχή της εργασίας στην παραγόμενη υπεραξία και μόνο δια της ανταλλαγής ισοδυνάμων, υπό την προϋπόθεση ότι αυτή η συμμετοχή βρίσκεται εντός των πλαισίων μιας αυτονομίας της σχέσης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος, ώστε και η πλευρά της εργασίας να συμμετέχει στην επανεπένδυση της υπεραξίας με ένα χαρακτήρα που ενέχει την παγίδα της αναπαραγωγής του συστήματος σε βάρος της εργασίας.

εκμετάλλευσης της εργασίας. Γι' αυτό δεν υπάρχει μεγαλύτερη ανοησία από την προσπάθεια να εξηγήσουν την πτώση του ποσοστού κέρδους με την αύξηση του μισθού της εργασίας, παρ' όλο που σαν εξαίρεση μπορεί να συμβεί και μια τέτοια περίπτωση... Το ποσοστό του κέρδους δεν πέφτει, γιατί η εργασία γίνεται λιγότερο παραγωγική, αλλά γιατί γίνεται πιο παραγωγική. Και τα δύο, και η άνοδος του ποσοστού της υπεραξίας και η πτώση του ποσοστού του κέρδους, αποτελούν απλώς ειδικές μορφές, με τις οποίες εκφράζεται με κεφαλαιοκρατικό τρόπο η αναπτυσσόμενη παραγωγικότητα της εργασίας" (*Κεφάλαιο*, τ. III, σσ. 302-303). Τα παραπάνω σε αντιδιαστολή με τη σραφιανή προσέγγιση που ο μισθός πληρώνεται από την παραγόμενη υπεραξία. *Υπό την έννοια* ότι οι όροι παραγωγής και ο πραγματικός μισθός εκπεφρασμένα σε όρους φυσικών ποσοτήτων αγαθών - προϊόντων, αρκούν για να καθορίσουν την αναλογία του κέρδους. Στον Sraffa, το προϊόν μοιράζεται μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Κατά συνέπεια, οι εντάσεις της διανομής συγκεντρώνονται στο προϊόν και εφόσον το προϊόν περιέχει την υπεραξία, ο μισθός στην αντιπαράθεσή του με το κεφάλαιο, μπορεί να εξασφαλίσει και κέρδος που είναι ενσωματωμένο στο προϊόν.

Για τη θεωρία του Sraffa, βλ. Abraham F.G. - Berrebi E. 1976, Steedman I. 1981. Για τις νεορικαρντινές θεωρίες βλ. Lichtenstein P. M. 1979, που περιλαμβάνει και μια ενδιαφέρουσα σύγκριση διαφορών και ομοιοτήτων μεταξύ Marx και Sraffa.

4.6.1 Το κρίσιμο σημείο, ο μισθός.

Διαπιστώσαμε στο προηγούμενο τμήμα το χαρακτήρα του μισθού και είδαμε ότι είναι *καθαρή αξία*, η οποία δε μπαίνει στην παραγωγή αλλά εκ παραλλήλου την ακολουθεί. Στην εθνική σχέση αξιοποίησης, το κράτος συνέχει και διατηρεί αυτή την *παραλληλία* και φροντίζει οι εντάσεις να μεταφέρονται και να επιλύονται. Η πιστωτική του λειτουργία, η δημοσιονομική του δράση, διευκολύνουν τη σχέση αναπαραγωγής αλλά επωάζουν ταυτοχρόνως τις ρωγμές εκείνες που η συμμετοχή της εργασίας στο κέρδος μπορεί να πραγματοποιηθεί.

Η οικουμενική διασπορά - επέκταση της *μισθωτής σχέσης* μέσω του σχήματος $X...X'$ σηματοδοτεί και την *αναίρεση*¹¹⁵ της ιστορικά προηγούμενης μορφής της, όπως φαίνεται από την ανάπτυξη της πιστωτικής λειτουργίας και την οργάνωση της παραγωγής. Η εσωτερικοποίηση λειτουργιών της καθαρά ανταγωνιστικής αγοράς, η επέκταση του τεχνικού καταμερισμού, οδηγεί και στην εσωτερικότερη προσέγγιση των άμεσων παραγωγών με τα μέσα παραγωγής. Αυτό διαπιστώνεται εναργέστερα στον τρόπο που οργανώνεται η παραγωγή ως αυτονομημένη πειθαρχία, πράγμα το οποίο ερμηνεύεται ως μια προϊούσα άρση της αντίληψης των παραγωγικών υποκειμένων για την εξωτερική σχέση με τα μέσα παραγωγής.

Επιπροσθέτως, η διαρκής και εκρηκτική αύξηση της κοινωνικής παραγωγής ενισχύει την τάση του μέσου ποσοστού κέρδους να κατέρχεται και αυτό ανατροφοδοτεί τις διαρκώς παρούσες τάσεις για αναμόρφωση της παραγωγής: την ανάγκη για συστηματική κινητοποίηση της πίστης σε κλίμακα και ταχύτητα που να ανταποκρίνονται στο νέο πλαίσιο οργάνωσης της παραγωγής. Η αύξηση της πληροφορίας επιτρέπει και ως ένα σημείο επιβάλλει, η

¹¹⁵ Ο Wajnztejn J. 1999, σ. 58, το θέτει ως εξής: "Σήμερα ο μισθός είναι ο τρόπος κοινωνικοποίησης όχι μόνο του εργάτη, αλλά του κάθε ατόμου γενικώς. Η μισθωτή σχέση γίνεται αντιληπτή ως ένας ιδιαίτερος τρόπος κοινωνικοποίησης, ο οποίος, εγγραφόμενος στις εμπορευματικές σχέσεις είναι πριν από όλα ένας τρόπος επικυριαρχίας κείμενος εντός ενός εξωτερικού συμβολαίου εργασίας ως προς τις παραδοσιακές σχέσεις εργασίας".

απόδοση του κεφαλαίου στην ουσία η σύγκριση κάθε απόδοσης με το ταχέως διαπιστούμενο μέσο ποσοστό κέρδους να γίνεται εκτός του προστατευτικού πλαισίου που διαμόρφωναν οι υποδοχείς των κρατικών πολιτικών. Τα επενδύσιμα κεφάλαια είναι εκτεθειμένα στον πλέον ανηλεή ιστορικά ανταγωνισμό. Δεν δύνανται να υστερήσουν ως αποδόσεις. Η επέκταση του πιστωτικού συστήματος και η διάχυση της επενδυτικής συμπεριφοράς, η γρήγορα δε διαπιστούμενη αποκατάσταση (στην ουσία η διαρκής δυναμική διαταραχή) του μέσου ποσοστού κέρδους που κατευθύνει τις επενδυτικές αποφάσεις καθίσταται μια διαδικασία ταχεία και σχεδόν μη μεσολαβούμενη από τις κρατικές αποφάσεις. Η αποκατάσταση και η ταχεία διαπίστωση του μέσου ποσοστού κέρδους, τουτέστιν της απόδοσης κάθε επενδύσιμου κεφαλαίου ανεξαρτήτως κλίμακος, όπως και η διαρκώς ενισχυόμενη τάση κάθε επενδύσιμο κεφάλαιο να συμπεριφέρεται ως υποπολλαπλασίο του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, είναι το ουσιαστικό περιεχόμενο της οικουμενικής διασποράς του καπιταλισμού.

Αβασάνιστα κάποιος μπορεί να υποθέσει ότι η εργασία καθίσταται ευνοημένη από τη νέα εξέλιξη, καθώς το σύστημα της πίστης και της οργάνωσης της εργασίας εμπλουτίζει τις προσδοκίες για κέρδος. Η *βάση αυτής της προσδοκίας* είναι ότι ο μισθός ως καθαρή ανταλλακτική αξία, δυνητικά, μπορεί να αξιοποιηθεί. Η αποταμιευτική συμπεριφορά δημιουργεί ένα περιβάλλον ώστε και αυτός, καθαρή ανταλλακτική αξία γαρ, να μπει ως κεφάλαιο στη διαδικασία της αξιοποίησης. Κατ' ουσίαν, μέσω της τιτλοποίησης ακόμη και *τμήμα του μισθού* μπορεί να συμμετέχει στην *οργανική σύνθεση* του κεφαλαίου. Οι ανάγκες όμως της παραγωγής και της *αναμόρφωσής της* λειτουργούν στο πλαίσιο μιας *ταχείας απαξίωσης*. Σε μια οικονομία με υψηλό συντελεστή κεφαλαίου/προϊόντος, αυξημένης οργανικής σύνθεσης, το ποσοστό κέρδους κατέρχεται και για το λόγο ότι οι ταχείες τεχνολογικές αλλαγές απαξιώνουν βιαίως στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου πριν μεταφερθεί η αξία τους σε τελικά προϊόντα. Η συμβίωση - συλλειτουργία διαφορετικής αξιακής σύνθεσης κεφαλαίων για την παραγωγή εμπορευμάτων είναι δυνατή υπό τον όρο ότι τα "παλαιάς κοπής" μέσα

παραγωγής αξιολογούνται¹¹⁶ ως υποδεέστερης αξίας και ο συνδυασμός τους με την ανθρώπινη εργασία τούς επιτρέπει να λειτουργήσουν για το διάστημα που θα μεταφέρουν ακόμη την αξία τους στο προϊόν. Η διάκριση της παραγωγής και της ανταλλαγής στην πορεία κοινωνικοποίησης των ατομικών έργων - προϊόντων συνεπιφέρει το ποιοτικό πρόβλημα της κοινωνικής επικύρωσης των ατομικών έργων. “Δεν υφίσταται μόνιμη αντιστοιχία της παρελθούσης εργασίας και της παρούσης αφηρημένης. Αυτή η μή αντιστοιχία είναι το περιεχόμενο ενός κοινωνικού οργανισμού που τα ατομικά έργα δε μπορούν να “εξασφαλίσουν” ένα κοινωνικό χαρακτήρα παρά μόνον εκ των υστέρων. Αυτή η διαδικασία γεννά τη μη μετατρεπτικότητα του χρόνου που παρίσταται χωρίς κοινωνική επικύρωση, δηλαδή μια απαξίωση, μεγαλύτερης ή μικρότερης σημασίας, της παρελθούσας εργασίας της οποίας τα μέσα παραγωγής είναι το ίχνος” (Aglietta M. 1997, σ. 64). Η απαξίωση αντιστοιχεί σε μια διαρκή αξιολόγηση, ένεκα της ενότητας των τριών κυκλωμάτων της αξίας και τη διαρκή επίδραση της θεσμικής κοινωνικής δυναμικής που με αυτό τον τρόπο απονέμει την αξία του παρόντος χρόνου στα παλαιά μέσα παραγωγής υπό ειδικό καθεστώς αναγνώρισης: Όσο είναι σε θέση οι μορφές παραγωγικής οργάνωσης στους συγκεκριμένους κλάδους να αποσπούν απόλυτη υπεραξία, αυτά τα μέσα παραγωγής θα δύνανται να συμβιούν με τη νέα εξέλιξη και τα νέα μέσα παραγωγής που στηρίζονται στην απόσπαση της σχετικής υπεραξίας. Το ελαστικό όριο, δηλαδή, είναι η απόσπαση της απόλυτης υπεραξίας για ένα τμήμα της παραγωγής, αυτό των παλαιών μέσων παραγωγής. Αυτή η σχέση μπορεί να διατηρηθεί στο περιβάλλον ενός κράτους συνοδού της καπιταλιστικής σχέσης αξιοποίησης. Όπου αυτό δεν δύνανται να συμβεί, και στο νέο περιβάλλον λειτουργίας των σχέσεων παραγωγής αυτό είναι το πλέον σύνηθες, τα παλαιά μέσα απαξιούνται βιαίως και η αναμενόμενη να μεταφερθεί στα προϊόντα αξία

¹¹⁶ “[Η] αξία [μιας μονάδας κεφαλαίου] δεν καθορίζεται πλέον από τον αναγκαίο χρόνο εργασίας που είχε αντικειμενοποιηθεί σε αυτό, αλλά από τον αναγκαίο χρόνο εργασίας είτε της αναπαραγωγής του ή της καλύτερης μηχανής”, Μαρξ *teste* Perelman M. 1999, σ. 722.

αυξάνει έτι περαιτέρω την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Σε ένα δυναμικό σύστημα, δεν μπορούμε να αντιμετωπίσουμε την αξία των κεφαλαιουχικών αγαθών ως εκ των προτέρων δεδομένη αλλά βάσει της ύστερης κοινωνικής επικύρωσής τους.

Ο μισθός παγιδεύεται σε αυτή ακριβώς τη διαδικασία: η προσδοκία του κέρδους και του εισοδήματος ως ένα υπολογίσιμο ποσοστό αλλοιώνει τον προγενέστερο χαρακτήρα του και τον εντάσσει στο κεφάλαιο προς αξιοποίηση. Στην ουσία τον αφήνει έκθετο σε έναν επιχειρηματικό κίνδυνο: τον ενσωματώνει στο χώρο άμεσης εκτόνωσης των αναγκών της αναπαραγωγής του συστήματος. Αποτέλεσμα αυτού θα είναι η έκρηξη των διανεμητικών ανισοτήτων. Η εργασία ως τάξη υφίσταται αμεσότερα τις συνέπειες της παραγωγικής αναμόρφωσης του συστήματος. Οι "δημιουργικές καταστροφές" του καπιταλισμού γίνονται καταστροφική αναδημιουργία που συνδέεται άμεσα με το πρόσωπο - φορέα της ιδιότητας του ιδιόμορφου μισθωτού που περιγράψαμε και με επενδυτικούς όρους. Ένα ολόκληρο τμήμα της τάξης των αμοιβομένων δεν δύναται να βεβαιώσει την αναπαραγωγή της εργατικής του δύναμης. Ο μισθός δεν γίνεται ενδογενής μεταβλητή για λόγους θεωρητικής αναζήτησης. Μεταβαίνει σε καθοριστικό ενδογενές στοιχείο με δύο συνέπειες: από τη μια γίνεται συμπληρωματικός χώρος εκτόνωσης των αναγκών αναμόρφωσης του συστήματος. Από την άλλη, τμήμα της τάξης που συνδέεται με αυτόν, εξοβελίζεται της παραγωγής.

Πάντοτε οι ανάγκες της αναπαραγωγής και των "δημιουργικών καταστροφών" του συστήματος επιβάρυναν την κοινωνία και κυρίως την πλευρά της εργασίας με την ανεργία ως τον επιφανέστερο παράγοντα. Αυτό που διαφοροποιεί στη νέα εξέλιξη τα πράγματα είναι η *αμεσότητα* και το γεγονός ότι όσο το κεφάλαιο γίνεται κοινωνικό κεφάλαιο, ένας συνεκτικός θεσμοποιητικός μηχανισμός όπως το κράτος έχει μετασηματιστεί. Αυτή του τη λειτουργία την καλύπτει μια νέα *αλλοτριωμένη επιστροφή* των άμεσων παραγωγών στα μέσα παραγωγής, εκδήλωση της επεκτεινόμενης αντιφατικής κοινωνικότητας του κεφαλαίου.

Η *συναίνεση* της εργασίας που συνάγεται από τη συμμετοχή της στη διανομή της υπεραξίας, είναι το κατάλληλο πλαίσιο ώστε να προκύψει η *άρση της αυστηρής παραλληλίας* μισθού και παραγωγής. Ο *μισθός ως αυτοτελής κατηγορία* αρχίζει να διαβρώνεται, εισερχόμενος ως επενδυτικό κεφάλαιο σε μια διαδικασία στήριξης της αναλογίας κέρδους. Εντωμεταξύ, με αυτή τη λειτουργία της η εργασία αλλοτριώνεται συναινετικά και με διπλό τρόπο: ανεβάζει αυτοτελώς την *παραγωγικότητά* της καθώς μπαίνει αυτοπειθαρχούμενη στην παραγωγή που υποτίθεται ότι μπορεί και να της ανήκει, και συμμετέχει στην *ανάληψη του ρίσκου* και την αύξηση της οργανικής συνθέσης του κεφαλαίου μέσω της πιστωτικής λειτουργίας. Η αναζήτηση του κέρδους από την πλευρά της λειτουργεί ως ενισχυτικό στοιχείο της νομιμοποίησης του συστήματος και ενίσχυσης της ψευδούς συνείδησης.

Στην πιο αφηρημένη εκδοχή ενός σχήματος παραγωγής και κατανάλωσης αποτελούμενου μόνο από καπιταλιστές και εργάτες, η πραγματοποίηση της υπεραξίας που δεν εκτονώνεται προς άλλους τρόπους παραγωγής που συμβιούν με το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής ή “συνεργάζονται” με αυτό, είναι ένα πραγματικό θεωρητικό πρόβλημα. Μια τέτοια οικονομία θα ήταν καταδικασμένη σε ένα διαρκές πλεόνασμα απραγματοποίητων εμπορευματικών προϊόντων.¹¹⁷ Αυτό που στις προηγούμενες ιστορικές φάσεις ήταν μια ειδική διαδικασία απορρόφησης στο εξωτερικό ή στις υπανάπτυκτες χώρες, τώρα πρέπει να γίνεται στο εσωτερικό του συστήματος. Σε μια οικονομία που λειτουργεί επενδυτικά και με τη συνδρομή του μισθού, “ανακαλύπτεται” ένας πόλος εκτόνωσης. Είναι η πλευρά του μισθού. Το μισθιακό κεφάλαιο αρχίζει να υπονομεύεται με τη συμμετοχή της ίδιας της εργασίας και τη νέα ψευδή συνείδηση που αναδύεται. Η διαρκής επέκταση της μισθωτής σχέσης συνοδεύεται από την τάση κατάρτησής της, ένα είδος επέκτασης του εσωτερικού καταμερισμού και στην αγορά εργασίας.

¹¹⁷ Ο προβληματισμός αυτός ανοίχτηκε από τη Luxembourg, βλ. σχετικά Bensussan - Labica, 1999, σ. 681-682, Γκόλντμαν Λ. 1986, σ. 412-426, Μηλιός Γ. 1997, σ. 154-156.

Η αξιοποίηση όμως του κεφαλαίου ξεφεύγει και πάλι όπως το νερό από τη χούφτα. Γιατί ο όρος πια της αξιοποίησης δεν είναι η δεμένη με το χώρο παραγωγή. Είναι η κατάλληλη διοχέτευση των κεφαλαίων μέσω των δικτύων της πίστης στο α-χωρικό πεδίο μιας παραγωγής που οργανώνεται με την αυτοπειθαρχία της εργασίας και τη φροντίδα της τελεταίας αυτή η παραγωγή να είναι αποτελεσματική.¹¹⁸ Αυτό λοιπόν που αποβαίνει καθοριστικό όσον αφορά τη βεβαίωση του κέρδους, είναι η θέση στα δίκτυα διοχέτευσης της πίστης. Οι αντιθέσεις του καπιταλιστικού συστήματος γίνονται εκρηκτικότερες αλλά στο περιβάλλον της συναίνεσης, της νέας ψευδούς συνειδησης μέσω του νέου θεσμοποιοτικού μηχανισμού: της συμμετοχής της εργασίας στην υπεραξία.¹¹⁹ Η *κοινωνικοποίηση της πίστης* που αναπτύσσεται δίπλα στην *κοινωνικοποίηση της παραγωγής* διαμορφώνει το πλαίσιο μιας μεγαλύτερης ελευθερίας δράσης των υποκειμένων, ελευθερίας των προσδοκιών, όμως, μεγαλώνει και τις ανισότητες στη διανομή. Και από εδώ πλέον και ύστερα μπορούμε να μεταχειριζόμαστε τον όρο "διανομή του εισοδήματος" καθώς έχουμε μεταβεί σε ένα καθεστώς όπου για την αμοιβή της εργασίας δεν παίζει ρόλο μόνο η αρχική αξία που εισέρχεται προς αξιοποίηση. Συνολικά, όταν κατά το σχήμα Χ...Χ' έχει ολοκληρωθεί η διαδοχική οικουμενική επέκταση της μισθωτής σχέσης και των όρων της καπιταλιστικής αξιοποίησης, έχουν δημιουργηθεί ταυτοχρόνως και οι *συνθήκες άρσης της αυστηρής παραλληλίας* του μισθού με την παραγωγή ως καθοριστικού όρου στη διανομή του εισοδήματος μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας.

Αυτό το νέο καθεστώς της συναινετικής αλλοτρίωσης της εργασίας, αναδύεται ως ο *νέος θεσμικός όρος* λειτουργίας του συστήματος στο παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο, ο νέος όρος κουλτούρας, επικοινωνίας, κοινωνικοποίησης, ερμηνείας και αλληλοκατανόησης των παραγωγικών

¹¹⁸ Μόνο σε αυτό το θεωρητικό καθεστώς μπορούμε να μιλάμε για τυραννία των αγορών χρήματος επί της παραγωγής, καθορισμού των συνθηκών απόσπασης της υπεραξίας μέσω της αποτελεσματικότητας.

¹¹⁹ Φαντάζει περίεργη η εξέλιξη της συμμετοχής της εργασίας με τα παρεπόμενά της, όμως σε έναν κόσμο με αποκλιμακούμενες νόρμες, η επιχείρηση συνιστά μια αυτόνομη οντότητα με κανόνες και αποτελεσματική λειτουργία, ένα στήριγμα.

υποκειμένων. Είναι το νέο καθοριστικό *συμπλήρωμα* στη βάση δημιουργίας των κοινωνικών σταθεροτύπων και επικοινωνιακών συμβόλων που εξυπηρετούν την παραγωγική αποτελεσματικότητα δια της συναίνεσης.

Η κατοχή και οργάνωση συγκεκριμένων στο χώρο μέσων παραγωγής υποβαθμίζεται ως προνομιακός όρος απόσπασης της υπεραξίας. Διαμορφώνεται ένα πλαίσιο λειτουργίας όπου η *προνομιακή πρόσβαση στα δίκτυα* παραγωγικής διοχέτευσης του κεφαλαίου - χρήματος ορίζει το πλεονέκτημα στη νέα διανεμητική σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Η παραγωγή εγκαθίσταται και οργανώνεται από τη σχετικά αυτοπειθαρχούμενη εργασία που προσβλέπει στη διανομή της υπεραξίας που η ίδια δημιουργεί. Η *θεμελιώδης αντίφαση* του συστήματος *αναβιβάζεται*: η οργάνωση της παραγωγής και η υπεραξία τείνουν να γίνουν συναινετικά φαινόμενα. Όποιος όμως κατέχει τα "περάσματα" στα δίκτυα διοχέτευσης της πίστης κάνει τις κατάλληλες κατανομές προς αξιοποίηση. Η εργασία κατέχει την "εγγύηση" της συμμετοχής στην παραγόμενη υπεραξία και χάνει τον έλεγχο του δικτύου και της *αξιοποιητικής διοχέτευσης του κεφαλαίου*. Στην ουσία ο νέος αυτός νομιμοποιητικός όρος συσκοτίζει τη διοχέτευση που παραμένει το προνόμιο της νέας κεφαλαιοκρατικής τάξης στο σύνολο της οικουμένης του κόσμου-κεφαλαίου. Το παρακάτω σχήμα εικονίζει, όσο είναι δυνατόν, τον προβληματισμό που αναπτύχθηκε:

4.6.2 Η λειτουργική ενσωμάτωση της διανομής του εισοδήματος

Είδαμε ότι η *πίστη* ως μορφή διοχέτευσης και παραγωγικής κατεύθυνσης του κεφαλαίου - χρήματος, πέραν των πολυάριθμων μορφολογικών προσδιορισμών της και τις περιστατικότητες της εμφάνισής της, είναι η τάση του κεφαλαίου για ταχύτερη κυκλοφορία αξιοποίησης. Στην ουσία είναι κυκλοφορία με τείνουσα τάση στον απειροελάχιστο χρόνο κυκλοφορίας ισοδύναμη της άπειρης αξιοποίησης. Η διοχέτευση της πίστης γίνεται κυρίως από τη λειτουργία του εικονικού κεφαλαίου και των μορφών που παίρνει. Το χρήμα ως κεφάλαιο απελευθερώνεται από τους παραδοσιακούς περιορισμούς ελέγχου του χρήματος και της κυκλοφορίας του. Η γενικευμένη αποταμιευτική συμπεριφορά που επέτρεψε στο κεφάλαιο να διατίθεται προς παραγωγική αξιοποίηση χωρίς ιδιαίτερες μεσολαβήσεις, προσφέρει τη βάση ώστε και η *καθαρά ανταλλακτική αξία* του μισθού να μπορεί να εισέλθει στην αξιοποίηση.

Στο *εθνικό πλαίσιο* οι ανάγκες αναμόρφωσης της παραγωγής εκδηλώνονταν κυρίως στο απραγματοποίητο εμπορευματικό προϊόν. Ακολουθούσε με χρονική υστέρηση η επιβάρυνση της κοινωνίας δια της κρατικής μεσολαβούμενης διασποράς και κοινωνικοποίησης του κόστους αναπαραγωγής του συστήματος. Ο πληθωρισμός -η διαταραχή των ισορροπιών ισοδυναμίας της ανταλλαγής υπό το βάρος του μετασχηματισμού των όρων αναπαραγωγής και των χαρακτηριστικών του χρηματοπιστωτικού συστήματος, διαταραχή που εκδηλώνεται και στη μισθωτή σχέση- είναι ένα παράδειγμα της σταδιακής μεταβίβασης του κόστους αναπαραγωγής και αναμόρφωσης του συστήματος στην πλευρά της εργασίας. Αυτές οι σχέσεις οι μεσολαβούμενες από το κράτος καθυστέρουσαν τις αποδόσεις. Ευτυχώς για το σύστημα που υπήρχαν οι εκτονώσεις στο εξωτερικό και ο ιμπεριαλισμός. Η διαφανιόμενη εξέλιξη σχετίζεται με την αμεσότητα των σχέσεων κεφαλαίου - εργασίας που οδηγεί και στην αμεσότητα των συνεπειών.

Στο *μετακρατικό πλαίσιο* μειώνεται η προαναφερθείσα χρονική υστέρηση. Κατ' αρχάς, η βελτιωμένη αναλογική κατανομή μειώνει τα

αποθέματα εμπορευμάτων. Δεύτερον, οι ανάγκες αναμόρφωσης της παραγωγής επιβαρύνουν τους κατόχους των τίτλων αξίας άμεσα, όσους ιδίως δεν εφοδιάζονται με το νέο προνόμιο: την εξασφάλιση της γνώσης για την επικερδή, εύκολη πια, μετανάστευση των κεφαλαίων. Τώρα λοιπόν, δεν καταστρέφονται τα αποθέματα στο βαθμό που συνέβαινε στο παρελθόν, αλλά καταστρέφεται αμεσότερα η δύναμη που πριν τα δημιουργούσε: η πραγματική, απόλυτη αξία χρήσης -η εργασία- έρχεται αντιμέτωπη άμεσα με τον ανταλλακτικό της εαυτό σε ένα σύστημα σχέσεων που υπονομεύει τον ίδιο τον παραγωγό κάθε αξίας. Το παραγωγικό σύστημα αναπαράγεται επιδιδόμενο σε αποκλιμάκωση της ίδιας της ικανότητας αναπαραγωγής της εργασίας. Ο νέος μηχανισμός ισορροπίας του συστήματος συναρτάται προς την αμεσότερη κοινωνικοποίηση του κόστους αναπαραγωγής του.

Στην πορεία, αυτό που καθίσταται θεμελιώδες στη διανομή του εισοδήματος είναι η θέση που κατέχει ο καθένας στους κόμβους των δικτύων πληροφορίας και διοχέτευσης της πίστης. Η προνομιακότητα, δηλαδή, ξεφεύγει από το πλαίσιο αυστηρά της κατοχής και οργάνωσης συγκεκριμένων μέσων παραγωγής ως προσδιοριστικού όρου στη διανομή του εισοδήματος. Αυτός που κατέχει τη δυνατότητα οργάνωσης και διοχέτευσης της πίστης μέσω της προνομιακότητας στο δίκτυο διασταύρωσης των πληροφοριών για την παραγωγή είναι ο νέος ωφελημένος από την εξέλιξη. Είναι ένα σύστημα που φαινομενικά, συγκρινόμενο με την προηγούμενη “έκδοση” της καπιταλιστικής σχέσης, προσφέρει μεγαλύτερες ευκαιρίες, δείχνει πιο ελεύθερο στην κοινωνική κινητικότητα και στη διανομή του εισοδήματος. Αλλά οι αντιφάσεις του όπως είδαμε διαρκώς αναβιβάζονται και για την πλευρά της εργασίας επιφυλλάσσεται η “βελτιωμένη έκδοση” της ολοκληρωτικής αλλοτρίωσης. Εδώ νομιμοποιούνται και οι νέες διανεμητικές ανισότητες: ο μισθός ως συνολική κατηγορία δεσμεύεται για την ενίσχυση της αναγκαίας αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κοινωνικού κεφαλαίου. Αυτή η δέσμευση ισοδυναμεί, σε επενδυτικούς όρους, με αποδέσμευση κεφαλαίου που αυξάνει την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου. Παράλληλα, οι “δημιουργικές καταστροφές” επιβαρύνουν την εργασία καθώς έχουν

ωριμάσει και λειτουργούν τρεις παράγοντες: Α. Έχει ενισχυθεί η παραγωγική αυτοπειθαρχία της εργασίας και η ανταπόκριση στις απαιτήσεις αξιοποίησης του κεφαλαίου όπως αυτές εκδηλώνονται από τις απαιτήσεις των χρηματιστικών αγορών. Β. Έχει επιτευχθεί η δυνατότητα ταχείας μετανάστευσης των κεφαλαίων μέσω των πιστωτικών δικτύων. Γ. Έχουν αποκλιμακωθεί οι κοινωνικές λειτουργίες του κράτους.

Εντωμεταξύ, το οικουμενικό κεφάλαιο δεν είναι η άθροιση των ατομικών κεφαλαίων αλλά η ενότητα που τα αναπαράγει. Κατά συνέπεια η κοινωνικοποίηση της παραγωγής και η κυκλοφοριακή της εκδήλωση ενισχύονται. Αυτό που πραγματικά γίνεται στην πορεία της οικουμενικής ολοκλήρωσης είναι ότι το κάθε εμπορευματικό προϊόν καθίσταται αμεσότερα το αποτέλεσμα του απειροελάχιστου τμήματος του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου που αναζητά την αξιοποίησή του. Επιπροσθέτως, το μέσο ποσοστό κέρδους, γίνεται αποτελεσματικότερος, όλο και αποκλειστικότερος, μηχανισμός ελέγχου της απόδοσης, χωρίς κρατικές μεσολαβήσεις, υστερήσεις ή επηρεασμούς κοινωνικής ευαισθησίας. Η ευρύτερη κοινωνικοποίηση της παραγωγής γίνεται αιτία να απωλεσθεί το ίδιο το κοινωνικό της περιεχόμενο. Εν πάση περιπτώσει, τα ατομικά κεφάλαια υπό την κρατική σκέπη μπορούσαν να συμπεριφέρονται επί τη βάση του ατομικού τους χαρακτήρα, όσο η προστασία ενός κατά τα άλλα κοινωνικού θεσμού τους το επέτρεπε. Στην πορεία της οικουμενικής σχέσης αξιοποίησης, ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής και της κυκλοφορίας ενισχύεται. Τα ατομικά κεφάλαια, ενώ ενεργοποιούνται σε προσφορότερο πεδίο ανταγωνισμού, καθίστανται κοινωνικότερα, περιορίζονται όλο και περισσότερο σε *μία* οικονομική προσδοκία: το μέσο ποσοστό κέρδους.

Η έκρηξη των χρηματιστικών ροών, από την άλλη πλευρά, δεν είναι μια τυραννία των αγορών που κατευθύνει την οργάνωση της παραγωγής στο ασφυκτικό πλαίσιο των απαιτήσεων των κατόχων μετοχικών τίτλων. Είναι η αντανάκλαση του τρόπου που οργανώνεται η νέα σχέση εκμετάλλευσης, το νέο πλαίσιο αξιοποίησης του Χ, όταν

δίπλα στην κοινωνικοποίηση της παραγωγής οργανώνεται η *κοινωνικοποίηση της πίστης*. Σε αυτό συνηγορεί το γεγονός ότι η οικουμενική διάχυση του κεφαλαίου και των σχέσεων παραγωγής προωθείται ομού με τη διαδικασία της αλληλοενσωμάτωσης βιομηχανικών και χρηματιστικών συγκροτημάτων, τη βιομηχανική εξειδίκευση με τη χρηματιστική συγκέντρωση. Η υποδειγματική διεθνική επιχείρηση οργανώνεται ως σχήμα διπλής φύσεως: άρθρωση - αλληλοδιείσδυση της παραγωγικής διάστασης με αυτή της χρηματιστικής που προετοιμάστηκε από τη λειτουργία των πιστωτικών θεσμών στο εθνικό πεδίο. Δεν είναι τυχαίο ότι από τη δεκαετία του '80 και ύστερα διαπιστώνεται ότι οι βιομηχανικές πολυεθνικές επιδίδονται και στη χρηματιστική κερδοσκοπία σχηματίζοντας εξειδικευμένους κλάδους οι οποίοι συμβάλλουν αποφασιστικά και στην οικουμενική τους ικανότητα δανεισμού - χρηματοδότησης.¹²⁰ Είναι μια πρόσθετη ένδειξη της κίνησης προς την απελευθέρωση του κεφαλαίου από το χώρο και τη συγκεκριμένη παραγωγή. Και αυτό αποτελεί την ισχυρότερη απόδειξη για την άμεση ανάληψη του κεφαλαίου καθώς έχουν μετριασθεί οι προηγούμενες μεσολαβήσεις και η α-χωρική παραγωγική διοχέτευση των κεφαλαίων έχει επιτευχθεί από τη συγκρότηση των αντίστοιχων δικτύων.

Παράλληλα, η μισθωτή σχέση, ως το σύνολο των όρων παραγωγικής απόδοσης, αξιοποίησης και αναπαραγωγής της εργασίας μετασχηματίζεται σε *συμβόλαιο με μια ρήτρα συναίνεσης*. Οι προϋπάρχοντες θεσμικοί όροι διαμόρφωσης της συνείδησης δεν αφανίζονται, αλλά αναδύεται ένας νέος καθαρά δεμένος με την παραγωγή και τις ανάγκες της αξιοποίησης όρος, που λειτουργεί συνεκτικά για το σύστημα και μεσολαβεί την αντίφαση του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής και της πίστης με την ιδιωτική ιδιοποίηση των αποτελεσμάτων της παραγωγής: είναι η συμμετοχή της εργασίας

¹²⁰ Βλ. σχετικά Coutrot Th. 1998, σ. 221.

στο κέρδος και η συνακόλουθη συναίνεσή της στην οργάνωση της παραγωγής και την αυτοπειθαρχία της.¹²¹

Όσον αφορά τον παραγωγικό καπιταλιστικό χρόνο, επισυμβαίνουν τα εξής: Α'. Λόγω του φαινομένου της *αυτοοργάνωσης* της εργασίας η νέα αξία (t_v) που δημιουργείται μειώνει τη διαφορά ($T - t_v$). Ενώ δηλαδή δεν αυξάνεται η εργάσιμη ημέρα, αυξάνεται η αξιοποίηση εντός του ίδιου χρόνου λόγω μειώσεως των απωλειών - διαφυγών και της εντατικοποίησης. Β'. Η *αυτοπειθαρχία* με τη σειρά της αυξάνει έτι περαιτέρω την t_v , πράγμα που ισοδυναμεί με αύξηση της παραγωγικότητας και με απελευθέρωση κεφαλαίου, συνεπώς, με σχετική μείωση του μεγέθους Nt_n συνολικά, και αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας $s = t_v - t_n / t_n$. Εντωμεταξύ το ποσοστό κέρδους t_n / t_v αποκλιμακώνεται με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας.

Η διαρκής πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους συνοδεύεται από την αύξηση της εκμετάλλευσης της εργασίας από τη μιά. Από την άλλη η *σύντομη, χωρίς υστερήσεις βεβαίωσή του*, αποτέλεσμα της επιταχυνόμενης ολοκλήρωσης, μειώνει δραστικά το χρόνο εκδήλωσης των κρίσεων και επιβάλλει την ταχεία απαξίωση. Η λειτουργία του πιστωτικού συστήματος και η γενικευμένη επενδυτική νοοτροπία, η προσδοκία του κέρδους, είδαμε ότι επιτρέπει την είσοδο του μισθού στο προς αξιοποίηση κεφάλαιο. Ο συνδυασμός των παραπάνω διαμορφώνει το ευνοϊκό περιβάλλον ώστε στο σύνολο της κοινωνικής παραγωγής, το μέγεθος Nt_n να μειώνεται για να τροφοδοτήσει το αναγκαίο κεφάλαιο για την αύξηση της οργανικής σύνθεσης. Και έτσι, ο άνθρωπος - πρόσωπο γίνεται ακόμη περισσότερο ανταλλακτική αξία.

Η δομή και η λειτουργία της νέας επιχείρησης δικαιώνει την οικουμενική επανάληψη του σχήματος αξιοποίησης του κεφαλαίου $X \dots X'$ και την τάση συνάντησης της εργασίας με τον εαυτό της, που εξέρχεται καθαρά από την αφηρημένη ερμηνεία του σχήματος στην

¹²¹ Ο homo economicus (βλ. τρίτο παράρτημα), απότοκο μιας μακράς διαδικασίας ολοκλήρωσης της καπιταλιστικής παραγωγικής σχέσης, είναι το είδος του ατομικού και του συλλογικού ορθολογισμού της συγκρότησης των παραγωγικών σχέσεων.

ιστορική περιπέτειά του. Η καπιταλιστική οργάνωση της εργασίας, στο πλαίσιο της νέας αλλοτριωτικής διαδικασίας είναι ο χώρος που αντλείται η νομιμοποίηση υπό την εξής έννοια: Από τη μια πλευρά της *καπιταλιστικής συλλογικής ορθολογικότητας* μέσω του μετοχικού σχήματος - συμμετοχής στο παραγωγικό αποτέλεσμα και την υπεραξία.¹²² Από την άλλη, της *αλλοτριωμένης ατομικής ορθολογικότητας* της εργασίας που συμμετέχει στην εκμετάλλευσή της, την αυτοπειθαρχία της, και διαμορφώνει τους όρους της οργάνωσής της στην παραγωγική δραστηριότητα.

Η επιστροφή στην κλιμακούμενη *εσωτερικότητα* της σχέσης της εργασίας με τις δομές παραγωγής γίνεται αιτία για την απομάκρυνση από τους αγωγούς διοχέτευσης και αξιοποίησης του κεφαλαίου που εκδηλώνεται όλο και περισσότερο ως οι *κατανομές βάσει των δικτύων που αναπτύσσει το χρηματιστικό κεφάλαιο*.

Συνοπτικά, η *αύξηση* του μεγέθους t_v και η *σχετική μείωση* του μεγέθους t_n , ταυτίζονται με *απελευθέρωση κεφαλαίου*, ισοδύναμη της αύξησης της οργανικής σύνθεσης. Αυτό συνδυαζόμενο με τη γρήγορη σύγκριση της απόδοσης των κεφαλαίων, στην ουσία με το *ταχέως αποκαθιστούμενο μέσο ποσοστό κέρδους*, οδηγεί στη διαρκή αναδιάρθρωση της παραγωγής, στο ειδικό παραγωγικό και πιστωτικό καθεστώς που περιγράψαμε. Μέσω της κυριολεκτικής ενδογενεποίησης του μισθού, το κόστος ανασυγκρότησης του συστήματος γίνεται αμεσότερα κοινωνικό κόστος.

Η πιο άμεση συνάντηση των δύο πλευρών της εργασίας ως συμπύκνωμα ανταλλακτικής αξίας από τη μια και ως γενικής και αδιαφοροποίητης αξίας χρήσης από την άλλη δεμένης με το πρόσωπο, είναι μια μεθοδολογική επινόηση αλλά μπορεί να πιστοποιείται ως τάση στην περίοδο της παγκοσμιοποίησης. Και δε θα μπορούσε να ωριμάσει

¹²² Εδώ, δεν αναφερόμαστε στην ειδική, μερικότερη περίπτωση της διανομής μετοχών στους εργαζόμενους μιας συγκεκριμένης επιχείρησης, αλλά στη συνολική λειτουργία ενός μηχανισμού που περιλαμβάνει την επενδυτική συμπεριφορά της εργασίας στους κόλπους του.

ως τάση νωρίτερα στην ιστορική κατόπτευση της εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος.

Το σχήμα που ακολουθεί, σκιαγραφεί το συνολικό προβληματισμό που αναπτύξαμε:

Εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος: εσωτερικότερη (νέας αλλοτρίωσης) σχέση του άμεσου παραγωγού με την παραγωγή:

→→
Οργάνωση της εργασίας, συνεργατικότητα, αρτιότερη και πιο αποτελεσματική παραγωγική επικοινωνία στον εσωτερικό καταμερισμό εργασίας που ισοδυναμεί με ευέλικτη αξιοποίηση του κεφαλαίου.

←←

Εκτεταμένη αυτοαμεμικτή - επενδυτική συμπεριφορά →→

←←

Είσοδος του μισθού στην παραγωγή, συμμετοχή στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Η ταχύτερη απαξίωση μετακυλίζει το κόστος στο μισθό. Η κοινωνικοποίηση της πίστης γίνεται αιτία για την αμεσότερη κοινωνικοποίηση του κόστους ανασυγκρότησης του συστήματος

4.7 ΣΥΝΟΨΗ.

Στο κεφάλαιο που προηγήθηκε, 1) διαμορφώσαμε ένα μεθοδολογικό σχήμα στο οποίο *παρίστανται και ανταλλάσσονται* οι δύο πλευρές - εκδοχές της εργασίας, η καθαρά ανταλλακτική με την καθαρά αξιοπαραγωγό. Μέσω αυτού του σχήματος 2) εξετάσαμε το χαρακτήρα της δυναμικής ανταλλαγής στον εθνικό χώρο, στον οποίο το κράτος συνέχει και διατηρεί τη *στεγανότητα της υπεραξίας* μέσω της παραλληλίας του μισθού με την παραγωγή. 3) *Διασπάσαμε* αυτή τη στεγανότητα με εργαλεία την *κοινωνικοποίηση της παραγωγής και της πίστης*, οδηγούμενοι σε ένα ανώτερο επίπεδο αξιοποίησης που ενσωματώνει τη *συναινετική ρήτρα* της πλευράς της εργασίας. 4) Διαπιστώσαμε τη λειτουργία ενός *νέου θεσμοποιητικού όρου*: τη συμμετοχή της εργασίας στο κέρδος που συγκροτεί τη βάση της νέας ψευδούς συνειδησης - αλλοτρίωσης της εργασίας. *Η διανομή* πλέον δεν είναι ένα απλό τεχνικό στοιχείο της συνολικής παραγωγικής διαδικασίας αλλά εντάσσεται λειτουργικά στην αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος στο μετακρατικό πλαίσιο ολοκλήρωσης. 5) Η *άρση της αυστηρής παραλληλίας* του μισθού με την παραγωγή είναι το ερμηνευτικά κρίσιμο και χρήσιμο στοιχείο για την υπέρβαση μιας σχέσης που ήταν η κινητήριος δύναμη της οικουμενικής διάχυσης του συστήματος.

ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ

Η μετακρατική ολοκλήρωση, μια αδιαμφισβήτη φιλοσοφικοκοινωνική ανησυχία, εξετάστηκε ως μια εξελισσόμενη πραγματικότητα επιδεχόμενη τη γενική θεωρητικοποίησή της στο πλαίσιο της μαρξιστικής ανάλυσης των νέων σχέσεων παραγωγής και κυκλοφορίας. Η βεβαιότητα για την επέλευσή της συνδυάστηκε με τη διευκρίνιση του χαρακτήρα της ολοκλήρωσης, με την εξήγηση του ιστορικού περιεχομένου της και τη σχέση της με την προγενέστερη, την κρατικής ολοκλήρωσης φάση της καπιταλιστικής εξέλιξης.

Μια τέτοια θεωρητικοποίηση ως ερμηνεύουσα ενέργεια και όχι ως απλή παράθεση διαδοχικών ιστορικών φάσεων, συναρτήθηκε με την επιλογή τού κατάλληλου κοινωνικοοικονομικού πλαισίου αναφοράς και μιας συνολικής θεωρητικής, ερμηνευτικής βάσης.

Το μερικότερο ερμηνευτικό σχήμα που προέκυψε για τη διανομή τού εισοδήματος αναφέρεται σε οριοθετημένα εντός του συνόλου τής κοινωνικής παραγωγής λειτουργικά συστήματα αξιοπαραγωγού επικοινωνίας των υποκειμένων.

Στη φροντίδα μας λοιπόν κατά την ανάπτυξη του θέματος πρωτεύουσα θέση κατείχε η αξίωση της συμφωνίας ανάμεσα σε τρία διαρκώς παρόντα, αλληλοσχετιζόμενα επίπεδα:

A. Της γενικής κίνησης του νόμου της αξίας και της ιστορικοκοινωνικής εκφοράς του. Της θεσμικής και οργανωτικής δηλαδή σχετικοποίησής του.

B. Ενός μεθοδολογικού σκελετού που εννοιολογικά θα ήταν ικανός να στηρίξει επαρκώς και να θεωρητικοποιήσει αυτή την κίνηση της διαρκώς μεταστατικής οικουμενικής επέκτασης της σχέσης αξιοποίησης, και

Γ. Ενός παράγωγου σχήματος, το οποίο εφαρμοζόμενο στις νέες σχέσεις διανομής, επεδίωκε όχι μόνο να διαπιστώσει τις διανεμητικές ασυμμετρίες μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, αλλά να ερμηνεύσει επίσης το πώς η εκμεταλευτική κεφαλαιακή σχέση εξελισσόμενη

μετασχηματίζει τις συνθήκες που συντηρούν και εμπλουτίζουν τις γενεσιουργούς αιτίες των ανισοτήτων.

Κατά τα παραπάνω, η ανάλυση κλιμακώθηκε ως εξής:

Στο *πρώτο κεφάλαιο* εξετάστηκε η εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος στην ιστορική του διαδρομή με την επιδίωξη της εξασφάλισης ενός βασικού αιτουμένου: να ερευνηθεί πώς μορφοποιείται ο νόμος της αξίας, με ποιούς τρόπους φέρονται στην ύπαρξη οι ενδιάθετες τάσεις του. Στην ουσία η οργανική σχέση του με τους θεσμούς και τους οργανισμούς. Και οι μεν και οι δε στη διαλεκτική τους συσχέτιση με το νόμο της αξίας συντελούν στην πραγματοποίηση του νόμου μέσω του περιορισμού του.

Στο *δεύτερο κεφάλαιο* παρακολουθούμε την ίδια τη σχέση αξιοποίησης σε αντιστοιχία με το πρώτο επίπεδο ανάλυσης, το οποίο παρέμενε εγγύτερα στο ιστορικό και το προφανές. Οι εγγενείς "απαιτήσεις" του νόμου της αξίας δείχνουν ότι και αυτός ο ίδιος ο νόμος ωριμάζει, μετασχηματίζεται στην πορεία κατάκτησης του κόσμου και παρίσταται με διαφορετικές σχετικοποιήσεις κάθε ιστορική περίοδο. Μέσα από την εξέταση των μορφών της αξίας (εμπορευματική, χρηματική, παραγωγική) επιτυγχάνεται μια μετάβαση στη δυναμική τους άρθρωση για τη διαμόρφωση των κυκλωμάτων παραγωγής και κυκλοφορίας και την επέκταση των δύο τελευταίων στον οικουμενικό χώρο. Η οικουμενική επέκταση συνοδεύεται από την υπαγόρευση μιας ιδιόμορφης και αντιφατικής αξιοποιητικής συμπεριφοράς που διασπείρεται όσο η διαδικασία διεθνοποίησης του κράτους αποδυναμώνει τις κρατικές, οικονομικές κυρίως, λειτουργίες και την αδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία του κράτους στη θεσμοποιητική λειτουργία. Σε αυτό επίσης το τμήμα της παρούσας μελέτης, γίνονται εμφανέστερα τα σημάδια της διεθνικής εταιρείας και της νέας οργάνωσης της παραγωγής.

Στο *τρίτο κεφάλαιο* ερευνώνται οι θεωρίες και τα υποδείγματα διανομής σε ένα καθεστώς που τους επιτρέπει να "συμβάλουν" σε μια βασική επιδίωξη: να ερευνηθεί εάν πράγματι υφίσταται γενικευόμενη επενδυτική συμπεριφορά στην κοινωνία, καθώς τα υποδείγματα, εκτός της ερμηνευτικής τους συμβολής, απετέλεσαν και οδηγούς πολιτικών

διανομής μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας στο πεδίο της κρατικής ολοκλήρωσης.

Η “παραδοξότητα” να μην εξετάσουμε κριτικά τα εν λόγω υποδείγματα σε ένα μαρξιστικών αιτήσεων πλαίσιο έγκειται στο ότι περιορίζουμε τη γνωσιολογική τους εισφορά στο πεδίο των γενικευμένων εμπειρικών διαπιστώσεων και, κυρίως, στην προετοιμασία μέσω της κινητοποίησης των αποταμιεύσεων της γενικευμένης επενδυτικής συμπεριφοράς και της εξέλιξης του πιστωτικού συστήματος.

Με την ολοκλήρωση των τριών αυτών κεφαλαίων διαπιστώθηκε το γενικό καθεστώς κίνησης και εκφοράς του νόμου της αξίας και διαμορφώθηκε το περιβάλλον της ευρύτερης θεωρητικής και ιστορικοκοινωνικής ερμηνευτικής αναφοράς των αναλύσεων που έπονται.

Στο επόμενο, το *τέταρτο κεφάλαιο*, κατασκευάσαμε ένα ολοκληρωμένο αφαιρετικό πλαίσιο ανάλυσης της διανομής: η εργασία ως απόλυτη αξία χρήσης συναντά και ανταλλάσσεται με την απόλυτη ανταλλακτική αξία, την κεφαλαιακή ετερότητά της. Η διαλεκτική τους ενότητα και η ιστορικότητα αυτής της ενότητας γίνεται ο καθοριστικός συντελεστής ερμηνείας που επηρεάζει τις σχέσεις διανομής. Με φιλοσοφικούς όρους είναι η συνεχής αναζήτηση προς την εσωτερικότερη σχέση ως διαρκώς παρούσα έφεση από τη στιγμή που η αφηρημένη εργασία χωρίστηκε από τη συγκεκριμένη. Ο κοινωνικός καταμερισμός ερμηνεύεται ως τρόπος της εξωτερικής ή διαρκώς μεσολαβούμενης από συστήματα σχέσεων και συμβολισμούς αλληλομετάβασης και αλληλοσχετισμού τους.

Στην κρατικής ολοκλήρωσης εκδοχή, η συνάντηση μεσολαβείται από το κράτος που σχετικοποιεί με εθνικό τρόπο τη σχέση αξιοποίησης. Σε αυτή την περίπτωση, ο μισθός -ποσοτική εκδήλωση της μισθωτής σχέσης αλλοτριωτικής επιστροφής της εργασίας στον άλλο της εαυτό- διατηρείται και γίνεται ο άξονας γύρω από τον οποίο περιστρέφεται η αμοιβή της εργασίας. Η διανομή είναι κατά κύριο λόγο τεχνικός όρος πιστοποίησης και προσδιορισμού του εισοδήματος. Σε αυτό το επίπεδο

ανάλυσης, αυτό που ονομάσαμε “παραλληλία του μισθού με την παραγωγή” διατηρείται αυστηρά.

Η ένδειξη, η οποία ερμηνευόμενη αρχίζει, σε παράλληλη πορεία με τη διεθνοποίηση του κράτους, να πιστοποιεί μίαν άλλη εξέλιξη, είναι η διάχυση της επενδυτικής συμπεριφοράς η οποία προετοιμάστηκε στο πλαίσιο της κρατικής ολοκλήρωσης από την αποταμιευτική πρακτική των υποκειμένων. Η επενδυτική συμπεριφορά αξιοποίησης και απόδοσης εφαρμόζεται σε δύο υποδοχείς από τους οποίους επίσης διευκολύνεται: αφενός το πιστωτικό σύστημα κινητοποίησης των κεφαλαίων, αφετέρου την ίδια την οργάνωση της παραγωγής.

Μέσω της εξέτασης και ερμηνείας της ουσίας των δύο αυτών συστημάτων βεβαιώνουμε την εξέλιξη της ευρύτερης κοινωνικοποίησης της παραγωγής, την όλο και στενότερη αλληλεξάρτηση των παραγωγικών υποκειμένων, και την κοινωνικοποίηση της πίστης ως βάση της προσδοκίας αμοιβής από την παραγωγική συμβολή καθενός. Όταν αντιμετωπίζουμε το χρήμα όχι ως κινούμενο όγκο αθροίσματος των εντολών χρηματοδότησης αλλά ως αξία που αναζητά την αξιοποίησή της εντός συγκεκριμένων συνθηκών, αποκαθίσταται ο κοινωνικός χαρακτήρας του χρήματος - κεφαλαίου και οι κινήσεις των ατομικών κεφαλαίων υπαγορεύονται από τον κοινωνικό τους χαρακτήρα. Αυτή η λειτουργία δεν είναι μια μεθοδολογική επινόηση αλλά ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό της πορείας οικουμενικής ολοκλήρωσης του καπιταλιστικού συστήματος.

Η ενίσχυση του κοινωνικού χαρακτήρα της κυκλοφορίας είναι απότοκο αλλά και αιτία ενίσχυσης του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής. Στην οργάνωση της νέας υποδειγματικής διεθνικής επιχείρησης ανακαλύψαμε στοιχεία εκδηλωτικά αυτής της βαθύτερης ουσίας. Το εμπορευματικό προϊόν, η καρδιά κάθε παραγωγικής επιδίωξης, γίνεται όλο και περισσότερο το αποτέλεσμα του απειροελάχιστου τμήματος του κοινωνικού κεφαλαίου που αξιοποιείται.

Με την κοινωνικοποίηση της παραγωγής και της κυκλοφορίας; η αξία που εισέρχεται προς αξιοποίηση συναντά αμεσότερα και αποτελεσματικότερα την αξιοπαραγωγό πλευρά της. Η διαδικασία της

αξιοποίησης, της αξιαπαραγωγού μετατροπής της παραγωγικής ύλης, κοινωνικοποιείται έτι περαιτέρω και το κάθε κεφάλαιο προς αξιοποίηση συμπεριφέρεται σε όλο και μεγαλύτερη έκταση ως υποπολλαπλάσιο του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Στο βαθμό που το κεφάλαιο και οι τρόποι κινητοποίησης και αξιοποίησής του κοινωνικοποιούνται, γίνεται προφανές ότι κάθε ατομική κεφαλαιακή αξία που εισέρχεται προς αξιοποίηση σχετίζεται συστηματικότερα με το μέσο κοινωνικό ποσοστό κέρδους.

Το μέσο κοινωνικό ποσοστό κέρδους, το οποίο λόγω των επικοινωνιακών διευκολύνσεων βεβαιώνεται όλο και ταχύτερα, τείνει να καταστεί ο αποκλειστικός όρος απόδοσης των κεφαλαίων. Το πρώην κρατικό πλαίσιο προστασίας διαρρηγνύεται και οι κρίσεις ανασυγκρότησης του συστήματος είναι πιο άμεσα διαπιστούμενες ενώ έχει σχετικοποιηθεί η αποτελεσματικότητα των κρατικών υποδοχέων εκτόνωσης. Αντ' αυτών, το νέο συμβολικό πεδίο που ξεπηδά από την πραγματικότητα της επενδυτικής συμπεριφοράς και της νέας οργάνωσης της εργασίας γίνεται ο νέος επικρατής νομιμοποιητικός όρος του συστήματος.

Στην ουσία η αλλοτριωμένη επενδυτική συμπεριφορά της προσδοκίας τού κέρδους λόγω των σχέσεων που επιτρέπουν την πραγματική συμμετοχή σε αυτό, τείνει να μετατραπεί σε αμιγές θεσμοποιητικό σύστημα και διαμορφώνει τη νέα ψευδή συνείδηση. Η εργασία στο χώρο της παραγωγής "καταθέτει" στο πιο ελεύθερο και συνεναιτικό πλαίσιο την αξιοποιήσιμη δραστηριότητά της, ισοδύναμης της πλέον αποτελεσματικής παραγωγικότητας, προσβλέποντας στο κέρδος που ανοίγεται ενώπιόν της ως πραγματική δυνατότητα.

Ο μισθός ως καθαρή ανταλλακτική αξία μεταβαίνει σε καθοριστικό ενδογενές στοιχείο της παραγωγής και της αναμόρφωσής της. Γίνεται συμπληρωματικός χώρος εκτόνωσης των αναγκών αναμόρφωσης του συστήματος. Ο μισθός ως αυτοτελής κατηγορία, μέσω του σχήματος της "άρσης της αυστηρής παραλληλίας του με την παραγωγή", αρχίζει να διαβρώνεται εισερχόμενος ως επενδυτικό κεφάλαιο σε μια διαδικασία εξασφάλισης της μάζας του κέρδους στο πλαίσιο μιας όλο και

επιταχυνόμενης διαρκούς αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

Στις μαρξιστικές αναλύσεις συνήθως η έρευνα της διανομής εξαντλείται στη σχέση των άμεσων παραγωγών με τα μέσα παραγωγής. Θεωρήθηκε σκόπιμο να κατευθύνουμε την αναζήτηση σε ένα ανώτερο πεδίο αφάιρεσης. Αυτό της σχέσης της απόλυτης αξίας χρήσης με την απόλυτη ανταλλακτική αξία, ως το μόνο ικανό να εισφέρει επαρκώς στην ερμηνεία των νέων και εξαιρετικά σύνθετων εξελίξεων στους τομείς της παραγωγής, της κυκλοφορίας αλλά και της παραγωγικής επικοινωνίας των υποκειμένων. Τα μέσα παραγωγής τα αντιμετωπίσαμε ως τη δυναμική ιστορική συνθήκη ένταξης της εργασίας στην αξιοπαραγωγό δραστηριότητα. Η προηγούμενη, ιστορικά, μισθωτή σχέση ενσωματώνεται στο νέο πλαίσιο αλλά αποδεικνύεται ανεπαρκής ως προς την εξήγηση των νέων φαινομένων. Θραύεται έτσι η στατικότητα μιας ανάλυσης η οποία περιόριζε τη συμβολή της μισθωτής σχέσης στην εξήγηση της στρατολόγησης των άμεσων παραγωγών και τη διατήρηση της εξωτερικής ενότητας μιας κατ' ουσίαν εσωτερικής σχέσης, αυτής του συνδυασμού της ζωντανής με την αποκρυσταλλωμένη εργασία. Σε αυτό το περιβάλλον η οικουμενικότητα υπό την καπιταλιστική κηδεμονία εμφανίζεται ως η διαδοχική επέκταση - επιβολή της μισθωτής σχέσης υπό το καθεστώς της αρνητικής αίρεσής της.

Στις νέες συνθήκες η κατοχή και οργάνωση συγκεκριμένων στο χώρο μέσων παραγωγής, υποβαθμίζεται ως προνομιακός όρος απόσπασης της υπεραξίας. Διαμορφώνεται ένα καθεστώς λειτουργίας στο οποίο η προνομιακή πρόσβαση στα δίκτυα παραγωγικής διοχέτευσης του κεφαλαίου - χρήματος ορίζει το πλεονέκτημα στη διανεμητική σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας.

Με βάση τα παραπάνω, διαπιστώνεται η "λειτουργική ενσωμάτωση της διανομής" στις σχέσεις των παραγωγικών συντελεστών, που σημαίνει ότι η διανομή δεν είναι πλέον μια εξωτερικά συντηρούμενη σχέση αμοιβών των συντελεστών, αλλά, λόγω της εντεινόμενης και εκτεινόμενης κοινωνικοποίησης της παραγωγής και της κυκλοφορίας,

γίνεται καθοριστικό στοιχείο στη διαδοχική ολοκλήρωση του συστήματος, τέτοιο που τον άμεσο παραγωγό τον φέρνει πιο κοντά στο αποτέλεσμα της παραγωγής του είτε στον τεχνικό καταμερισμό είτε στο συνολικό κοινωνικό. Όμως αυτό που συνεχίζει να χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό είναι η νέα αλλοτριωμένη επιστροφή με τέτοιο τρόπο που οι αντινομίες του συστήματος γίνονται εκρηκτικότερες σε ένα αντιφατικό πλαίσιο συναίνεσης και νέας φενακισμένης συνείδησης των υποκειμένων.

Το κεφάλαιο απελευθερώνεται από τους περιορισμούς του χώρου και εξορθολογίζεται η αξιοποίησή του όταν διαμορφωθούν δύο όροι: από τη μια έχει επιτευχθεί η νέα παραγωγική επικοινωνία της εργασίας στον εσωτερικό, τεχνικό, καταμερισμό εργασίας και από την άλλη, η πιστωτική επέκταση και λειτουργία έχει επιτρέψει την καθολική κινητοποίηση του χρήματος που προσδιορίζεται με κεφαλαιακούς όρους αξιοποίησης. Το κεφάλαιο καταφέρνει να απελευθερωθεί από το χώρο, να γίνει αδιάλειπτη εντολή αξιοποίησης όταν η παραγωγική οργάνωση χαρακτηρίζεται από συναίνεση, αυτοπειθαρχία και παραγωγική πρωτοβουλία της εργασίας. Νέες δυνατότητες παραγωγικής αξιοποίησης εμφανίζονται όσο το κεφάλαιο συνδέεται εσωτερικότερα με την απόλυτη αξία χρήσης, μεταχειρίζεται αποδοτικότερα την αξιοπαραγωγό ικανότητα του ανθρώπου. Η αντίφαση, η διαρκώς αναβιβαζόμενη αντίφαση του συστήματος, είναι ότι και πάλι η κεφαλαιακή σχέση αξιοποίησης στρέφεται εναντίον του ανθρώπου εκεί που του ανοίγει διάπλατα το πεδίο για την απαλλαγή από την ανάγκη. Η αντίφαση του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής, τώρα πλέον και της κυκλοφορίας, με την ιδιωτική ιδιοποίηση του αποτελέσματός τους αίρεται για άλλη μια φορά αρνητικά στην ιστορία της ανθρωπότητας.

Παράρτημα πρώτο.

ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

(Η αγωνία επέκτασης του κεφαλαίου εκδηλώνεται μέσω των διεθνών νομισματικών σχέσεων).

Στις αμέτρητες και πολυδαίδαλες σχέσεις παραγωγής, ανταλλαγής, αναπαραγωγής και εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος, αναζητούμε κάθε φορά τομείς, κυρίως των διεθνών οικονομικών σχέσεων, που μπορούν με σχετική επάρκεια, άλλοτε εξ αντανάκλασας και άλλοτε από την ίδια τους τη φύση, να εκφράσουν το εσώτερο νόημα της κίνησης μετάβασης του συστήματος στα διαφορετικά επίπεδα της διαδοχικής του ολοκλήρωσης.

Αυτή η "μεταβλητή γεωμετρία" στις κεφαλαιακές σχέσεις βρίσκει την εκδήλωσή της, εκτός των άλλων, και στον τρόπο που το *διεθνές νομισματικό σύστημα* αρθρώνεται και λειτουργεί. Είναι ενδιαφέρον λοιπόν να αναζητήσουμε στους *τρόπους μετάβασης* από το ένα σύστημα στο άλλο την *εσώτερη κίνηση ολοκλήρωσης ή μη* των παγκόσμιων σχέσεων που αναπτύσσει το κεφάλαιο.

Η τελική κατάρρευση (1919-1922) των δρακόντειων νόμων του **κανόνα χρυσού**¹²³ αποκάλυψε τον ευαίσθητο σύνδεσμο ανάμεσα στην

¹²³Ο παγκόσμιος κανόνας ελεύθερης μετατρεψιμότητας σε χρυσό, το μακροβιότερο σύστημα (1879-1913) στην ιστορία των διεθνών νομισματικών συστημάτων, δεν περιόριζε την εισαγωγή ή την εξαγωγή χρυσού από τους πολίτες ούτε επέβαλλε κάποιου άλλου είδους συναλλαγματικό περιορισμό στις τρεχούμενες ανταλλαγές ή στους λογαριασμούς κεφαλαίου, αρκεί τα εθνικά τραπεζογραμμάτια να εκδίδονταν και η νομισματοκοπή να γινόταν κατά κύριο λόγο με τον όρο του ότι η μακροπρόθεσμη αύξηση του νομίσματος θα αντιστοιχούσε στα γενικά αποθέματα χρυσού. Προϋπετίθετο ο ορισμός μιας επίσημης τιμής ή νομισματικής ισοτιμίας και η ελεύθερη μετατροπή - ανταλλαγή του εγχωρίου χρήματος και του χρυσού σε αυτή την τιμή. Ήταν ένα σύστημα "εθελοντικής" συμμετοχής καθώς δεν υπήρξε συνθήκη ίδρύσεως, υπό την Βρετανική εμπορική και χρηματιστική κυριαρχία, στο οποίο το γενικό ονομαστικό

τυπική νομισματική αυτονομία και τη μακροοικονομική αποτελεσματικότητα. Για την κεντρική και τη νότιο Ευρώπη, οι άγριες διακυμάνσεις των ισοτιμιών ήταν η αιτία και η συνταγή για τον μαζικό υπερπληθωρισμό που αποσταθεροποίησε περαιτέρω την ήδη άστατη πολιτική κατάσταση. Οι κυβερνήσεις με τον αποπληθωρισμό διακινδύνευαν, επιδιώκοντας την επιτυχία μιας στοιχειώδους σταθερότητας στις συναλλαγματικές ισοτιμίες, αλλά και αυτή η πολιτική ήταν αναποτελεσματική εντός της ισχυρά κερδοσκοπικής ψυχολογίας που είχε αναπτυχθεί στους κατόχους κεφαλαίου, που αναζητούσαν μέσω της περιφοράς του "θερμού χρήματος" τις μεγάλες και ταχείες αποδόσεις.

Η απόπειρα επιστροφής σε έναν ανακαινισμένο κανόνα χρυσού, που φιλοδοξούσε να συμβιβάσει τις σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες με την ελεύθερη ροή των κεφαλαίων, αποδείχθηκε ακατόρθωτο εγχείρημα. "Για τις κυβερνήσεις υπό την εκλογική πίεση να διατηρήσουν και να επεκτείνουν τις δαπάνες του κράτους πρόνοιας και να δράσουν υπέρ της προστασίας της εργασίας, η απαιτούμενη μακροοικονομική και δημοσιονομική πειθαρχία του κανόνος χρυσού ήταν συχνά ανίκανη να αντέξει. Απλώς οι πολιτικές πραγματικότητες της ενδοπολεμικής περιόδου, δε μπορούσαν να υπομένουν τη διεθνή χρηματιστική και νομισματική δομή του 19ου αι." (Thompson H. 1997, σ.93).

Κατά το 1931, η φρενίτιδα των μετακινήσεων του κεφαλαίου, προκάλεσε κατάρπωση της παγκόσμιας οικονομίας και η κρίση των τραπεζών της κεντρικής Ευρώπης έγινε ανυπόφορη για τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις. Είναι η εποχή που η Βρετανία, απρόθυμη να αποπληθωρίζει περισσότερο την εγχώρια οικονομία κρατώντας υψηλά

επίπεδο τιμών είναι ενδογενώς ορισμένο από την παγκόσμια ζήτηση και προσφορά χρυσού. Αυτή η ουσιαστική συμμετρία του συστήματος είναι εμπόδιο στην εθνική επιρροή στο επίπεδο τιμών. Η κρίση του συστήματος προέρχεται από τη μεγεθυνόμενη αστάθεια των αγορών όταν δεν υφίσταται εθνική ρύθμιση στις αναταράξεις προσφοράς και ζήτησης, και από τον γενικό αποπληθωρισμό του συστήματος όταν μια χώρα εκουσίως ή όχι αυξάνει κατά πολύ τα αποθέματα χρυσού. (Για το σχετικό προβληματισμό βλ. Mc Kinon R. I. 1993, Lelart M. 1998, Hirst P.-Thompson G. 1996).

επιτόκια και αντιμετωπίζοντας υψηλή ανεργία, υποτίμησε απότομα το νόμισμά της (Σεπτ. 1931), μετά από μια πορεία μειώσεως των αποθεμάτων χρυσού, και έπαψε την επίσημη ισοτιμία σε χρυσό. Το ίδιο έκανε και η Αμερική το 1933, η Γαλλία το 1936, αλλά από τον προστατευτισμό και τον αποπληθωρισμό, η διεθνής οικονομία κατέρρευσε.¹²⁴

Η κατάρρευση των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών και η αδυναμία αποτελεσματικής "ακινητοποίησης" του κεφαλαίου σε παραγωγικές επενδύσεις βοήθησαν στην επιδείνωση της κρίσης του κράτους. Το τελευταίο στράφηκε στον εμπορικό προστατευτισμό στην προσπάθεια να διατηρήσει την απασχόληση και τα συναλλαγματικά αποθέματα: στα επόμενα χρόνια σε μια διαδρομή μέχρι και το τέλος της δεκ. του '30, δημιουργήθηκαν οικονομίες που ήταν διψασμένες για επενδύσεις, κλειστές στις υπερπόντιες αγορές, χωρίς συναλλαγματικές μετατρεψιμότητες, που δεν κατάφεραν να προσφέρουν στους πολίτες τους την αίσθηση της "οικονομικής αναμονής και ευημερίας μεγαλύτερης των ετών '29-'31" (Thompson H. 1997, σ.95). Η ισχυρή διάβρωση της νομιμοποιητικής βάσης του μεσοπολεμικού κράτους είναι αναπόφευκτη, με τις γνωστές συνέπειες του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Το δίδαγμα των ενδιάμεσων χρόνων ήταν αυτό της αμοιβαίας αλληλεξάρτησης των κρατών. Δεν ήταν το διεθνές εμπόριο που υπέσκαπτε τα κράτη αλλά η απουσία του.

Το δίλημμα των Αμερικανών και Βρετανών αρχιτεκτόνων της μεταπολεμικής καπιταλιστικής τάξης ήταν ο συμβιβασμός ανάμεσα στην αναδόμηση της ελεύθερης παγκόσμιας εμπορικής ανταλλαγής και των υψηλών επιπέδων απασχόλησης και ανάπτυξης: όροι απαραίτητοι για τη νομιμοποίηση της εξουσίας. Το δόγμα Κέυνς αναπτύσσεται και ωριμάζει:

Κάθε χώρα έχει δικαίωμα στον έλεγχο της μακροοικονομίας της.

¹²⁴ Βλ. σχετικά Mc Kinnon, 1993.

Οι ανταλλακτικές ισοτιμίες έπρεπε να είναι επαρκώς ελαστικές ώστε να διευκολύνουν τις εθνικές επιλογές στις επιδιώξεις του πληθωρισμού και της απασχόλησης.

Ταυτόχρονα ήταν απαραίτητες επαρκώς σταθερές ισοτιμίες για να μην επιβαρύνουν κατά βούληση τους συναλλασσόμενους και να μην διαταράσσεται το σύστημα με μονομερείς αποφάσεις, τουτέστιν μια ελεγχόμενη ελαστικότητα. "Το εύρημα, όπως ο Κέυνς το προείδε, ήταν να εξασφαλιστούν επαρκή μέσα πίστης, ιδιαιτέρως βραχυπρόθεσμα, που θα επιτρέψουν στα κράτη να πληρώσουν για εισαγωγές χωρίς να καταφύγουν στον αποπληθωρισμό. Κατά τον ίδιο χρόνο ήταν αναγκαίο να επιβεβαιωθεί ότι τα κράτη θα μπορούσαν να ευεργετούνται από σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες χωρίς τις αποπληθωριστικές συνέπειες της προσπάθειας να επιτύχουν τρέχουσες ισοτιμίες στην αντιμετώπιση των πτήσεων των κεφαλαίων." (Thompson H. 1997, σ.98).

Η επιθυμία του Κέυνς ήταν ο έλεγχος των κινήσεων των κεφαλαίων έξω και μέσα στη χώρα, καθώς με την ελεύθερη μετακίνηση μειώνονται η μακροοικονομική και νομισματική αυτονομία των κρατών και η σταθερή επένδυση.

Από την άλλη οι ΗΠΑ ήθελαν ελεύθερες αγορές κεφαλαίου, και έτσι ο Κέυνς απέσυρε την ιδέα του γενικευμένου ελέγχου των κεφαλαίων.

Ο συμβιβασμός επιτυγχάνεται για την αποτελεσματική κατανομή μέσω του εμπορίου των αγαθών, δηλαδή ελεύθερες κινήσεις υπό την έννοια: "Κανένα μέλος (του IMF), χωρίς την επιδοκιμασία του ταμείου δεν θα επιβάλλει περιορισμούς των πληρωμών και των μεταβιβάσεων για τις τρέχουσες διεθνείς ανταλλαγές." (IMF, article VIII, July 22, 1944. Από το Mc Kinnon 1993, σ.14). Η σχετική "απομόνωση" των κρατών από τις διεθνείς κερδοσκοπικές κινήσεις κεφαλαίου, θεμελιωμένη στη σχετική σταθερότητα του παραγωγικού κεφαλαίου και ενισχυμένη από μια διεθνή ρύθμιση και τις πολιτικές ελέγχου των κινήσεων του κερδοσκοπικού κεφαλαίου, θα αποτελέσει τη βάση για τις κρατικά

θεμελιωμένες πολιτικές της περιόδου του κεϋνσιανού κράτους και της υποκατάστασης των εισαγωγών.¹²⁵

Με τη **συμφωνία Bretton Woods (BW)** το 1945, τα συμβαλλόμενα μέρη εγκατέστησαν μια *εξωτερική νομισματική ισοτιμία* για το εγχώριο νόμισμα χρησιμοποιώντας χρυσό ή ένα νόμισμα προσδεδεμένο στον χρυσό και απέσυραν τον χρυσό από όλες τις ιδιωτικές συναλλαγές. Βραχυχρονίως, συντηρούν την *ανταλλακτική ισοτιμία* εντός ενός περιθωρίου διακύμανσης της τάξης του 1%, αλλά αφήνουν τη μακροχρόνια ονομαστική αξία μονομερώς ρυθμιζόμενη εάν και το IMF συμφωνεί. Την ελεύθερη νομισματική μετατρεψιμότητα για τους τρεχούμενους λογαριασμούς πληρωμών συνοδεύουν οι *έλεγχοι κεφαλαίων* για τον περιορισμό της νομισματικής κερδοσκοπίας, ενώ προφυλάσσονται από τις βραχυχρόνιες ανισορροπίες πληρωμών αποσύροντας από τα επίσημα *συναλλαγματικά αποθέματα* και την *πίστη* από το IMF, ώστε να απομονώνουν και το εγχώριο νομισματικό αποτέλεσμα των ανταλλαγών της αγοράς συναλλάγματος. Η *εθνική μακροοικονομική αυτονομία* εξασφαλίζεται με την ελεύθερη επιλογή κάθε μέλους στην επιδίωξη του δικού της επιπέδου τιμών και απασχόλησης.

Το "**κυρίως BW**" όμως ως κανόνας σταθερής αναλογίας προς το δολάριο ισχύει την περίοδο 1950-1970 και διαφοροποιείται από το πνεύμα της συνθήκης του 1945 στο ότι εισάγει εμφανώς μια *εσωτερική ασυμμετρία* στο σύστημα: σύνολο διαφορετικών κανόνων και λειτουργίας για τις ΗΠΑ από το σύνολο των άλλων χωρών. Οι κύριες διαφοροποιήσεις είναι η χρήση του *δολαρίου ως νομίσματος διαμεσολάβησης*, η διατήρηση επίσημων συναλλαγματικών *αποθεμάτων* σε ομόλογα του αμερικανικού δημοσίου από τη μια πλευρά, και η *παθητικότητα* των ΗΠΑ στις εξωτερικές ισοτιμίες από την άλλη: πρακτική ελεύθερου εμπορίου χωρίς ανισορροπία ισοζυγίου πληρωμών ούτε ενός στόχου συναλλαγματικής ισοτιμίας και χωρίς την αποθεματοποίηση ξένων νομισμάτων. Επιπροσθέτως, κρατούν τις

¹²⁵ Βλ. σχετικά Holloway J. 1990.

αμερικανικές αγορές κεφαλαίων ανοικτές στις ξένες κυβερνήσεις και τους ιδιώτες ως δανειστές η οφειλέτες. Διατηρούν τη *θέση ενός διεθνούς πιστωτή* σε δολάρια και περιορίζουν τα δημοσιονομικά τους ελλείμματα, ενώ σταθεροποιούν το σε δολάρια παγκόσμιο επίπεδο τιμών των εμπορικών αγαθών δια μιας *ανεξάρτητα* ασκούμενης αμερικανικής νομισματικής πολιτικής.

Η *αμερικανική παθητικότητα* προσέφερε ρευστότητα στο σύστημα (δράση πιστωτή) και η εγχώρια νομισματική της πολιτική ήταν η άγκυρα στον παγκόσμιο πληθωρισμό τιμών. Όσο οι ΗΠΑ παρέμεναν η ισχυρότερη εξαγωγική οικονομία, υπήρχε μια σταθερή συναλλαγματική ισοτιμία και μια περίοδος αδιαπέραστη από τον πληθωρισμό καθώς η αύξηση της ζήτησης δολαρίων αντιστοιχεί σε αυτή των εξαγωγών. Τα πράγματα άλλαξαν όταν η παθητικότητα εγκαταλείπεται και οι ΗΠΑ αναλαμβάνουν εγχώρια αυτονομία.

Ακολούθησαν δυόμισυ δεκαετίες συνεχούς και σχεδόν αδιάπτωτης εντυπωσιακής ανάπτυξης. Από το 1948 μέχρι το 1968, ο συνολικός δείκτης αύξησης του ΑΕΠ ήταν δύο φορές μεγαλύτερος από αυτόν της περιόδου 1922-1937. Η ανάπτυξη αυτή ήταν και μεγέθυνση του κράτους πρόνοιας με αρχική αύξηση δαπάνης 1% κατ' έτος και αργότερα 3%.¹²⁶ Ο έλεγχος των κινήσεων των κεφαλαίων είχε ως αποτελέσματά του μια ασφαλή παγκόσμια οικονομία και την επιβεβαίωση των σοσιαλδημοκρατικών προσδοκιών. Είναι μια περίοδος ταχύτατης οικονομικής επέκτασης και άνευ προηγουμένου συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Τα πρώτα σημάδια *διάβρωσης του BW* εμφανίζονται από τα μέσα της δεκ. '60: οι οφειλές σε δολάρια των ΗΠΑ αυξάνονταν ταχύτερα από τα αποθέματά της σε χρυσό. Την έλλειψη επαρκών *αποθεμάτων χρυσού* συνοδεύει ο *υπέρογκος δανεισμός* και η έκδοση χρήματος για τη χρηματοδότηση του πολέμου του Βιετνάμ και της συντήρησης της ιδέας της "μεγάλης κοινωνίας" ("*Great Society*"), ενώ η ανταγωνιστικότητα

¹²⁶ Βλ. σχετικά Thompson H. 1997.

χειροτερεύει σε σύγκριση με τη Γερμανία και την Ιαπωνία.¹²⁷ Οι ΗΠΑ στα τέλη της δεκ. του '60 έχουν να αντιμετωπίσουν μια *σύμπτωση των επιπέδων ανάπτυξης* και παραγωγικότητας με τις άλλες ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες, τη *μείωση του εμπορικού τους πλεονάσματος*, το ανερχόμενο *έλλειμμα των λογαριασμών κεφαλαίου*, την *αύξηση της ρευστότητας* και την ανάπτυξη της αγοράς των *λεγόμενων ευρώδολαρίων*, που "μετασχημάτισαν" το δολάριο σε υπερτιμημένο νόμισμα.¹²⁸ Εξαιρετικό το κόστος λοιπόν για τις ΗΠΑ να διατηρήσουν το δολάριο σαν άγκυρα για τη διεθνή κυκλοφορία.

¹²⁷ Μια αξιοπρόσεκτη ερμηνεία για την αποδιοργάνωση του "χρυσού μεταπολεμικού αιώνος" του καπιταλισμού δίνει ο Arsen D.D. 1991, με έμφαση σε δύο χαρακτηριστικά: Τον ενδοκαπιταλιστικό ανταγωνισμό - άμιλλα μεταξύ των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών και τις εντάσεις ανάμεσα στο παραγωγικό - βιομηχανικό και το χρηματιστικό κεφάλαιο, τα οποία επωάστηκαν κατά την διάρκεια του "χρυσού αιώνος".

¹²⁸ Η παγκόσμια οικονομία παρουσιάζεται με αποπληθωριστική προδιάθεση όταν η αξία των εισαγωγών είναι ίση με αυτή των εξαγωγών και τα εμπορικά πλεονάσματα μιας χώρας είναι ελλείμματα σε άλλες. Κατά συνέπεια, η υπόθεση ότι η ελλειμματική χώρα αποπληθωρίζει και το πλεόνασμα των άλλων εξαφανίζεται, είναι η έναρξη μιας σπειροειδούς κινήσεως συνεχών αποπληθωριστικών κινήσεων σε όλο το σύστημα.

Όταν όμως μια χώρα είναι αρκετά ισχυρή να αντέξει ένα μακροπρόθεσμο (σχετικά διαρκές) έλλειμμα ισοζυγίου πληρωμών, τότε το υπόλοιπο του κόσμου θα χαίρει ενός πλεονάσματος και θα υπάρχει χώρος ανάπτυξης χωρίς κινδύνους ισοζυγίου πληρωμών. Η προϋπόθεση είναι, η ηγεμονεύουσα το σύστημα χώρα (ρόλο που έπαιξαν η Βρετανία στην περίοδο του κανόνα χρυσού και οι ΗΠΑ στην περίοδο BW) να έχει ένα τουλάχιστο τομέα που θα δημιουργεί σταθερό εμπορικό πλεόνασμα και θα επιθυμεί να δανείζει και να επενδύει στο εξωτερικό ένα ποσό μεγαλύτερο του εμπορικού της πλεονάσματος. Τότε οι σταθερές ισοτιμίες δεμένες στην κεντρική κυκλοφορία προσφέρουν σταθερότητα και είναι έτσι συσχετισμένες που δημιουργούν υπερβάλλουσα ζήτηση για την τελευταία. Η παγκόσμια ζήτηση για τα προϊόντα της ηγεμονεύουσας χώρας βοηθά στην διατήρηση αυτής της κατάστασης. Στη συνέχεια όμως, η διαδικασία που είδαμε στην προηγούμενη υποσημείωση (τομεακός ανταγωνισμός, σύμπτωση επιπέδων ανάπτυξης), καθιστά την κεντρική κυκλοφορία διολισθαίνουσα προς την υπερπροσφορά (για τον παραπάνω προβληματισμό, βλ. Arsen D. D. 1991).

Το 1971 οι ΗΠΑ *απεξαρτούν* το δολάριο από τον χρυσό και επιβάλλουν δασμούς σε επιλεγμένες εισαγωγές, πράξεις που σηματοδοτούν και το εμφατικό τέλος του συστήματος BW.

Από το 1973 το σοκ του πετρελαίου δημιούργησε μια εκτεταμένη ανισορροπία του ισοζυγίου πληρωμών και δεν ήταν μόνο οι ΗΠΑ που αναζητούσαν επείγοντως κεφάλαια για να χρηματοδοτήσουν το εμπορικό έλλειμμά τους, τέτοια που το IMF δεν μπορούσε να προμηθεύσει: ήταν μια από τις ενισχυτικές αιτίες *προσοδευτικής απόσυρσης των περιορισμών στην κίνηση των κεφαλαίων* που είχε επιβάλει η Αμερική την δεκ. '60. "Δεδομένου του μεγεθυνόμενου εμπορικού ελλείμματος και της αύξησης του εθνικού χρέους, οι ΗΠΑ είχαν τώρα ένα πολύ καθαρό ενδιαφέρον για τη βελτίωση της επιτυχίας τους στο διεθνές κεφάλαιο, και το 1974 η αμερικανική κυβέρνηση άρχισε να αποκλιμακώνει τους ελέγχους κεφαλαίου που είχε επιβάλει τη δεκ. του '60. Ακόμη και αν ο συνδυασμός των κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών και των υψηλών επιπέδων εξάρτησης από το εξωτερικό κεφάλαιο ήταν ανυπερθέτως τα κινούντα αίτια προς ένα ασθενές δολάριο, οι ΗΠΑ είχαν ένα μοναδικό χώρο για ευελιξία: το μέγεθος της αμερικανικής οικονομίας και η ικανότητά της για σχετική αυτάρκεια, *εδήλωνε πως οι ΗΠΑ θα μπορούσαν να προστατευθούν από τις τυπικές πληθωριστικές συνέπειες της υποτίμησης*. Επιπλέον, επειδή οι ΗΠΑ μπορούσαν να δανειστούν χρήμα σε δολάρια, ένεκα της θέσης του ως η κύρια διεθνής κυκλοφορία, η αμερικανική κυβέρνηση θα ήταν σε θέση να επηρεάσει την αξία της ωφειλής της." (Thompson H. 1997, σ. 101-102).

Η κρίση των σχέσεων παραγωγής και η αύξηση της οργανικής συνθέσεως του κεφαλαίου εκδηλώνεται στη ρευστότητα του τελευταίου, την απότομη αλλαγή μεταξύ παραγωγικής εγκατεστημένης τρόπον τινά στο χώρο, και χρηματικής, ταχέως μετακινούμενης στους χώρους υψηλής κερδοφορίας μορφής.

Στην απελευθέρωση των περιορισμών στις κινήσεις κεφαλαίου,¹²⁹ ακολούθησαν αναγκαστικά και άλλες χώρες (η Βρετανία αμέσως μετά, η Ιαπωνία το 1980, η Δ. Γερμανία το 1981 και ακολούθησαν και άλλες χώρες), ώστε να αποφύγουν το μειονέκτημα στην προσέλκυση των διεθνών κεφαλαίων μια και οι ΗΠΑ δεν ήταν η μόνη χώρα με προβλήματα ισοζυγίου πληρωμών.

Στη σύνοδο των G5 (1979) στο Τόκιο αποφασίζεται ότι προτεραιότητα αποτελεί η καταπολέμηση του *πληθωρισμού* που στη διάρκεια της δεκ. '70 είχε πάρει την επίμονη μορφή του στασιμοληθωρισμού. Αυτό σηματοδοτεί και την εγκατάλειψη των φορντικών συμβιβασμών και των κεύσσιανών πρακτικών της ισορροπίας - διαιτησίας ανάμεσα στην πλήρη απασχόληση και τη σταθερότητα των τιμών. Η *αντιστροφή* είναι τώρα προφανής: ο *αποπληθωρισμός* είναι *συμπληρωματικός* πλέον με την επιδίωξη της πλήρους απασχόλησης υπό την έννοια ότι η μείωση της ανεργίας θεωρείται ότι απορρέει από την σταθεροποίηση των τιμών, υπονοώντας σαφώς την σχετικοποίηση της τιμής της εργασίας.¹³⁰

Ο *κανόνας της κυμαινόμενης ισοτιμίας του δολαρίου*, που βρίσκεται σε ισχύ την περίοδο 1973-1984,¹³¹ στηρίζεται στις

¹²⁹ Η "προετοιμασία" της απελευθέρωσης έχει γίνει από πολύ ενωρίτερα, όπως ανιχνεύεται στο σύνολο του κειμένου που προηγείται. Ο Chesnais (1996) δίνει περιληπτικά τα τρία επίπεδα ανάδυσσης των παγκοσμιοποιημένων χρηματιστηριακών αγορών:

1960-1979, έμμεση χρηματιστηριακή διεθνοποίηση με τα εθνικά συστήματα απομονωμένα.

1980-1985, Ταυτόχρονο πέρασμα στις αγορές και αλληλοσυσχετισμός των εθνικών συστημάτων απο τη χρηματιστηριακή απελευθέρωση.

1986-1995, αποκορύφωση της αλληλοσυσχέτισης και ενσωμάτωση των "αναδεδόμενων αγορών" του τρίτου κόσμου.

¹³⁰ Βλ. σχετικά Plihon D. 1996.

¹³¹ Ακολούθησαν και οι συμφωνίες διαμεσολάβησης Plaza-Louvre 1985-1992 και μια τάση για ανανεωμένη οικουμενική διακύμανση των ισοτιμιών 1993, που ενισχύουν το πνεύμα της ελεύθερης διακύμανσης μέσα και από την υποχρέωση των ΗΠΑ για τη

βραχυχρόνιες ήπιες διακυμάνσεις των άλλων νομισμάτων ως προς το δολάριο χωρίς την υποχρέωση μιας σταθερής ισοτιμίας ή μακροχρόνιας συναλλαγματικής σταθερότητας, και την ελεύθερη κυκλοφοριακή μετατρεψιμότητα για τους τρεχούμενους λογαριασμούς, με ελαχιστοποίηση των περιορισμών που παρέμεναν στην κίνηση των κεφαλαίων. Το δολάριο συνεχίζει να χρησιμοποιείται ως διαμεσολαβούσα κυκλοφορία (εκτός από μερικές ενδοευρωπαϊκές ανταλλαγές για τη σταθεροποίηση των ευρωπαϊκών συναλλαγματικών ισοτιμιών, εξάλλου το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα τίθεται σε λειτουργία μέσα σε αυτή την περίοδο [1979]) και η διατήρηση των επίσημων συναλλαγματικών αποθεμάτων γίνεται κυρίως σε ομόλογα της αμερικανικής κυβέρνησης.

Όσον αφορά τις ΗΠΑ, παραμένουν παθητικές στις εξωτερικές ανταλλαγές: ελεύθερο εμπόριο χωρίς στόχους ισοζυγίου πληρωμών και συναλλαγματικών ισοτιμιών και χωρίς να διατηρούν σημαντικά συναλλαγματικά αποθέματα. Κρατούν τις κεφαλαιακές τους αγορές ανοικτές σε κυβερνήσεις και ιδιώτες και επιδιώκουν νομισματικές πολιτικές ανεξάρτητες από την αξία της συναλλαγματικής ισοτιμίας του δολαρίου και από το συντελεστή αύξησης χρήματος στις άλλες βιομηχανικές χώρες, χωρίς να προσπαθούν να αγκυρώσουν κάποιο κοινό επίπεδο τιμών.

"Καθώς το δολάριο αδυνάτισε (1971-1980), υποδηλώνοντας μια ενδυνάμωση των άλλων έναντί του, η προσφορά χρήματος των άλλων χωρών μεγάλωσε. Η παθητικότητα των ΗΠΑ σήμαινε ότι αυτό δεν ακυρωνόταν με μια μείωση της δικής της προσφοράς χρήματος. Προκλήθηκε πληθωρισμός. Όταν το δολάριο απρόσμενα ισχυροποιήθηκε μετά το 1980 (υψηλά επιτόκια για να υποστηριχθεί το διευρυνόμενο έλλειμμα), η ρύθμιση επήλθε με τη μορφή ενός τρομερού αποπληθωρισμού και το παγκόσμιο προϊόν απότομα περιορίστηκε (συγχρονισμός του επιχειρηματικού κύκλου, παγκόσμια οικονομία σε σχέσεις πληρέστερης ολοκλήρωσης). Η πολιτική των κυμαινόμενων

δημιουργία συναλλαγματικών αποθεμάτων στα δύο άλλα κύρια νομίσματα (McKinnon R. I. 1993, Hirst P. - Thompson G. 1996, Brunhoff S. De, 1996.

ισοτιμιών που σχεδιάστηκε για αύξηση της συναλλαγματικής και νομισματικής αυτονομίας είχε τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα." (Hirst P. - Thompson G. 1996, σ.47).

Η έλευση των κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών συνδυασμένη με τη χρηματιστική απελευθέρωση, χτυπούσε τον τρόπο δραστηριοποίησης του μεταπολεμικού κράτους στην Ευρώπη. Επιφανειακά, οι κυμαινόμενες ισοτιμίες επέτρεπαν μια αυτονομία στη συναλλαγματική πολιτική των κυβερνήσεων: μπορούσαν να επιτρέψουν την πτώση της ισοτιμίας, αποκτώντας ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, έως ότου το πληθωριστικό αποτέλεσμα να γίνει πολύ υψηλό ή αντιστρόφως, να επιβάλουν την άνοδο της νομισματικής ισοτιμίας μέχρι του σημείου το ανταγωνιστικό κόστος να είναι ακόμη υποφερτό. Αλλά αυτό για την Ευρώπη ήταν θεωρητικό, καθώς στήριζε σε μεγάλη έκταση στη νομισματική σταθερότητα τη δημιουργία και ολοκλήρωση του κοινού ευρωπαϊκού χώρου. Αυτό σήμαινε ότι τα ευρωπαϊκά κράτη είχαν μόνο να πληρώσουν σε αυξημένο κόστος μακροοικονομικό,¹³² ένεκα της δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής που κατευθυνόταν σε εξωτερικούς στόχους. Με σκοπό να σταματήσουν τη νομισματική αναταραχή και να σταματήσουν τις υπερατλαντικές πτήσεις των κεφαλαίων, οδηγήθηκαν σε αποπληθωριστικές νομισματικές και δημοσιονομικές πολιτικές.

"Η απελευθέρωση τελικώς θα απεδεικνυόταν ένα μέσο για τη χρηματοδότηση του ανθίζοντος κράτους πρόνοιας (ένεκα των προσφερόμενων κεφαλαίων), αλλά όσο τα κράτη αυτά έκαναν χρήση αυτού του πλεονεκτήματος, τόσο καθιστούσαν τρωτούς τους εαυτούς τους στην αποσταθεροποίηση και την αποπληθωριστική νομισματική κερδοσκοπία στις εξωτερικές αγορές συναλλάγματος, οι οποίες τελικά απείλησαν το ίδιο το κράτος πρόνοιας." (Thompson H. 1997, σ.108).

¹³² Για τον τρόπο που το κόστος των κρίσεων και της αναδιάρθρωσης κοινωνικοποιείται μέσω των διαφόρων κρατικών πολιτικών και θεσμών, είναι διαφωτιστικό το βιβλίο του Aggiieta M. 1997, σχετικό με τη ρύθμιση των κρίσεων στον καπιταλισμό.

Και δεν ήταν μόνο αυτό. Κατά τα έτη 1960-1970, ο κύριος όγκος των ροών των κεφαλαίων είχε την κατεύθυνση Βορρά - Νότου υποδηλώνοντας τη χρηματοδότηση του δομικού ελλείμματος των αναπτυσσομένων χωρών. Από το 1974-1982, ενισχύεται αυτή η τάση κυρίως προς τις μη πετρελαιοπαραγωγούς χώρες μέσω του διεθνώς αναπτυσσόμενου τραπεζικού χώρου και με την ανακύκλωση των πετροδολαρίων. Η κρίση του χρέους (1982, 1983) (αδυναμία αποπληρωμής λόγω της αυξήσεως των επιτοκίων και της ανόδου της τιμής του δολαρίου) αυξάνει δραματικά τις υποχρεώσεις των αναπτυσσόμενων και είναι η οφθαλμοφανής αιτία μεταστροφής των ροών των κεφαλαίων. Μετά το 1982, οι διεθνείς ροές κατευθύνονται από Βορρά προς Βορράν (χρηματοδότηση του ελλείμματος και του εξωτερικού χρέους των ΗΠΑ), συναντώνται με και προκαλούν την ανάπτυξη των άμεσων αγορών χρηματοδότησης, χωρίς μεσολαβήσεις υποχρεωτικά των τραπεζών.¹³³ "Αντιθέτως με αυτό που συχνά ελέγγο, η χρηματιστική παγκοσμιοποίηση δεν έθεσε ποτέ τέλος στην "οικονομία" του χρέους, για την οποία έγινε τόσος λόγος μετά το 1975. Διαφοροποιώντας τα χρηματιστικά εργαλεία, προσέδωσε σε αυτή την οικονομία ένα μέγεθος άνευ προηγουμένου" (Chesnais F. 1998, σ.19).¹³⁴

Μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ο διεθνής καταμερισμός εργασίας είναι αποτέλεσμα αλληλεξαρτώμενων προϋποθέσεων των πραγματικών πεδίων που διαγράψαμε ευκρινώς ή αφήσαμε να εννοηθούν με όσα προηγήθηκαν. Θα κάνουμε μια περιληπτική τελική αναφορά, για να συνδεθούμε με όσα αρχικά εκθέσαμε, γιατί ο κυρίως τρόπος που επιλέξαμε να τα παρουσιάσουμε ενέχει τον κίνδυνο της απομάκρυνσης από την σφαίρα της *πραγματικής οικονομίας*:

¹³³ Βλ. σχετικά Philon D. 1996, σ. 110-111.

¹³⁴ Βλ. Brunhoff S. 1996, για μια κριτική στις θέσεις που αναπτύσσονται από το 1953 ακόμη από τον M. Friedman, σχετικά με τις κυμαινόμενες ισοτιμίες ως μέσο αριστοποίησης των κατανομών κεφαλαίου.

α. Παραγωγή και κυκλοφορία

Από το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και έπειτα αυξάνεται η συγκέντρωση και η συγκεντροποίηση τόσο στο βιομηχανικό όσο και στο χρηματιστικό κεφάλαιο, με τις πολιτικές και τις επιδιώξεις τους άλλοτε συγγενείς και άλλοτε ανταγωνιστικές.

Ο σχηματισμός του χρηματιστικού κεφαλαίου και η ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος βοηθούν στη διεύρυνση και επέκταση της αναπαραγωγής. Σε αυτή την περίοδο έχουμε τη θεαματική επέκταση των μέσων (τράπεζες, φορολογικοί παράδεισοι, συστήματα πιστωτικών καρτών, χρηματιστηριακές αγορές) που συμβάλλουν στην αύξηση της αλληλοσυσχέτισης των κρατών. Το χρηματιστικό κεφάλαιο γίνεται το ίδιο σημαντικό με το εμπορικό και το παραγωγικό και στην πρόσφατη περίοδο αναπτύσσεται θεαματικά το εμπόριο του χρήματος. Η σταδιακή ηγεμονία της κυκλοφορίας επί της παραγωγής παραμένει ένα ερώτημα προς διευκρίνιση. Ομοίως και αυτό του χώρου παραγωγής της υπεραξίας.

Η συνεπόμενη διεθνοποίηση της κυκλοφορίας και της παραγωγής μέσω της διεθνοποίησης των αντίστοιχων κυκλωμάτων που αναλογούν στις μορφές που παίρνει η κεφαλαιακή αξία τη βοήθεια των διεθνικών εταιρειών, οδηγεί στην πληρέστερη ολοκλήρωση του τρόπου παραγωγής σε οικουμενική κλίμακα.¹³⁵

β. Πολιτικές σχέσεις και οικονομία.

Το *πολιτικό και οικονομικό* σύστημα που αναπτύσσεται στον καπιταλιστικό κόσμο κυρίως μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο βρίσκεται σε ένα περιβάλλον που:

Λαμβάνει χώρα μια ταχύτατη ανάπτυξη και μια εντυπωσιακή συσσώρευση κεφαλαίου.¹³⁶

¹³⁵ Για τη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση, βλ. Arsen D. D., 1991, για το χρηματιστικό κεφάλαιο, βλ. Marshall D. D. 1996, για τη διεθνοποίηση κυκλοφορίας και της παραγωγής, βλ. Chypher J. M., 1979, Bina C. - Yaghmaian B., 1990.

¹³⁶ Βλ. σχετικά Weisskopf, 1991.

Τα σοσιαλιστικά κοινωνικά κινήματα αποκτούν δύναμη και ένα μεγάλο μέρος του κόσμου κυβερνάται από άλλο σύστημα.

Η ικανότητα των μονοπωλίων και του κράτους¹³⁷ να ελέγχουν την οικονομία ενισχύεται.

Οι εργατικές ενώσεις γίνονται πολύ ισχυρότερες και πιο αποτελεσματικές.

Η παραγωγή διεθνοποιείται και το κράτος επηρεάζει την κοινωνική ζήτηση.

Η θεαματική άνοδος της πίστης, των διεθνών δανείων και των χρεών, είναι στην ημερήσια διάταξη.

γ. Θεσμοί, κράτος και οικονομία

Η *θεσμική δομή* των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών τρεις δεκαετίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, είναι αυτή του "κράτους πρόνοιας": διατήρηση σε σχετικά υψηλά επίπεδα της απασχόλησης με μέσο την κεϋνσιανής έμπνευσης ρύθμιση της συνολικής ζήτησης, δημόσιες δαπάνες για την αποζημίωση των ανέργων, εκτεταμένο δημόσιο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Γενικότερα, ένας ρόλος του κράτους αγοραστή και αναδιανεμητή αγαθών και υπηρεσιών και ρυθμιστή ανάμεσα στην επιχείρηση και την αγορά εργασίας.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '60 εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια μιας ανερχόμενης αστάθειας που εκδηλώνεται με την *αύξηση της οργανικής συνθέσεως* του κεφαλαίου. Η επένδυση στην παραγωγή γίνεται λιγότερο σίγουρος τρόπος επέκτασης του κεφαλαίου. Η σωτηρία του βρίσκεται στη μετατροπή του σε χρηματική μορφή και τη μετακίνηση, στην επιδίωξή του για την άρθρωση μιας καινούριας επικερδέστερης σχέσης εκμετάλλευσης. Αντί να ενσωματώνεται

¹³⁷ Σύμφωνα με τον Miaille (1983), κράτος και μονοπώλια είναι δύο όψεις του κεφαλαίου που εννοείται πάντα ως κοινωνική σχέση. Αυτή η σχέση εκφράζεται με όρους οικονομικούς και πολιτικούς, οι οποίοι έχουν αυτονομία ως προς τις μορφές και τη λειτουργία τους όχι όμως και ως προς τη φύση τους. Αυτή η παρατήρηση θα μας φανεί χρήσιμη στην εξέταση των αλληπάλληλων μετασχηματισμών του κεφαλαίου και των επιδράσεών τους στην πραγματική οικονομία και τις πολιτικές του κράτους.

(παραγωγικό κεφάλαιο), αναζητά την σε βραχύ χρόνο επέκτασή του, καμιά φορά και χωρίς νέες παραγωγικές συνάψεις καθώς η αβεβαιότητα είναι μεγάλη. Η κρίση των σχέσεων παραγωγής εκδηλώνεται στη ρευστότητα του κεφαλαίου: την απότομη αλλαγή στη σχέση παραγωγικού κεφαλαίου και κεφαλαίου με τη μορφή χρήματος. "Οι δυσκολίες της παραγωγής εκφράζονται οι ίδιες μέσω μιας αυξήσεως και της προσφοράς χρήματος - καθώς το προηγουμένως παραγωγικό κεφάλαιο έχει μετατραπεί σε χρήμα και προσφέρει τον εαυτό του για δάνεια- και στη ζήτηση χρήματος, καθώς το κεφάλαιο που παραμένει στην παραγωγή προσπαθεί να υπερκεράσει τις δυσκολίες μέσω του δανεισμού, και τα κράτη προσπαθούν να συμβιβάσουν τις κοινωνικές εντάσεις αυξάνοντας τα χρέη τους" (Holloway J. 1990, σ.41).

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, νέα παγκόσμια ύφεση παρατηρείται από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και έπειτα, με πτώση των ρυθμών ανάπτυξης και στασιμοπληθωρισμό, αναποτελεσματική συνολική ζήτηση και κρίση του κράτους¹³⁸ που εκδηλώνεται στο δημόσιο χρέος.

Στο εντελώς πρόσφατο παρελθόν (δεκαετία του '80 και ύστερα), παρουσιάζεται μια έντονη τάση μετριασμού της αποεμπορευματοποίησης και μετάβασης σε ένα ευνοιοκρατικό καθεστώς νόθης εμπορευματοποίησης του χρηματιστικού κεφαλαίου¹³⁹ υπό την έννοια της διευκόλυνσης της κίνησής του στους χώρους που απολαμβάνει μεγαλύτερης αμοιβής: "Γεννημένη από τη "συντηρητική επανάσταση", Αμερικανική και Βρετανική, των αρχών της δεκαετίας του

¹³⁸Το κράτος εμφανίζεται να έχει διογκωθεί υπερβολικά. Αφού επετέλεσε τη λειτουργία του για τη διέξοδο από την κρίση του '70, ασφυκτιά κάτω από τις νέες συνθήκες και από το πλήθος των απαιτήσεων για περιορισμό της παρέμβασης και μεγαλύτερη ελαστικότητα μέσω της αγοράς (Pereira L.C.B. 1993).

¹³⁹ Η γρήγορη ανάπτυξη και ολοκλήρωση της διεθνούς αγοράς χρήματος τις δεκαετίες του '70 και '80, καθώς και η διευκόλυνση της κίνησής του από την τεχνολογία, καταφέρουν δραστικές μετατροπές στην οργάνωση του εθνικού κράτους. Τα κράτη συναγωνίζονται για την προσέλκυση των κεφαλαίων που επενδύονται βραχυχρονίως, άρα βρίσκονται υπό την συνεχή πίεση της διατήρησης των όρων προσέλκυσης. Αυτός ο ανταγωνισμός προσφοράς προς τη συσσώρευση, είναι που μας κάνει να μιλάμε για "νόθη" εμπορευματοποίηση.

’80, η χρηματιστική παγκοσμιοποίηση αυτονόμησε την χρηματιστική σφαίρα, η οποία καθυπόταξε την πραγματική οικονομία στη λογική της. Η δυσκολία επικοινωνίας ανάμεσα στο βασίλειο των νομισματικών συμβόλων και της πραγματικής οικονομίας, στην οποία θεωρείται ότι αναφέρονται, δεν ήταν ποτέ τόσο μεγάλη στη σύγχρονη ιστορία, περιλαμβανομένων και των ετών του ’20” (Golub Ph. S. 1998). Ριζικό νεωτερισμό αποτελούν οι παγκοσμιοποιημένες χρηματιστηριακές αγορές χωρίς υπερκείμενους κανόνες και η κατακόρυφη αύξηση των διεθνών ροών του κεφαλαίου¹⁴⁰.

Θα παραθέσουμε επιγραμματικά τις γενικές τάσεις-δυνάμεις, θεσμικές και οικονομικές, που φαίνεται να επιταχύνουν αυτή την εξέλιξη:

Θεαματική επέκταση του διεθνούς εμπορίου και των επενδύσεων.

Νέες δυνατότητες στην επικοινωνία, τεχνολογία της πληροφορίας.

Διασυνοριακές μετακινήσεις κεφαλαίου που δεν ελέγχονται από θεσμικούς οργανισμούς, απελευθέρωση αγορών κεφαλαίου, διεθνής κερδοσκοπία.

Πολυεθνικές - διεθνικές επιχειρήσεις.

Διεθνείς συμφωνίες τύπου GATT.

¹⁴⁰ 1500 δισ. δολ. ανταλλάσσονται καθημερινά στις διεθνείς αγορές συναλλάγματος και μόνο το 3% αντιστοιχεί στην αξία των αγαθών και των υπηρεσιών που πραγματικά ανταλλάσσονται (εφημ. Le Monde Diplomatique, Janvier 1998, σ. 12). Αν θυμηθούμε και πάλι την "απείθεια" του κεφαλαίου, η απόλυτη σχετικότητα του χώρου εκδηλώνεται στη μορφή του κεφαλαίου ως χρήματος.

Πάντως, εντυπωσιακά τεκμηριωμένες επιφυλάξεις εκφράζονται από τον Gordon 1988, επεξεργασμένα στοιχεία όμως μέχρι το 1984), τις οποίες πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη όταν αναφερόμαστε αβασάνιστα στα "προφανή" της "παγκοσμιοποίησης", της "νέας διεθνούς διαίρεσης της εργασίας" και της "διεθνοποίησης της παραγωγής": Το τί γίνεται δηλαδή με την αποκέντρωση του παραγωγικού κεφαλαίου, τις επενδύσεις των διεθνικών εταιρειών, την γρήγορη διεθνοποίηση του χρηματιστικού κεφαλαίου και τη σχετικότητα της κρατικής αποτελεσματικότητας, θα το δούμε μέσα από τη διπλή κίνηση αμφίπλευρης ανταγωνιστικής ενότητας που εκδηλώνεται ως επιθυμία ελευθερίας κινήσεως του κεφαλαίου σε μια απορρυθμισμένη αγορά από τη μια, και από την άλλη στην αναζήτηση της θεσμικής, πολιτικής και οικονομικής ασφάλειας για την προστασία των επενδύσεων και των όρων διευκόλυνσης των ροών.

Περιφερειακές ενώσεις τύπου ΕΕ, ΝΑΡΤΑ, ΑΡΕC κτλ.

Οικονομική και νομισματική απελευθέρωση σε αναπτυσσόμενες αγορές με συνακόλουθες ροές κεφαλαίων.

Θεαματική αύξηση της άμεσης ξένης επένδυσης σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες.

Παράρτημα δεύτερο

ΔΙΑΝΕΜΗΤΙΚΕΣ ΠΛΕΥΡΕΣ ΠΟΥ ΔΕΝ ΑΝΑΛΥΟΝΤΑΙ.

Συχνά, κάθε μία από τις δύο ευρείες κατηγορίες, κεφάλαιο και εργασία, κατατέμνεται σε πολλές υποκατηγορίες. Απο την πλευρά της εργασίας, επί παραδείγματι, έχουμε εισόδημα από μισθούς, αμοιβές μερικής ή αποκλειστικής απασχόλησης κ.τ.λ. Κατά τον ίδιο τρόπο, από την πλευρά του εισοδήματος από την ιδιοκτησία, εισόδημα από ενοίκια, τόκους, ομολογίες κ.τ.λ. Αλλά εξίσου συχνά πλέον, παρατηρούμε και την ανάμειξη των διαφορετικών τρόπων απόκτησης εισοδήματος.

Θα παραθέσουμε μια πιο λεπτομερή εικόνα για μερικές πλευρές της διανομής, με περισσότερο πρακτικό και άμεσα αντιληπτό αντίκρισμα.

Ένα σημαντικό διανεμητικό πρόβλημα, όχι μόνο για τους οικονομολόγους, είναι αυτό που σχετίζεται με το *προσωπικό εισόδημα*. Με την διανομή του προσωπικού εισοδήματος εννοούμε τη διαίρεση σε κατηγορίες κατά κλιμάκια εισοδήματος ή πλούτου. Αποτελεί ένα βασικό εργαλείο διά του οποίου μπορούμε να διακρίνουμε ανισοκατανομές και να διαπιστώσουμε κοινωνικοοικονομικές σχέσεις. Συμπληρωματικά με την ατομική διανομή και κατανομή των εισοδημάτων ερευνάται συνήθως και η *λειτουργική* διανομή η οποία αναφέρεται στην αμοιβή (ίση με την οριακή συμβολή του), που κάθε συντελεστής λαμβάνει.¹⁴¹

Επόμενη κατηγορία έρευνας είναι αυτή που σχετίζεται με τη διανομή του εισοδήματος *μεταξύ των κλάδων* της οικονομίας, τη συμβολή καθενός στο συνολικό εθνικό εισόδημα και, συνακόλουθα, τη δυναμικότητά του και τα εισοδήματα που υπόσχεται στους συντελεστές που περιλαμβάνει. Μια άλλη πλευρά της διανομής αυτού του τύπου είναι η *ανακατανομή* της συνολικής υπεραξίας ανάμεσα στα διαφορετικά είδη καπιταλιστών. Πρόκειται για τους καπιταλιστές των τομέων εμπορίου, χρηματοοικονομικού, γεωργίας κ.τ.λ., που προσπορίζονται μερίδιο της υπεραξίας. Το αποτέλεσμα του ανταγωνισμού αυτού ανάμεσα στα

¹⁴¹ Βλ. Pen J. 1971.

διάφορα τμήματα του κεφαλαίου καταλήγει μακροχρονίως σε διεύρυνση του μέσου μεγέθους της καπιταλιστικής επιχείρησης.¹⁴²

Η διανομή του εισοδήματος μεταξύ των διαφορετικών περιφερειών εντός του κράτους ή ευρύτερων συσσωματώσεων κρατών και οικονομικών υποκειμένων συνιστά τη *Γεωγραφική ή περιφερειακή διανομή*.

Η διανομή σε *διεθνές επίπεδο* αποτελεί μια άλλη πτυχή.

Είναι προφανές ότι το παγκόσμιο εισόδημα ιδιαίτερα μετά τη βιομηχανική επανάσταση αναδιανεμήθηκε σε όφελος των ανεπτυγμένων χωρών. Αυτές οι χώρες κατάφεραν να προχωρήσουν πολύ γρήγορα και να πετύχουν σημαντικές οικονομικοκοινωνικές επιδόσεις, ενώ ένα σημαντικό μέρος από το υπόλοιπο του κόσμου να μαστιζείται από την "μαλθουσιανή κατάρα" και την αυξανόμενη φτώχεια.

Στο χώρο πάντως της παγκόσμιας οικονομίας μπορεί κανείς να διακρίνει αρκετούς διαχωρισμούς και κατατάξεις.

Ένας πρώτος διαχωρισμός είναι ανάμεσα στα διαφορετικά επίπεδα ανισοκατανομής των *ιδιαιτέρων εθνικών εισοδημάτων*, η κατάταξη δηλαδή ενός πλήθους χωρών βάσει ενός δείκτη εσωτερικής ανισοκατανομής της κάθε μιάς (π.χ. δείκτης GINI).

Ένας δεύτερος είναι να καταταγούν οι χώρες βάσει του κατά κεφαλήν εισοδήματος τους, ώστε να διαπιστωθεί πώς κατανέμεται το *εισόδημα μεταξύ των χωρών*. Αξιοπρόσεκτο επ' αυτού είναι το ότι η σύγκριση για την εξαγωγή αξιόπιστων συμπερασμάτων πρέπει να γίνεται μεταξύ της ισοτιμίας των αγοραστικών δυνάμεων των κατα κεφαλήν εισοδημάτων κάθε χώρας, βάσει ενός νομίσματος, κυρίως του δολαρίου.¹⁴³

Μια τρίτη, αρκετά ενδιαφέρουσα περίπτωση, είναι αυτή που μέσω των εισοδηματικών ανισοτήτων και διαχωρισμών, προσπαθεί να καθορίσει *ισοδύναμες εισοδηματικές ομάδες σε παγκόσμιο επίπεδο*,

¹⁴² Βλ. Πάκος Θ. 1992, σ. 128-136, για μια κατατοπιστική παρουσίαση των τάσεων συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης καθώς και για το μέγεθος της επιχείρησης υπό το φως των νέων προβληματικών στις σελίδες 340 κ.έ.

¹⁴³ Για τη γνωστή μέθοδο PPP\$, δες π.χ World Development Report 1991, σ. 286.

δηλαδή να ορίσει παγκόσμιες κοινωνικοοικονομικές κατηγορίες των οποίων η κοινότητα βασίζεται στο υλικό επίπεδο ζωής που εκτείνεται ανάμεσα στα διαφορετικά εθνικά επίπεδα.¹⁴⁴

Διανομή βάσει των *διακρίσεων ανάμεσα στα φύλα*, που δεν αγνοούν τον τομέα αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης μέσα στην οικογένεια και την εργασία μέσα στο σπίτι και την υπολογίζουν στο συνολικό εθνικό εισόδημα, των *φυλετικών διακρίσεων*, κ.τ.λ είναι μερικοί ακόμη διαχωρισμοί που απασχολούν την έρευνα της διανομής του εισοδήματος.

Πριν ολοκληρώσουμε την αναφορά στις επιμέρους κατηγορίες έρευνας του αντικειμένου της διανομής, θα αναφερθούμε σε άλλους δύο γενικούς ορισμούς που συμπληρώνουν τον πολύμορφο πίνακα:

-Το εισόδημα που αναφέρεται στη διανομή είναι αυτό που προκύπτει στην αγορά και επιτυγχάνεται δια των αρχών λειτουργίας της τελευταίας.

-Το εισόδημα, αντιθέτως, που προκύπτει από την αναδιανομή, είναι αυτό που προέρχεται από μηχανισμούς που δεν ορίζονται με αυστηρώς αγοραία κριτήρια (: μεταβιβάσεις του κοινωνικού κράτους, φορολογικές δαπάνες, φοροαποφυγή, φιλανθρωπία, κληρονομιά, κλοπή και τυχερά παιχνίδια). Είναι προφανές ότι το μικτό εισόδημα είναι αποτέλεσμα του συνδυασμού των δύο παραπάνω πηγών.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Βλ. Yotopoulos P. 1989.

¹⁴⁵ Για τους ορισμούς και τις κατηγορίες βλ. Levy P. A. 1994. Για το θεωρητικό πλαίσιο της ανισότητας και της αναδιανομής, παρουσιασμένα με πρωτότυπο και θεωρητικά εξαντλητικό τρόπο για την έκταση ενός άρθρου, βλ. Piketty Th. 1994.

Παράρτημα τρίτο.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΑΓΜΟΠΟΙΗΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ¹⁴⁶

(Ο άνθρωπος ως παραγωγός και καταναλωτής διαβρώνεται ως ουσία από την ίδια του την παραγωγική και ανταλλακτική πράξη).

Στο κείμενο που ακολουθεί θα επιδιώξουμε μέσα από την ανάλυση της αξίας χρήσης και της μετάβασής της σε ανταλλακτική αξία στην εμπορευματική παραγωγή και ανταλλαγή των προϊόντων να διερευνήσουμε την επίδραση στις διανθρώπινες σχέσεις σε μια καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνίας.

Αυτό το κείμενο προσπαθεί να καταδείξει την κοινωνικοοικονομική εξέλιξη προς μια κατάσταση των ανθρώπινων σχέσεων που ο Λουσιέν Γκολντμάν αποκαλεί *πραγμοποίηση*. Ακολουθείται μια πορεία που σχετίζει την παραγωγή και τους τρόπους που τα προϊόντα ανταλλάσσονται, με τη μεταβολή στον τρόπο που ο άνθρωπος συλλαμβάνεται ως παραγωγικό υποκείμενο. Ορίζεται το περιεχόμενο της αξίας χρήσης και η ιστορική μεταβολή του. Διαπιστώνεται το βαθύτερο νόημα της ανταλλακτικής αξίας των αγαθών και της επίδρασής του στις ανθρώπινες σχέσεις. Αναλύεται η δυναμική της εξέλιξης προς την πραγμοποίηση ως όρου τροποποίησης της συμπεριφοράς των κοινωνικών υποκειμένων λόγω των ανταλλακτικών σχέσεων που αναπτύσσουν στην αγορά.

Στην πρώτη ενότητα εξετάζουμε την πορεία προς την ανεπτυγμένη ανταλλαγή.

Στη δεύτερη, τις αλλαγές από την αξία χρήσης προς την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων.

¹⁴⁶ Το κείμενο που ακολουθεί είναι μια περιληπτική αναφορά σε κείμενο του Γκόλντμαν Λουσιέν 1986, από το βιβλίο του *Διαλεκτικές έρευνες*, σ. 79-101.

Στην τρίτη ενότητα εντοπίζουμε τις επιδράσεις της ανταλλακτικής συμπεριφοράς των υποκειμένων και την επίδρασή της στις κοινωνικές, διανθρώπινες σχέσεις.

Στην τέταρτη, διερευνούμε το νόημα της πραγματοποίησης.

1. Οι διανθρώπινες σχέσεις μέσα από την οικονομική ανταλλαγή των πραγμάτων.

Θα ξεκινήσουμε την ανάλυσή μας διαχωρίζοντας δύο ιστορικά όρια: αυτό της προκαπιταλιστικής παραγωγικής δραστηριότητας των ανθρώπινων κοινωνικών ομάδων από τη μία, με αυτό του καθαρά καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και τις συνέπειές του στο χαρακτήρα των προϊόντων και των ανθρώπων, από την άλλη.

1.α. Οι πιο απλές παραγωγικές σχέσεις.

Σε όλους τους παρελθόντες τύπους κοινωνικής οργάνωσης το σύστημα παραγωγής, κατανομής και αναπαραγωγής ήταν πάντα διαφανές και ευκολοκατανόητο, υπό την έννοια ότι δεν υποκρύπτονταν μυστήρια όσον αφορά τη θέση των παραγωγών και των προϊόντων τους. Ήταν πάντα δεδομένος ο χαμηλός βαθμός καταμερισμού της εργασίας και η υψηλή συμμετοχή του τομέα της αυτοαναπαραγωγής των μονάδων της κοινωνίας. Αυτό συνοδευόταν και από τη σχετική αυτάρκεια των κοινωνικών ομάδων και των κρατών. Σε αυτό το πλαίσιο λειτουργούσε η μικρή παραγωγή. Οι μικρές ομάδες και τα άτομα παράγουν αυτό που καταναλώνουν και μένει χώρος για μια διαφανή ανταλλαγή που στηρίζεται στις ποιοτικές ιδιότητες του προϊόντος ακόμη και τον αντιπραγματισμό.

1.β. Η είσοδος της ανταλλαγής στο προσκήνιο.

Η εμπορευματικά αναπτυσσόμενη οικονομία καπιταλιστικού τύπου, εξαφανίζει με την επέλασή της τη μικρής κλίμακας παραγωγή, την οικοτεχνία και τη μικρή γεωργική εκμετάλλευση, και αναπτύσσει τις αγοραίες ανταλλαγές. Είναι ένας τύπος οργάνωσης της παραγωγικής δραστηριότητας των ανθρώπων που δυνητικά καταργεί τα σύνορα στον ανταλλακτικό κατ' αρχάς τομέα και αργότερα στην ίδια την παραγωγή των προϊόντων. Χάρη στην ανταλλαγή ένας ευρωπαϊός παραγωγός μπορεί να εργάζεται με πρώτες ύλες προερχόμενες από την άλλη μεριά

του πλανήτη και να διοχετεύει το προϊόν του με τη μεσολάβηση του εμπορίου σε αποστάσεις πρακτικά απεριόριστες. Από το χαρακτήρα της ίδιας της παραγωγής, στον τρόπο με τον οποίο αυτή τροφοδοτείται και στη θεωρητικά απεριόριστη έκταση που τα αποτελέσματά της εξακτινούνται, όλοι οι επιμέρους περιορισμοί: εθνικοί, θρησκευτικοί, κοινωνικοί, κουλτούρας κ.τ.λ, δείχνουν να υποχωρούν ή να συμβιβάζονται. Για τον έμπορο και τον παραγωγό, ως αγοραστή πρώτων υλών και εργατικής δύναμης και πωλητή προϊόντων, δηλαδή ως πιθανό αγοραστή και πωλητή, δεν υπάρχουν παρά όντα που έχουν την ίδια αφηρημένη ιδιότητα του ανθρώπου, δηλαδή την ιδιότητα μόνο του πιθανού αγοραστή και πωλητή, όταν κάνουμε αφαίρεση από κάθε άλλη κοινωνική ιδιαιτερότητα που καθορίζει την έννοια του ανθρώπου. Εξάλλου, εδώ βρίσκεται, μεταξύ άλλων, το ιστορικό θεμέλιο της σύγχρονης ιδεολογίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, της ισότητας, της νομιμότητας, της οικουμενικής δικαιοσύνης, του ιδιωτικού δικαίου.

2. Τα προϊόντα και ο άνθρωπος.

Ας εξετάσουμε με λεπτομερέστερο τρόπο ποιά είναι η βάση αυτής της αφηρημένης αντίληψης του ανθρώπου ως υποκειμένου της παραγωγής και της κατανάλωσης. Θα ξεκινήσουμε από το πεδίο της παραγωγής των προϊόντων για να ορίσουμε το πλαίσιο στο οποίο αναπτύσσεται η μετάβαση από τα πράγματα στον άνθρωπο και αντιστρόφως.

2.α. Αξία χρήσης των παραγόμενων ειδών και ανταλλακτική αξία στην αγορά.

Η πρωταρχική δύναμη που ωθεί τον άνθρωπο να δημιουργήσει ένα προϊόν είναι η ικανοποίηση των αναγκών του, η *χρησιμότητα* που αυτό έχει για τον κάτοχο και τον νομέα του. Κάθε παραγόμενο προϊόν υπό αυτή την έννοια έχει μια τουλάχιστον *αξία χρήσης* γι' αυτόν που θα επωφεληθεί των ιδιοτήτων του. Κάποιος λοιπόν αποφασίζει να προβεί στην παραγωγή για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του. Το προϊόν, συγκεκριμένο είδος με συγκεκριμένες ιδιότητες και χαρακτήρα, είναι αποτέλεσμα μιας *σκόπιμης δραστηριότητας* που το έφερε στο φως της ζωής των αγαθών.

Είναι λογικό να αναρωτηθεί κάποιος τί γίνεται όταν η παραγωγή ενός είδους ξεφύγει από το πλαίσιο της απλής ικανοποίησης των αναγκών του *άμεσου παραγωγού του*, όταν ένα πλεόνασμα αρχίσει να σωρεύεται. Η απάντηση βρίσκεται στην *ανταλλαγή*: αυτό που περισσεύει λόγω μιας αυξημένης παραγωγικής ικανότητας ενός ανθρώπου ή μιας ομάδας, αρχίζει να πιέζει για την ανταλλαγή του με άλλα προϊόντα που η κατανάλωσή τους θα επιφέρει πρόσθετη ικανοποίηση.

2.β. Ο χαρακτήρας της ανταλλαγής.

Για την πραγματοποίηση της ανταλλαγής χρειάζεται πάντα ένα αμοιβαία αποδεκτό μέτρο σύγκρισης, μια *καθαρά ποσοτική σχέση* που

θα δηλώνει πόσο προϊόν από τη μια πλευρά είναι απαραίτητο για να επιτύχουμε μια επιδιωκόμενη ποσότητα από ένα άλλο. Το προϊόν που περισσεύει και που δεν βολεύεται στην ακινησία, έχει για τον κάτοχό του μια νέα *ιδιότυπη αξία χρήσης*: τη δυνατότητα ανταλλαγής του. Εάν, δηλαδή, και κατά πόσον ο τελευταίος μπορεί να επωφεληθεί αφού προβεί στην πράξη της ανταλλαγής. Τα προϊόντα λοιπόν αρχίζουν να κυκλοφορούν και μόνον τότε αποκτούν μια νέα ιδιότητα: την *ανταλλακτική αξία* που δηλώνει τη *σχέση* τους με άλλα προϊόντα στο χώρο συνάντησής τους, *την αγορά*. Αυτή η πλευρά του προϊόντος ενισχύεται όσο σιγά-σιγά ξεφεύγει από το πλαίσιο της απλής ικανοποίησης της ανάγκης και παράγεται για τη συνεχή ικανοποίηση των αναγκών της ανταλλαγής. Το προϊόν γίνεται εμπόρευμα, έχει μια ανταλλακτική αξία που τη φέρει μαζί του όσο κυκλοφορεί στην αγορά και ανταλλάσσεται διαρκώς. Η αξία χρήσης του δε, εμφανίζεται και πάλι όταν φτάσει στα χέρια του τελικού καταναλωτή ο οποίος το αποσύρει για να αποσπάσει την ωφέλιμη ιδιότητά του που λανθάνει στο εσωτερικό του εν λόγω προϊόντος.

3. Η ποιότητα και η ποσότητα, εννοιολογικός διαχωρισμός.

Η αξία χρήσης συνδεόταν με την ποικίλη και αισθητή όψη των φυσικών ή τεχνητών πραγμάτων. Η ανταλλακτική αξία αφαιρεί κάθε αισθητή ιδιότητα και δεν γνωρίζει πια παρά μόνο ποσοτικές διαφορές, διαφορές τέτοιες που να μπορούν να αναχθούν σε κοινή μετρική μονάδα και να συγκριθούν. Κάθε ποιοτικό στοιχείο έχει εξαλειφθεί όσο τα εμπορεύματα κυκλοφορούν και ανταλλάσσονται. Στις προηγούμενες του καπιταλισμού σχέσεις παραγωγής, έστω και μέσα από την καταπίεση και την αδικία, εδραιωνόταν λίγο ή πολύ φανερά μια πραγματική και συνειδητή σχέση ανάμεσα στους παραγωγούς και στην αξία χρήσης των παραγόμενων αγαθών. Μέσα σε αυτή τη δομή, που ήταν κοινή στα διάφορα μη καπιταλιστικά κοινωνικά καθεστώτα, η ανάπτυξη μιας παραγωγής για την αγορά εισήγαγε μια ριζική τροποποίηση:

Πλάι στην αξία χρήσης και εν πολλοίς στη θέση της, δημιούργησε μια οικονομική αξία, την ανταλλακτική αξία. Στο σημερινό κόσμο είναι περίπου αυτονόητο ότι τα αγαθά που έχουν γίνει εμπορεύματα δεν παράγονται πλέον σε συνάρτηση με τις διάφορες και πολλαπλές αξίες χρήσης τους, που θα επέτρεπαν την ικανοποίηση των ποικίλων αναγκών των ανθρώπων, αλλά για να πραγματώσουν την κοινή σε όλα τα παραγόμενα αγαθά ανταλλακτική τους αξία. Η τελευταία, είναι *ποιοτικά ταυτόσημη* σε όλα τα εμπορεύματα που φτάνουν στην αγορά. Σε αυτό το περιβάλλον της αγοράς, όλα τα εμπορεύματα που διαπραγματευόμαστε για την ικανοποίηση των αναγκών μας πρέπει να αναχθούν σε μια κοινή μετρική μονάδα, σε μια ισοδυναμία χρηματικής έκφρασης που τους επιτρέπει να συγκριθούν με το διαθέσιμο εισόδημά μας. Αυτή η ιδιότητα που αποκτούν μόλις εισέλθουν στην κυκλοφορία, τα στιγματίζει και τα ακολουθεί όσο αυτά βρίσκονται σε ανταλλακτική κίνηση. Είναι αλήθεια από την άλλη, ότι η αξία χρήσης δεν έχει χάσει κάθε υπόσταση: αν πωλούμε ένα εμπόρευμα, αν πραγματώνουμε την ανταλλακτική αξία, αυτό συμβαίνει στο μέτρο που παρουσιάζει μια αξία

χρήσης για τον τελευταίο αγοραστή. Εντούτοις, αφού το προϊόν δεν έχει εγκαταλείψει τον κύκλο των διανθρώπινων σχέσεων, αφού είναι ακόμα στο στάδιο της παραγωγής και της πώλησης, η ανταλλακτική αξία είναι που σχεδόν αποκλειστικά απασχολεί τη συνείδηση των ανθρώπων και η αξία χρήσης βαρύνει μόνο σε σχέση με αυτή την τελευταία. Ένα παράδειγμα θα είναι κατατοπιστικό για τον τρόπο που αυτό συμβαίνει.

Ένας παραγωγός υποδημάτων δεν αναρωτιέται αν τα υποδήματά του είναι καλά αλλά κυρίως αν μπορούν να πωληθούν. Η ποιότητά τους τον ενδιαφέρει μόνο στο μέτρο που διευκολύνει ή αντίθετα καθιστά δυσκολότερη την κίνηση της παραγωγής. Και ο καταναλωτής ακόμα όταν αποφασίζει να αγοράσει ένα ζευγάρι παπούτσια, σκέφτεται αρχικά την τιμή να τα πάρει καθώς και τη μέση τιμή των παπουτσιών στην αγορά τη στιγμή που πάει να τα αποκτήσει. Πόσες φορές δεν αγοράζουμε αυτό ή εκείνο το εμπόρευμα όχι γιατί είναι όμορφο ή καλό, ούτε γιατί το έχουμε ανάγκη αλλά επειδή είναι “ευκαιρία”, δηλαδή λίγο φτηνότερο από την τρέχουσα τιμή; Βέβαια, έρχεται μια στιγμή όπου το εμπόρευμα γίνεται συγκεκριμένο αντικείμενο, όπου η ανταλλακτική αξία εξαφανίζεται για να δώσει τη θέση της στην αξία χρήσης. Αλλά αυτό συμβαίνει όταν εγκαταλείπει τη σφαίρα της ανταλλαγής, για να επιστρέψει σε εκείνο που αποκαλούμε ιδιωτική σφαίρα. Εδώ το άτομο είναι μόνο μπροστά στα αγαθά που καταναλώνει, ή, αν πρόκειται ακόμα για διανθρώπινες σχέσεις, είναι οικογενειακές και φιλικές σχέσεις, που επειδή ακριβώς είναι ιδιωτικές, δηλαδή λίγο-πολύ έξω από την άμεση επίδραση της αγοράς, διασώζουν ακόμα σε κάποιο βαθμό τον αλτρουισμό και την διυποκειμενική αλληλεγγύη.

Είναι προφανής η συγγένεια ανάμεσα στις δύο αναλύσεις του οικονομικού και το ψυχολογικού πεδίου: όπως και η *αξία χρήσης*, έτσι και η συνειδητή και ηθελημένη *αλληλεγγύη* των ανθρώπων αποπέμπεται στον ιδιωτικό τομέα των οικογενειακών και φιλικών σχέσεων. Αντίθετα, στις γενικές διανθρώπινες και κυρίως οικονομικές σχέσεις, η λειτουργία της μιας και της άλλης (της αξίας χρήσης και της αλληλεγγύης αντιστοίχως) καθίσταται έμμεση και συσκοτίζεται από τους

παράγοντες που κινούν τον εγωισμό του homo oeconomicus, ο οποίος διευθύνει ορθολογικά έναν αφηρημένο και καθαρά ποσοτικό κόσμο ανταλλακτικών αξιών. Η ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής, που βασίζεται πάνω στον καθαρά ποσοτικό παράγοντα της ανταλλακτικής αξίας, απέκλεισε προοδευτικά την κατανόηση των ανθρώπων από τα ποιοτικά και αισθητά στοιχεία του φυσικού κόσμου. Τείνει να μεταμορφώσει τα πάντα σε σχέσεις ανταλλαγής και σύγκρισης με βάση την ανταλλακτική τους αξία.

4. Η εξέλιξη της παραγωγής αλώνει και τον άνθρωπο, τον μετατρέπει σε οικονομικό στοιχείο της παραγωγής μέσα από την ανταλλαγή των αγαθών.

Στο βαθμό που η παραγωγή οργανώνεται γύρω από το σχήμα της ανταλλακτικής αξίας, της παραγωγής σχεδόν αποκλειστικά για την κατανάλωση, έχει αποκλειστεί επίσης η έστω και σχετική αυτόαρκης αναπαραγωγή του υποκειμένου, όλα τα απαραίτητα για την ανάπτυξή μας και τη βελτίωση των ικανοτήτων μας τα προμηθευόμαστε από την αγορά. Δεν έχουμε πια να κομίσουμε ως αντάλλαγμα παρά μόνον ένα πράγμα: την ίδια μας την παραγωγική ικανότητα, την εργασία μας. Την τελευταία, στις αλληπάλληλες σχέσεις παραγωγής και κατανάλωσης που αναπτύσσουμε θα την εκχωρήσουμε για την απόκτηση των χρεωδών. Το άτομο, κυρίως ο εργάτης, δεν είναι πια όπως ο χειρωνακτάς του Μεσαίωνα, ένας αναντικατάστατος άνθρωπος, αφού είναι ο μόνος που παράγει αυτά ή τα άλλα αντικείμενα, που κάποιος άλλος θα τα έφτιαχνε διαφορετικά. Έγινε ένας παραγωγός εμπορευμάτων ανταλλακτικής αξίας, δεν παράγει για τις άμεσες ανάγκες του αλλά για την αγορά, και ως τέτοιος μετασχηματίζεται με τη σειρά του σε ένα μετατρέψιμο στοιχείο ενός υπολογισμού που πιθανώς είναι περίπλοκος, αλλά εν πάση περιπτώσει ορθολογικός: Η εργασία του δεν είναι η εργασία αυτού ή του άλλου ατόμου. Στη λογιστική της επιχείρησης είναι η εργασία ενός ανωνύμου εργάτη που κοστίζει το τάδε ποσό και αποφέρει το τάδε κέρδος.

Ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής κοινωνίας είναι να συγκαλύπτει τις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους και τις πνευματικές και ψυχικές πραγματικότητες, προσδίδοντάς τους όψη φυσικών κατηγορημάτων των πραγμάτων ή των φυσικών νόμων. Εξ ού και ο όρος *πραγμοποίηση*. Να γιατί οι σχέσεις ανταλλαγής των διαφόρων μελών της κοινωνίας -που είναι διαφανείς και σαφείς σε όλες της άλλες μορφές κοινωνικής οργάνωσης- παίρνουν εδώ τη μορφή ενός κατηγορήματος νεκρών πραγμάτων: της

τιμής. Αλλά εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με ένα μεμονωμένο γεγονός, αντίθετα, αυτό είναι το θεμελιώδες κοινωνικό φαινόμενο της καπιταλιστικής κοινωνίας: η μετατροπή των ποιοτικών ανθρώπινων σχέσεων σε ποσοτικό κατηγορημα αδρανών πραγμάτων, η εκδήλωση της αναγκαίας εργατικής δύναμης κοινωνικής εργασίας, που χρησιμοποιείται για την παραγωγή ορισμένων αγαθών, ως αξίας, ως αντικειμενικής ιδιότητας αυτών των αγαθών. Η πραγματοποίηση, εκτείνεται προοδευτικά στο σύνολο της ψυχικής ζωής των ανθρώπων, κάνει να κυριαρχεί το αφηρημένο και το ποσοτικό πάνω στο συγκεκριμένο και στο ποιοτικό.

Μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία, το γεγονός ότι η παραγωγή διαχωρίζεται από την ικανοποίηση των άμεσων αναγκών των παραγωγών, γίνεται για την ικανοποίηση των αναγκών της αγοράς στην οποία όλοι προσφεύγουν για την ικανοποίηση των αναγκών τους, συμβάλλει στο να κυριαρχήσει η κατηγορία της σταθεράς, του πράγματος, απέναντι στο γίνεσθαι. Επίσης στο να κυριαρχήσει η αφηρημένη ζήτηση απέναντι στη μετατρεπτική αξιοπαραγωγό δραστηριότητα των ανθρώπων, έτσι όπως δεν γινόταν σε όλες τις άλλες μορφές κοινωνικής οργάνωσης.

Επιπροσθέτως, η *ανθρώπινη δραστηριότητα* δεν είναι μόνο χωρισμένη από τα προϊόντα της, αλλά εξομοιώνεται με τα πράγματα στο μέτρο που η εργασία γίνεται ένα εμπόρευμα που έχει αξία και τιμή.

Συνοπτικά, η εμπορευματική καπιταλιστική οικονομία τείνει να αντικαταστήσει μέσα στη συνείδηση των παραγωγικών υποκειμένων την αξία χρήσης με την ανταλλακτική αξία και τις συγκεκριμένες και σημαίνουσες σχέσεις με αφηρημένες καθολικές σχέσεις ανάμεσα σε πωλητές και αγοραστές τείνει επίσης να υποκαταστήσει το ποιοτικό με το ποσοτικό μέσα στο σύνολο της ανθρώπινης ζωής.

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

- ABRAAM-FROIS G. - DERREBI E. (1979), *Theory of Value, Prices and Accumulation*, Campridge, Cambridge University Press.
- ADDA J. (1996), *La modalisation de l' économie 1.Genèse, 2. Problèmes*. Paris, La Découvert.
- AGLIETTA M. (1997), *Régulation et crises du capitalisme*, Paris, Editions Odile Jacob.
- (1997), *Macro-économie internationale*, Paris, Montchrestien.
- (2000), Share holder value and corporate governance: some tricky questions, *Economy and Society*, 29, 1, p. 146-159.
- ALBERT M. (1991), *Capitalisme contre capitalisme*, Paris, Editions du Seuil.
- (1997), Le nouveau système-monde (entretien), *le débat*, 97, p. 4-19.
- ALBRITTON R. (1986), Stages of Capitalist Development, *Studies in Political Economy*, 19, p. 113-139.
- ANGELIS M. DE, (1996), Social Relations, Commodity-Fetishism and Marx's Critique of Political Economy, *Review of Radical Political Economics*, 28, 4, p. 1-29.
- ARCHIER G. - SERIEYX H. (2000), *L' entreprise du 3^e type*, Paris, Editions du seuil.
- ARSEN D. D. (1991), International and Domestic Forces in the Postwar Golden Age, *Review of Radical Political Economics*, 23, (1&2), p.1-11.
- ATKINSON B. A. (1999), The Distribution of Income in the UK and OECD Countries in the Twentieth Century, *Oxford Review Of Economic Policy*, 15, 4, p. 56 - 75.
- AVERY CH. - RESNICK P. - ZECKHAUZER R. (1999), The Market for Evaluations, *The American Economic Review*, 89, 3, p. 564-584.
- BAECHLER J. (1995), *Le capitalisme 1.Les origines, 2. L' économie capitaliste*, Paris, Gallimard.
- BARR N. (1992), Economic Theory and the Welfare State: A survey and Interpretation, *Journal of Economic Literature*, XXX (June), p. 741-803.
- BENSUSSAN G. - LABICA G. (1999), *Dictionaire critique du marxisme*, Paris, Quadrige / PUF.
- BINA C. - YAGHMAIAN B. (1990), Post-war Global Accumulation and the Transnationalization of Capital, *Review of Radical Political Economics*, 22, 1, p.78-97.
- BLOCK F. (1994), The Roles of the State in the Economy, *The Handbook of Economic Sociology*, SMELSER N. J. - SWENDBERG R. (editors), Princeton, Princeton Universtiy Press.
- BOLTANSKI L. - CHIAPELLO E. (1999), *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paris, Gallimard.

- BOSE A. (1980), *Marx on Exploitation and Inequality, An Essay in Marxian Analytical Economics*, Delhi, Oxford University Press.
- BOYER R. (1997), Quatre modèles de capitalisme, *Le Monde*, "Dossier et Documents", 257, p. 2.
- (2000), Is a finance-led growth regime a viable alternative to Fordism? A preliminary analysis, *Economy and Society*, 29, 1, p. 111-145.
- and FREYSSENT M. (2000), *Les modèles productifs*, Paris, La Découvert.
- BRAUDEL F. (1992), *Η δυναμική του καπιταλισμού*, μετ. Μπεμβενίστε Ρ. Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- BRYAN D. (1992), International Accumulation and the Contradictions of National Monetary Policy, *Science & Society*, 56, 3, p. 324-352.
- BRYNHOF S. de, (1996), L'instabilité monétaire internationale, στο *La mondialisation financière. Genèse, cout et enjeux*, CHESNAIS F. (sous la direction de), p. 33-58, Paris, Syros.
- BUCHELE R. - CHRISTIANSEN J. (1999), Labor Relations and Productivity Growth in Advanced Capitalist Economies, *Review of Radical Political Economics*, 3, 1, p. 87-110.
- BURBACH R. (1998), The (Un)defining of Postmodern Marxism: On Smashing Modernization and Narrating New Social and Economic Actors, *Rethinking MARXISM*, 10, 1, p. 52-65.
- CARTER B. (1992), A Growing Divide: Marxist Class Analysis and the Labour Process, *Capital & Class*, 55, p. 33-72.
- CERNY G. (1995), Globalization and the changing logic of collective action, *International Organization*, 49, 4, p. 595 - 626.
- CESARANO F. (1999), Monetary Systems and Monetary Theory, *Kredit und Kapital*, 2, p. 192-208.
- CHACHOLIADES M. (1990), *Μικροοικονομική τ. ΙΙ*, μετ. Κορκοτσιδής Α. Σ. Αθήνα, Κριτική.
- CHATTOPADHYAY P. (1998), Value and Exploitation: Marx's Problem and Skillman's Solution, *Science & Society*, 62, 2, p. 218-240.
- CHESNAIS F. (1996), (Coordinator), *La mondialisation financière. Genèse, cout et enjeux*, Paris, Syros.
- (1997), *La mondialisation du capital*, Paris, Syros.
- (1998), La face financière d' une crise de surproduction, *Le mode diplomatique*, Fevrier, p. 18-19.
- CHOSSUDOVSKY M. (1997), Une frénésie speculative qui ébranle les économies réelles, *Le Monde Diplomatique*, Décembre, p. 12-13.
- ΓΚΟΛΑΝΤΜΑΝ Λ. (1986), *Διαλεκτικές έρευνες*, μετ. Παπαγιώργης Κ. Αθήνα, Γνώση.

- CLARC S. (1990), New Utopias for Old: Fordist Dreams and Post Fordist Fantasies, *Capital & Class*, 42, p. 131-153.
- COEN E. (1998), Modalisation et souveraineté économique, *Le débat*, p. 21-32.
- COEURDETAY R. - QUELIN B. (1997), L' économie des couts de transaction. Un bilan des études empiriques sur l' integration vertical, *Revue d' économie politique*, 2, p. 145-182.
- COUTROT TH. (1998), *L' entreprise neo-liberal, nouvelle utopie capitaliste?* Paris, la découvert.
- CYPHER J. M. (1979), The Internalization of Capital and The Transformation of Social Formations: A Critique of the Monthly Review School, *The Review of Radical Political Economics*, 11, 4, p. 33-49.
- DELHOMMAIS P. A. (1997), Nos gouvernants sous le regard de financiers, *Le Monde*, "Dossier et Document", No 258.
- DORNBUSCH R. - FISCHER S. (1994), *Macroeconomics*, international edition, McGraw-Hill, inc.
- DREZE J. - ARROW K. K. á. (1994), Report of the IEA Committee on a New School of Economics and Economic Development (SEED) in the Third World, *Journal of Public Economics*, 55, p. 1-18.
- DUMENIL G. - LEVY D. (2000), The Conservation of Value: A Rejoinder to Allan Freeman, *Review of Radical Political Economics*, 32, 1, p. 119-146.
- DUNNING J. H. (1993), *The globalization of business*, London, Routledge.
- EDWARDS J. - NIBLER M. (2000), Corporate governance in Germany : the role of banks and ownership concentration, *Economic Policy*, 31, oct. p. 237- 268.
- ELSON D. (1988), Market Socialism or Socialization of the Market?, *New Left Review*, 172.
- EUSUFRAI Z. (1996), Openness, Economic Growth and Development: Some Further Results, *Economic Development and Cultural Change*, 44, 2, p. 333-338.
- FEINBERG E. R. - BOYLAN M. D. (1996), Modular Multilateralism: North-South Economic Relations in the 1990S, *New Forces in the World Economy*, BRAD ROBERTS(ed.), Campridge, The MIT Press.
- FERREIRA R.D.S. - EGE R. (1998), Le temps et la conception du capital chez Marx, *Revue d' économie politique*, 108, 4, p. 581-595.
- FISHLOW A. (1994), Economic Development in 1990's, *World Development*, 22, 12, p. 1825-1832.
- FLOUZAT D. (1994), *Analyse économique Comptabilite nationale*, Paris, Masson.
- FOLEY K. D. (2000), Recent Development in the Labor Theory of Value, *Review of Radical Political Economics*, 32, 1, p. 1-39.
- FREY B. (1988), Explaining the Growth of Government. International Perspectives, *Explaining the Growth of Government*, Elsevier Sience Publishers B. Y, p. 21-28.

- FRIEDMAN L. A. (2000), Microregulation and Post-Fordism: Critique and Development of Regulation Theory, *New Political Economy*, 5, 1, p. 59-76.
- GAILLARD J. M. (1997), Une accélération du capitalisme, *Le Monde*, "Dossier & Documents" (Octobre), p. 1.
- GALBRAITH J. (1994), *The World Economy Since the Wars*. London, Sinclair-Stevenson.
- (1993), *Οικονομική ευφορία*, Αθήνα, Νέα Σύνορα.
- GARRET G. (1995), Capital mobility, trade, and the domestic politics of economic policy, *International Organization*, 49,4, p. 657-87.
- and LANGE P. (1995), Internationalization, institutions, and political change, *International Organization*, 49, 4, p. 627-656.
- GEREFFI G. (1994), The International Economy and Economic Development, *The Handbook of Economic Sociology*, SMELSER N. J. SWENDBERG R. (editors), Princeton, Princeton University Press.
- GHERARDI S. (1997), Irrésistible Mondialisation, *Le Monde*, "Dossier & Documents" (Octobre), p. 3.
- GIDDY H. I. (1996), *Παγκόσμιες χρηματοπιστωτικές αγορές*, μετ. Κουφόπουλος Κ. Αθήνα, Παπαζήσης.
- GOLDEN R. J. (1996), Economics and National Strategy: Convergence, Global Networks, Cooperative Competition, *New Forces in the World Economy*, Brad ROBERTS (ed.), Cambridge, The MIT Press.
- GOLUB PH. S. (1998), Un tournant dans l'histoire de la globalisation, *Le Monde Diplomatique* (Janvier), p. 18-19.
- GORDON D. (1988), The Global Economy: New Edifice Or Crumbling Foundations? *New Left Review*, 168, p. 24-64.
- GRAHAM A. - SELDON A. (1990), *Government and Economies in the Post War World*, London, Routledge.
- GRAHAM S. (1995), Cities, Nations and Communications in the Global Era: Urban Telecommunications Policies in France and Britain, *European Planning Studies*, 3, 3, p.357-380.
- GREGORIO J. - GUIDOTTI P. (1995), Financial Development and Economic Growth, *World Development*, 23, 3, p. 433-448.
- GUILLE M. (1996), Canal du crédit: le role des asymétries dans l' information, *Revue d'économie politique*, 106, 4, p. 617-636.
- GUTTMAN R. Les mutations du capital financier, στο *La mondialisation financière. Genèse, cout et enjeux*, CHESNAIS F. (sous la direction de), p. 59-96, Paris, Syros.
- HAAN J. - SIERMANN C. (1996), Political Instability, Freedom, and Economic Growth: Some Further Evidence, *Economic Development and Cultural Change*, 44,2, p. 339-350.

- HABERMAS J. (1997), *Après Marx*, Paris, Hachette
- HANSEN F. - JENSEN-BATLER CH. (1996), Economic Crisis and the Regional and Local Economic Effects of the Welfare State: The Case of Denmark, *Regional Studies*, 30, 2, p. 167-187.
- HAROLD L. F. (1979), *A Theory of Income Distribution*, Oxford, Clarendon Press,
- HAUSMAN D. (1981), *Capital, Profits, and Prices, An Essay in the Philosophy of Economics*, N. Y. Coloumbia University Press.
- HEGEL G. W. F. (1980), *Φιλοσοφία της ιστορίας*, τ.α, β, μετ. Μανούση Α. Αθήνα, Νεφέλη.
- (1991), Η επιστήμη της λογικής, μετ. Τζαβάρας Γ. Αθήνα, Δωδώνη.
- HELD D. (1991), Democracy, the nation - state and the global system, *Economy and Society*, 20, 2, p. 138-172.
- HENDERSON J. (1993), Against the Economic Orthodoxy: On the Making of the East Asian Miracle, *Economy and Society*, 22, 2, p. 200-217.
- HIGGINS B. - HIGGINS J. (1979), *Economic Development of a Small Planet*. (WW Norton and Company Inc.).
- HIRSCH J. (1997), Globalization of Capital, Nation - States and Democracy, *Studies in Political Economy*, 54, Fall, p. 39-58.
- HIRST P. - THOMSON G. (1992), The Problem of Globalization: International Economic Relations, National Economic Management and the Formation of Trading Blocs, *Economy and Society*, 21,4, p. 357-396
- (1995), Globalization and the Future of Nation State, *Economy and Society*, 24, 3, p. 408-442.
- (1996), *Globalization in Question*, Cambridge, Polity Press.
- HODGSON G. M. (1991), *After Marx and Sraffa*, London, MacMillan.
- (1994), The Return of Institutional Economics, *The Handbook of Economic Sociology*, SMELSER N. J. SWENDBERG R. (editors), Princeton, Princeton University Press, p. 58-76.
- HOBBSAWM E. J. (1996), *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848 -1875*, μετ. Κούρτοβικ Δ. Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- (1997), *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*, μετ. Οικονομοπούλου Μ. Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- HOLLOWAY J. (1990), Global Capital and the National State, *Capital & Class*, 52, p. 23-49.
- (1992), Capital Moves, *Capital & Class*, 57, p. 137-144.
- HOWARD C. M. (1979), *Modern Theories of Income Distribution*, London, The Macmillan Press LTD.
- HUSSON M. (2000), Les fausses promesses de l' épargne salariale, *Le Monde Diplomatique*, Fevrier, p. 20-21.

- INGHAM B. (1993), The Meaning of Development: Interactions Between "New" and "Old" Ideas, *World Development*, 21, 11, p.1803-1821.
- JACQUEMIN A. (1994), Capitalisme, competition et cooperation, *Revue d' économie politique*, 104, 4, p. 501-515.
- JESSOP B. (1977), Recent Theories of the Capitalist State, *Cambridge Journal of Economics*, 1, p. 353-373.
- JÜRGEN U. κ.ά. (2000), Share holder value in an adverse environment: the German case, *Economy and Society*, 29, 1, p. 54-79.
- ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ Δ. (1979), *Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- KARDM N. (1993), Development Approaches and the Role of Policy Advocacy: The Case of World Bank, *World Development*, 21, 11, p. 1773-1786.
- ΚΑΣΣΙΡΕΠ Ε. (1991), *Ο μύθος του κράτους*, μετ. Ροζάνης Σ. Λυκιαρδόπουλος Γ. Αθήνα, Γνώση.
- KAVALJIT S. (1999), *The Globalisation of Finance*, ZED Books Ltd.
- KENEN P.(ed.), (1994), *Managing the World Economy*, (Institute for International Economics).
- KENNEDY P.(1990), *Η άνοδος και η πτώση των μεγάλων δυνάμεων*. τ. Α, Α1, μετ. Παναρέτου Α. Π. Αθήνα, Αξιωτέλης.
- ΚΟΥΛΟΥΜΠΗΣ Θ. - ΚΩΝΣΤΑΣ Δ. (1985), *Διεθνείς σχέσεις* τ.Β. Αθήνα, Παπαζήσης.
- ΚΟΥΛΟΥΜΠΗΣ Θ. (1996), *Διεθνείς σχέσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- ΚΥΗΝΕ Κ. (1979), *Economics and Marxism, vol. I, The Renaissance of the Marxian System*, N.Y. St. Martin's Press.
- LAIBMAN D. (2000), Capitalism as History: A Taxonomy of Crisis Potentials, *Science & Society*, 63, 4, p. 478-502.
- LAROCHE J. (1998), *Politique internationale*, Paris, L.G.D.J.
- LATOUCHE S. (1998), *Le dangers du marché planétaire*, Paris, Presses de sciences po.
- LAVIGNE A. - POLLIN J. P. (1997), *Les théorie de la monnaie*, Paris, La Découvert.
- LAVIGNE A. - VILLIEU P. (1996), La politique monétaire: nouveaux enjeux, nouveaux débats ?, *Revue d' économie politique*, 106, 4, p. 491-570.
- LAWRENCE H. W. (1999), *The theory of Monetary Institutions*, Oxford, Blakwell.
- LAZONICK W. - O' SALLIVAN M. (2000), Maximizing shareholder value: a new ideology for corporate governance, *Economy and Society*, 29, 1, p. 13-35.
- LECLERCQ E. (1999), *Les théories du marché du travail*, Paris, éd. du Seuil.
- LEJBOWICZ A. (1999), *Philosophie du droit international. L' impossible capture de l' humanité*, Paris, PUF.
- LELART M. (1998), *Le system monétaire international*, Paris, La Découvert.

- LEVY A. P. (1994), Redistribution - The Market's Overhead, *The Review of Radical Political Economics*, 26, 4, p. 1-22.
- LEVY H. - SARNAT M. (1999), *Capital Investment & Financial Decisions*, Prentice Hall.
- LICHTENSTEIN M. P. (1979), *An Introduction to Post-Keynesian and Marxian Theories of Value and Price*, N.Y. M. E. Sharpe, Inc.
- LIM D. (1994), Explaining the Growth Performances of Asian Developing Economies, *Economic Development and Cultural Change*, 42, 4, p. 829-844.
- LLOYD P. (1992), Regionalisation and World Trade, *OECD Economic Studies*, 18, p. 8-41.
- LIPIETZ A. (1988), Accumulation, Crises, and Ways Out, *International Journal of Political Economy*, 18, 2, p. 10-43.
- LIVIAN F. Y. (2000), *Introduction a l'Analyse des Organizations*, Paris, Economica.
- LIVINGSTONE I. (1981), *Development Economics and Policy: Readings*, London, George Allen Unwin.
- LYBECK J. - HENREKSON M. (1988), *Explaining the Growth of Government*, Elsevier Science Publishers B. Y.
- LYDALL F. H. (1979), *A Theory of Income Distribution*, Oxford, Clarendon Press.
- LUCIAN P. (1978), *Στοιχεία πολιτικής ανάπτυξης*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- LYSANDROU PH. (1996), Methodological dualism and the microfoundations of Marx's economic theory, *Cambridge Journal of Economics*, 20, p. 565-584.
- (2000), The market and exploitation in Marx' s economic theory: a reinterpretation, *Cambridge Journal of Economics*, 24, p. 325-347.
- MANN M. (1995), Etat nation: mort ou transfiguration? L' Europe et le monde, *le débat*, 84, p.49-69.
- MANTEA E. (1980), *Η τελευταία οικονομική κρίση*, Αθήνα, Οδυσσεάς.
- MANDEL E. (1972), *Late capitalism*, Paris, Verso.
- (1997), *Le troisième âge du capitalisme*, Paris, les éditions de la passion.
- MARGINSON S. (1998), Value creation in the production of services: a note on Marx, *Cambridge Journal of Economics*, 22, p. 573-585.
- ΜΑΡΞ Κ. (1978), *Το Κεφάλαιο*, τ. I, II & III, μετ. Μαυρομάτης Π. Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- *Grundrisse*, T. I (1989), T. II (1990), T. III (1992), μετ. Διβάρης Δ. Αθήνα, Στοχαστής.
- ΜΑΡΞ Κ. - ΕΓΚΕΛΣ Φ. (1979), *Η Γερμανική ιδεολογία*, τ. II, Αθήνα, Gutenberg.
- MARSHALL D. (1996), Understanding Late - Twentieth - Century Capitalism, *Government and Opposition*, 31, 2, p.193-215.
- McCONNELL R. C. - BRUE L. S. (1995), *Contemporary labor economics*, international edition, McGraw-Hill inc.

- McDERMOTT J. (1992), History in the Present: Contemporary Debates about Capitalism, *Science & Society*, 56, 3, p. 291-323.
- McKINNON R. I. (1993), The Rules of the Game: International Money In Historical Perspective, *Journal of Economic Literature*, XXXI, March, p.1-44.
- McNUT P. (1988), A Note on Altruism, *International Journal of Social Economics*, 15, 9, p. 62-64.
- MENARD C. (1989), Les organisation en économie de marché, *Revue d' économie politique*, 6, p. 771-796.
- ΜΗΛΙΟΣ Γ. (1997), *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- MIALLE M. (1983), *Το κράτος του δικαίου*, μετ. Παπαγιαννάκη Μ. Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- MICHALET A. CH. (1998), *Le capitalisme mondial*, Paris, Quadrige/PUF.
- MOLINERO J. M. S. (2000), The origins of the State: From Reciprocity to Coercive Power, *Constitutional Political Economics*, 11, p. 231-253.
- MOORE M. - HAMALAI L. (1993), Economic Liberalization, Political Pluralism and Business Associations in Developing Countries, *World Development*, 21,12, p. 1895-1912.
- MORGAN. E. κ.ά. (1993), Thinking Strategically About Development: A Typology of Action Programs for Global Change, *World Development*, 12, p. 1913-1930.
- MORIN F. (2000), A transformation in French model of share holding and management, *Economy and Society*, 29, 1, p. 36-53.
- ΜΠΙΡΙΝΟΦ Σ. Ντε, (1983), *Κράτος και κεφάλαιο*, μετ. Ελεφαντής Α. Αθήνα, Θεμέλιο.
- MYLES. J. (1988), Decline or Impasse? The Current State of the Welfare State, *Studies in Political Economy*, 26, p. 73-107.
- NAWAB S. - NAGVI H. (1995), The Nature of Economic Development, *World Development* , 23, 4, p. 543-556.
- OLSON M. (1991), Η λογική της συλλογικής δράσης, μετ. Γράβαρης Δ. Αθήνα, Παπαζήσης.
- Ο' SALLIVAN M. (2000), The innovative enterprise and corporate governance, *Cambridge Journal of Economics*, 24, p. 393-416
- PACK J. S. (1981), *Reconstructing Marxian Economics*, N.Y. Praeger.
- ΠΑΚΟΣ Θ. Β. (1992), *Κλαδική οικονομική I*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- (1997), *Κλαδική οικονομική II, Βιομηχανική Οργάνωση, Επιχειρηματικές Πολιτικές και Απόδοση*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- PALASKAS T. (1995), Analysis of the Effects on the Livelihood of the Poor of Trade Liberalization in the Uruguay Round 1995, report to the U. N.
- PALLEY I. TH. (1999), Conflict, Distribution, and Finance in Alternative Macroeconomic Traditions, *Review of Radical Political Economics*, 31, 4, p. 102-132.

- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Δ. (1986), *Η κρατική παρέμβαση στην οικονομική δραστηριότητα*, Αθήνα, Παρατηρητής.
- PASINETTI L. L. (1991), *Παραδόσεις Θεωρίας της Παραγωγής*, μετ. Κορκοσιδής Α. Σ. Αθήνα, Κριτική.
- (1996), Το ποσοστό κέρδους και η διανομή του εισοδήματος σε σχέση με το ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης, στο *Η παραγωγή και κατανομή του εισοδήματος*, συλλογή κειμένων - επιμέλεια Σταμάτης Γ. Αθήνα, Κριτική.
- PEN J. (1971), *Income Distribution*, London, Allen Lane.
- PEREIRA L.C.B. (1993), Economic Reforms and Cycles of State Intervention, *World Development*, 21, 8, p. 1337-1353.
- PERELMAN M. (1999), Marx, devalorization, and the theory of value, *Cambridge Journal of Economics*, 23, p. 719-728.
- PETERSON R E. (1996), Looming Coallision of Capitalisms? *New Forces in the World Economy*, BRAD ROBERTS (ed.), Cambridge, The MIT Press.
- PEYREFITTE A. (1998), *La Société de confiance*, Paris, Odile Jacob.
- PHILION S. (1998), Bridging the Gap between New Social Movement Theory and Class, *Rethinking MARXISM*, 10, 4, p. 79-104.
- PICCIOTO S. (1990), The Internationalization of the State, *Review of Radical Political Economics*, 22, 1, p. 28 - 44.
- PIKETTY TH. (1994), Inégalités et redistribution, *Revue d' économie politique*, 104, 6, p. 769-800.
- PLIHON D. (1996), Desequilibres mondiaux et instabilité financière: la responsabilité des politiques liberales, στο *La mondialisation financière. Genèse, cout et enjeux*, CHESNAIS F. (sous la direction de), p. 97-142, Paris, Syros.
- POLERT A. (1988), Dismantling Flexibility, *Capital & Class*, 34, p. 42-75.
- ΠΟΠΠΕΡ Κ (1982), *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, τ. Ι, ΙΙ, μετ. Παπαδάκη Ε. Αθήνα, εκδ. Δωδώνη.
- POOLEY S. (1990), The State Rules OK? The Continuing Political Economy of Nation State, *Review of Radical Political Economics*, 22, 1.
- PRZEWORSKI A. (1990), *The State and the Economy Under Capitalism*, London, Hardwood Academic Publishers.
- RANIS G. (1971), *Government and Economic Development*, Yale, Yale University Press.
- ΡΕΠΠΑΣ Π.(1991), *Οικονομική ανάπτυξη. Θεωρίες και στρατηγικές*, Αθήνα, Παπαζήσης
- RIMMER R (1993), *Income Distribution in a Corporate Economy*, Cambridge, Edward Elgar.
- ROCK M. (1993), Twenty five Years of Economic Development Revisited, *Development*, 21, 11, p. 1787-1801.

- ROSANVALLON P. (1999), *Le capitalisme utopique. Histoire de l' idée de marché*, Paris, Seuil.
- RUBIN I. I. (1994), *Ιστορία οικονομικών Θεωριών*, μετ. Βαλλιάνος Χ. Αθήνα, Κριτική.
- SACHS L. - LARRAIN B. F. (1993), *Macroeconomics In the Global Economy*, New Jersey, Prentice-Hall, Inc.
- SAYER A.(1986), *New Developments in Manufacturing, Capital & Class*, 30, p. 43-72.
- SCOTT J. (1985), *Corporations, Classes and Capitalism*, Hutchinson.
- SFEZ L. (1993), *La politique symbolique*, Paris, Quartrige / PUF.
- SKIDELSKY R. (1997), *L' Etat sans la providence, le débat*, 95, p. 106-115.
- SKILLMAN L. G. (1996), *Marxian Value Theory and the Labor-Labor Power Distinction*, *Science & Society*, 60, 4, p. 427-451.
- SMITH A. (1991), *The Wealth of Nations*, London, Everyman's Library.
- SMITH T. (1998), *Value Theory and Dialectics*, *Science & Society*, 62, 3, p. 460-470.
- SPARKE M. (1994), *A prisme for contemporary capitalisme: temporary work as displaced labor as value*, *Antipode*, 26, 4, p. 295 -322.
- STEEDMAN I. (1981), *Marx after Sraffa*, London, Verso.
- STIGLITZ J. et al. (1989), *The Economic Role of the State*, Campridge, Basil Blackwell.
- STREETEN P. (1993), *Markets and States: Against Minimalism*, *World Development*, 21, 8, p.1281-1298.
- SULLIVAN D. J. (1996), *Democracy and Global Economic Growth*, *New Forces in the World Economy*, BRAD ROBERTS (ed.), Cambridge, The MIT Press.
- TAIT A. (1990), *IMF Advice on Fiscal Policy*, *Finance and Development*, 27, 1, p. 33-36.
- TEULON F. (1996), *Le system monetaire international*, Paris, Seuil.
- (1997), *Le marchés de capitaux*, Paris, Seuil.
- TEYLOR L. - ARIDA P. (1988), *Long-Run Income Distribution and Growth*, *Handbook of Development Economics*, 1, Elsevier Science Pablishers B.V. p. 162-194.
- THOMPSON E. (1997), *The Nation - State and International Capital Flows in Historical Perspective*, *Government and Opposition*, 32, 1, p. 84-113.
- TRIANTIS G. S. (1999), *Economic Growth and Saving Theory*, *KYKLOS*, 52, 1, p. 45-62.
- USUI CH. (1994), *Welfare state development in a world system context: event history analysis of first social legislation among 60 countries, 1880-1960*, in the *The Comparative Political Economy of the Welfare State* by JANOSKI T. - HICKS A. M. Cambridge, Cambridge University Press, p. 254-277.

- WAJNSZTEJN J. (1999), Et le navire va..., dans *La valeur sans le travail*, GUIGOU J. et WAJNSZTEJN J. (sous la direction de), p. 37-74, Paris, L' Harmattan.
- WALLERSTEIN I. (1996), *Le capitalisme historique*, Paris, La Découvert.
- WEISSKOPF T. E. (1991), Marxian Crisis Theory and the Contradictions of Late Twentieth-Century Capitalism, *Rethinking Marxism*, 4, 4, p. 70 - 93.
- WILLIAMS K. (2000), From share holder value to present day capitalism, *Economy and Society*, 29, 1, p. 1-12.
- WILLIAMS M. (1998), Money and labour-power: Marx after Hegel, or Smith plus Sraffa? *Camdrige Journal of Economics*, 22, p. 187-198.
- WILLIAMSON O. E. (1994), Transaction Cost Economics and Organization Theory, *The Handbook of Economic Sociology*, SMELSER N. J. SWENDBERG R.(editors), Princeton, Princeton Universtiy Press, p.77-107.
- WURGLER J. (2000), Financial markets and the allocation of capital, *Journal of financial economics*, 58, p. 187-214.
- YAGHMAIN B. (1998), Globalization and the State: The Political Economy of Global Accumulation and its Emerging Mode of Regulation, *Science and Society*, 62, 2, p. 241-265.
- YOTOPOYLOS P. (1989), Distribution of Real Income: Within Countries and by World Income Classes, *Review of Income and Wealth*, 4, p. 357-376.

